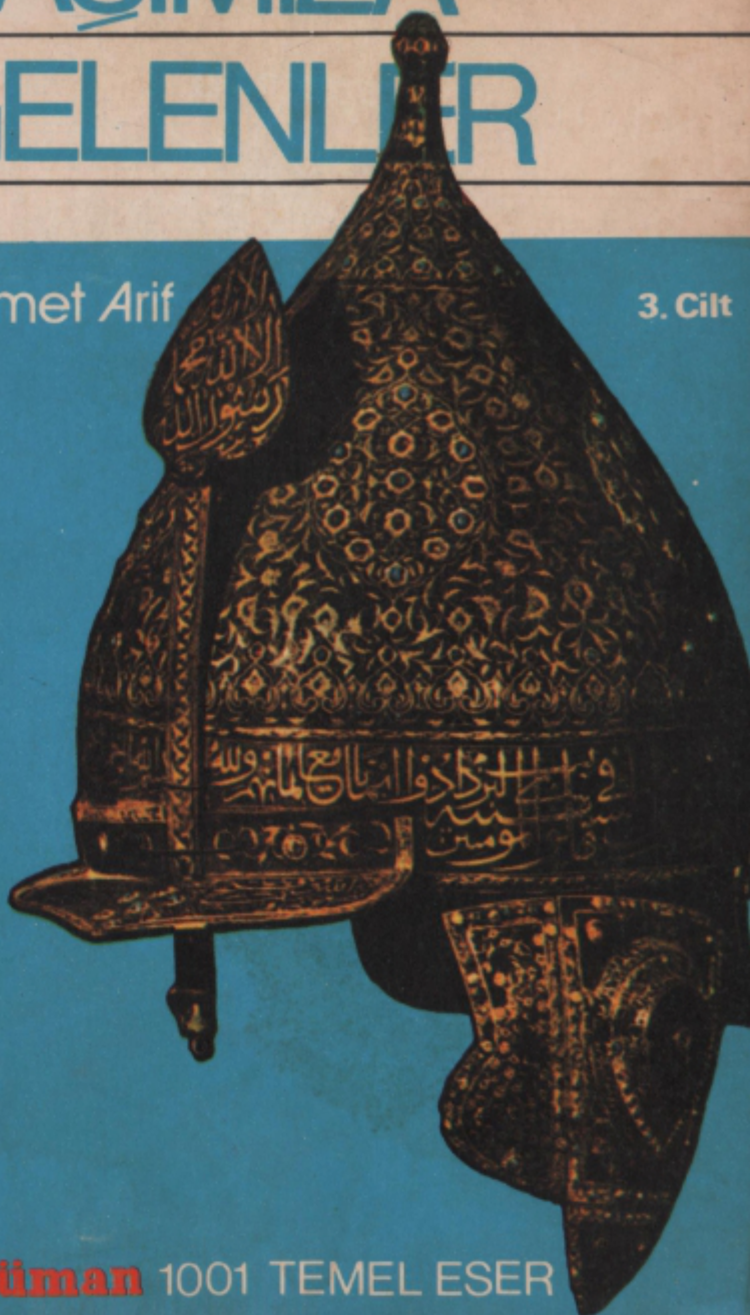
BAŞIMIZA GELENLER

Mehmet Arif

3. Cilt

Tercüman 1001 TEMEL ESER

Tercüman
1001 TEMEL ESER

93

Mehmet Arif

BAŞIMIZA GELENLER

NEŞRE HAZIRLAYAN
M. ERTUĞRUL DÜZDAĞ

Tercüman gazetesinde hazırlanan
bu eser Kervan Kitapçılık A. Ş.
ofset tesislerinde basılmıştır

1001 Temel Eser'i iftiharla sunuyoruz

Tarihimize mânâ, millî benliğimize güç katan kütüphaneler dolusu birbirinden seçme eserlere sahip bulunuyoruz. Edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, folklor gibi millî ruhu geliştiren,ona yön veren konularda **"Gerçek eserler"** elimizin altındadır. Ne var ki, elimizin altındaki bu eserlerden çoğunlukla istifade edemeyiz. Çünkü devirler değişmelere yol açmış, dil değişmiş, yazı değişmiştir.

Gözden ve gönülden uzak kalmış unutulmaya yüz tutmuş -**Ama değerinden hiçbir şey kaybetmemiş, çoğunluğu daha da önem kazanmış**- binlerce cilt eser, bir süre daha el atılmazsa, tarihin derinliklerinde kaybolup gideceklerdir. Çünkü onları derleyip - toparlayacak ve günümüzün türkçesi ile baskıya hazırlayacak değerdeki kalemler, gün geçtikçe azalmaktadır.

Bin yıllık tarihimizin içinden süzülüp gelen ve bizi biz yapan, kültürümüzde "Köşetaşı" vazifesi gören bu eserleri, tozlu raflardan kurtarıp, nesillere ulaştırmayı plânladık.

Sevinçle karşılayıp, ümitle alkışladığımız **"1000 Temel Eser"** serisi, Millî Eğitim Bakanlığınca durdurulunca, bugüne kadar yayınlanan 66 esere yüzlerce ek yapmayı düşündük ve **"Tercüman 1001 Temel Eser"** dizisini yayınlamaya karar verdik. **"1000 Temel Eser"** serisini hazırlayan çok değerli bilginler heyetini, yeni üyelerle genişlettik. Ayrıca 200 ilim adamımızdan yardım vaadi aldık. Tercüman'ın yayın hayatındaki geniş imkânlarını 1001 Temel Eser için daha da güçlendirdik. Artık karşınıza gururla, cesaretle çıkmamız, eserlerimizi gözlere ve gönüllere sergilememiz zamanı gelmiş bulunuyor. Millî değer ve mânâda her kitap ve her yazar bu serimizde yerini bulacak, hiç bir art düşünce ile değerli değersiz, değersiz de değerli gibi ortaya konmayacaktır. Çünkü esas gaye bin yıllık tarihimizin temelini, mayasını gözler

önüne sermek, onları lâyık oldukları yere oturtmaktır.

Bu bakımdan 1001 Temel Eser'den maddî hiç bir kâr beklemiyoruz. Kârımız sadece gurur, iftihar, hizmet zevki olacaktır.

KEMAL ILICAK

Tercüman Gazetesi Sahibi

Bakındı hâle nasıl oldu:

Biz Mutasarrıf'la görüşüp dururken, ordunun karmakarışık bir halde Kars'a doğru akıp gelmekte olduğu haber verildi. Fakir, yine bozgunluğu katiyen hatır ve hayâlime almıyarak:

«— Acaba asker niçin Kars'a geliyor. Bu hareketten Kumandan'ın bir maksadı mı var, başka bir manevra icrâ etmek mi istiyor?»

Diyor, hâlâ askeri Kumandan'ın emriyle geliyor zannediyordum.

İşi bu bakımdan Mutasarrıf'la görüşüp bir neticeye varamayınca, bizzat görmek için istihkâm kapısına gittik.

Bir de ne görelim, alâ mâ haşerallâh (100)!.. İstihkâm kapısının dışına asker dolmuş, yığılmış, intizam kalmamış, tedbir elden gitmiş, söz ayağa düşmüş; bir gulgule, bir uğultu, bir gürültüdür gidiyor. Kimden ne sorarsın, kime ne söylersin?!.. İşin ne olduğunu ve oraya niçin gelindiğini öğrenmek için, doğru bir şey bilene rastlamak imkânsız! Başkumandan nerede?. Kimse bilmiyor... İşin aslını bilecek ümerâ ve zâbitandan ise meydanda eser yok! Ama yâ Rabbi ne olacağız, ne edeceğiz? Hâlin vehâmeti, istikbâlin meçhûliyeti düşünüldükçe hâsıl olan kalb kasveti ve iç ıztırâbı ile o anda çıldırmak, işten bile değildir...

Güneş gurub ettikten sonra bir aralık Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa'yı o kalabalık içinde gördük (*). Hüseyin Hâmi Paşa «Ordunun bozulduğunu; askeri, içeri şehre koymamak için Kars'ta bulunan üç beş taburdan bâzısını istihkâmlara çıkarmak ve bozgun askerin önünü almak tedbiriyle meşgul olduğunu» söyledi.

Bu sözü işitmekle beraber kalbimizin helecanı ve göğsümüzdeki darlık büsbütün arttı. Ama kendimizi kapıp koyuvermenin halkın metânetini sarsacağını düşünebildiğimden yapmacık da olsa soğukkanlı durup kendimi tuttum. Hatta o sırada icrâsı mümkün olacak daha başka tedbirleri Hüseyin Hâmi Paşa'nın aklına getirmekte bulunan Mutasarrıf Paşa'nın fikrini tasdik edici bâzı sözler de söyledim.

Ordunun umûmî ve kat'î bir hezimete uğradığını gösteren bu hâlin ötesinde ne olacak, ne yapılacak? İşte bunu tayin etmek için meydanda kimsenin bulunmaması telâşa sebep olan endişelerin başında geliyordu.

Muhtar Paşa'nın hâli

Akşamdan iki saat sonra kalabalığın içinden Muhtar Paşa hazretlerinin sesi işitildi. Kendisinin o anda İstihkâm kapısının önüne geldiği ve selâmette bulunduğu anlaşıldı. Cenab-ı Hakk'a şükürler edildi. Uzatmıyalım, birleşilerek hükümet konağına gidildi. O anda kendisinin yüzü gözü simsiyah olarak sesi kısılmıştı. Sağ kolunu kımıldatamamakta ve devamlı ağlamakta idi. Bozgun askeri çevirmek için, rast geldiğine vura vura kolu hareketsiz kalmış; kimseyi çevirmeye mu-

vaffak ve emrini icrâya kaadir olamayınca da öfkesinden hâsıl olan iç ıztırabı, gözyaşı hâlini almıştı.

Zâten mağlûbiyet kadar nefse ağır gelir hiç bir hâl tasavvur olunamaz. Eğer bu mağlubiyet yüce hislerle dolu olan bir kalbe, devletin hayat ve memâtıyla ilgili bir hâl olarak ârız olursa, artık bu, bir belâ yıldırımı olur. Onun ağırlık ve güçlüğünün derecesi ancak kendine kıyas ile bilinebilir. Satranç oynarken bile, adam mağlûbiyeti hazım edemiyor; nerede kaldı ki bir muhârebeyi kayb etmek!.. Allah göstermesin; yenilir, yutulur zehirlerden değildir! O sırada Kumandan hazretlerini teselli filân ettik ama, işin teselli götürecek yeri yok ki! Bütün Anadolu'nun yegâne müdâfaacısı yalnız bu ordu idi. Bu da gittikten sonra teselli bulmak için elde bir şey kalmıyor ki, teselliye muhtaç olan insan onunla avutulsun!.. Hâlimizin derecesi bir vukuât telgrafı ile o saatte İstanbul'a bildirildi.

Bayezid kolordu kumandanı İsmail Paşa'ya da başımıza gelen kazâdan bahsedilerek, Erzurum'a doğru hemen ric'at etmesi emri, telgrafla verildi. Mümkün olursa yolda muhâbere ve bağlantımızın temin olunacağı da yazıldı. Zira bizim bu iki ordumuz, bulundukları yerlerde ancak birbirlerinin varlığı sâyesinde durabilirlerdi. Herhangi birisi ric'at etse öteki tehlikeye düşer, bundan sonra da onun için kurtuluş mevzûbahs olamaz. Çünkü ric'at yolu derhal düşmanın eline geçer... Bu sebeple birlikte hareket etmek mecburidir.

İlâve birkaç söz: Rumeli cephesi

Bu vukuattan iki ay sonra Muhtar Paşa ile Erzurum'dan Dersaadet'e gelirken, yolda, Erzurum ile Bay-

burt arasında Purnekapan köyünde, devletine muhâbirlik etmek için ordumuza gelmiş olduğu yukarıda zikr edilmiş olan General Kembil ile karşılaştık. Plevne'nin düştüğünü ve Gâzi Osman Paşa hazretlerinin esir olduğunu haber verdi. Teessüfler ettik; kederlere gark olarak, bu olanların sebepleri üzerine hasbihaller eyledik.

Orada Muhtar Paşa hazretleri:

«— Şimdi Şıpka'daki askerin Edirne'ye ric'at ettirilmesi lâzımdır. İstanbul'a, Serasker'e bir telgraf yazıp da ihtâr edelim. Zirâ askeri Şıpka'da bırakırlarsa, Moskof arkasını alır ve hepsini esir eder.»

Dedi.

Ona cevâben fakir de:

«— İstanbul'da Seraskerlik makamında bulunan Rauf Paşa hazretlerinin erkânıharbiye heyeti de vardır. Buradan zâtıâliniz öyle bir şey yazarsanız, belki de hoş görmiyerek, aleyhinize konuşmaları mümkündür, ama yine irâde sizindir.»

Diye fikrimi beyan ettim.

Kabul ederek sükûtu ihtiyâr eyledi. Sonraları: «Keşke aleyhinde konuşulaydı da, Şıpka'daki askerimiz esir olmayaydı» gibi kendi kendime düştüğüm üzüntüden hâlâ yakayı sıyıramıyorum. Zira orada Veysel Paşa kumandasında kırk tabur bulunuyordu. Eğer Muhtar Paşa'nın dediği zamanda telgraf çekilmiş olsaydı, telgrafımız onların esârete düşmelerinden üç gün önce İstanbul'a varmış olacaktı. Meâli uygun görülüp de Veysel Paşa'ya emir verilse idi, Osmanlı kuvvetleri o kazâya dûçar olmadıktan mâadâ, belki de siyâsî bir kazanca da sebep olacaktı. Teessüf olunur ki, bizim İstanbul'daki askerî heyet içinde bu kadarcık şeyi düşünecek kimse yok imiş; yahut vardı da, bizim gibi

sesini çıkaramamak mecbûriyetinde kalmıştır. Arapların «Sâhib-üd dâri edrâ bimâ fîhâ» (101) darbımeseli hükmünce, burasını Veysel Paşa'dan sormalı. Acaba Plevne düşer düşmez, Şıpka'dan ric'at etmek tedbirini niçin düşünemedi. Veyahut düşündü de bir mâni yüzünden mi icrâya muvaffak olamadı?

Düşman peşimize düşseydi

Ordumuzun başına gelen vukuatı bildirmek için İstanbul'a yazılacak telgraflar yatsıdan üç saat sonra ancak bitirilebildi. Kars'ın İstihkâm kapısının önüne yığılmış olan asker içeriye alındı. Lâkin bunları gece hâliyle tanzim etmek kabil olamadığından; şöyle, böyle et, şunu çağır, ötekine git gibi gürültülerle ayak üzerinde sabah edildi.

Kars'ın Hâfızpaşa istihkâmının sahasına koyun sürüsü gibi dolmuş olan bu askerin tanzimine, yâni tabur tabur ayrılmasına başlanıldı. Bir taraftan da dünkü gün ric'atine emir verilmiş olan Hacı Râşit Paşa ıırkasıyla sâir paşaların ve dağınık taburların hâlâ gelip yetişememiş olmalarının sebebi merak olunuyordu. Acaba muhâsara mı edildiler, muhârebe mi ediyorlar? Buralarını anlamak ve imdatlarına yetişilmek lâzım ise de, elde nizâma sokulmuş bir asker yok ki, icâbınca hareket olunsun.

Bereket versin, düşman lutf etti de, süvârisiyle olsun arkamıza düşmedi. Eğer tâkip etmiş olaydı; halk yığıntı ve derintisinden ibâret bir kalabalık hâlini almış olduğumuzdan, bir neferimizin bile silâh kullanmaya kudreti yoktu. Kalbleri o derece bir ürküntü istilâ etmiş idi ki, beşbin neferimiz, düşmanın bir sü-

---

(101) «Ev sâhibi, evinde olanı daha iyi bilir.»

vâri bölüğüne teslim olarak, ağıla hayvan sevk eder gibi istenilen yere sürülüp götürülebilirdik...

Yürürken bozulan kahramanlara ne olmuş

Küçük Yahni tepesinde Kaptan Mehmet Paşa kumandasında bulunan altı tabur askerden başka, elde muntazam askerimiz kalmadı. Bizim asker, ikinci müdâfaa hattı tâyin olunan Vezin tepesinden aşağı uğrayıp da, döndürülmeleri kabil olamıyarak Kars'ın yolunu tuttukları vakit, artık iş işten geçmiş olduğundan Kaptan Mehmet Paşa'nın hemen Kars'a ric'at etmesi husûsi yâverle kendisine emr olunmuş imiş.

Bakındı tuhaflığa ki, bu asker kalbi bozulacak derecede bir vukuat görmediği ve o gün hiç harp etmediği, evvelki muhârebelerde de dâima galip geldiği halde... Kars'a ric'at edildiği esnâda, kumandanları önlerinde ve asker kol nizâmında arkada gelirken, arka tarafta ve uzakta bir hayvan sürücüsü mü görürler yahut başka bir karaltı mı var sanılır, elhâsıl bir şey olur. «Düşman geliyormuş!» diye askerin içine bir velvele düşer; yürüyüşlerindeki intizâmı bozarak ve birbirini çiğneyerek, karmakarışık bir halde Kars'a doğru koşuşmaya başlarlar.

Kaptan askerin önüne geçerek:

«— Be kuzum bir şey yoktur; be asker ettiğiniz ayıptır!»

Sözleriyle ve zâbitan bin türlü taltif tektir ve hatta bazısını dayak zoruyla durdururlar. Bunları tekrar tanzim edip de yürütünceye kadar Kaptan'ın başına hal gelir. Onun için bu asker, akşamdan pek çok sonra Kars'a vâsıl olabildi idi.

Eh şimdi bu askere ne oldu; ne gördüler de böyle

takip olunuyoruz diye ürktüler? Bunların yeri, harbin vuku bulduğu yerin iki saat kadar solunda idi. Arâzi ârızalı olduğundan, kim gâlip kim mağlûptur, orasını bile göremediler. Yalnız topların sesini işitiyor ve uzaktan büyük bir duman görüyorlardı. Öteki bozgun askerle daha hiç görüşmediler; bu korku bu askerin gönlüne, nereden ve nasıl sirâyet etti? Halbuki bundan onüç gün evvel yapılan muhârebede bu askerin iki taburunun sebâtı karşısında, düşman yirmibir tabur değiştirmişti. Hattâ bu iki taburun sancaklarına nişan bile verilmiş idi. Şimdi ne oldu da bu asker bu hâle geldi?!

Çekilen asker korkak oluyor

Yine bir münâsebetle yukarıda zikr ettiğimiz vechile, bizde ileri giden askerin kalbi pek kavi, ric'at edeninki pek zayıf oluyor. Burasına insan tabiatinin bir husûsiyeti diyelim. Zira insan bir tehlikeye karşı iken zararı yoktur, ama arkasını çevirdiği gibi iş değişir. Görme hassası o tehlikenin vücudundan ve hâlinden kendisine bir haber ulaştıramıyor. İnsan arkasını göremediğinden vücudun tedbir ve hareketi aklın elinden çıkarak, iş, evhamın eline geçiyor. O zaman artık neler oluyor, orasını anlamak, bir hayvanın ürktüğünde gösterdiği acaip tavır ve hareketlerle mukâyese olunduğunda mümkün olur.

Bunun çâresi yok mu? Var! Lâkin geniş ve rahat vakitlerde yapılmak için zaman ve meydan ister! Sözün askere büyük tesiri vardır. Evvelâ zâbitanımız hitâbete muktedir olmalı; ikincisi dâimâ alay ve ordu tâlimleri yapılarak «İcâbına göre, asker ileri de gider, geri de. Bazan geri gitmek ilerlemek içindir!» diye an-

latılmalı ve bunlar fiilen de gösterilmelidir. Üçüncüsü, zâbitanın nasp ve tâyininde kaide ve kanundan başka hiç bir şey hâkim olmamalıdır (*)! İşte bu üç esas kaideye riâyetten sonra bir harp vuku bulsa da ric'at etmek icap etse ve o aralık kalbleri korku da istilâ etmiş bulunsa; asker alıştığı harp nizâmını bozmaz; ve şiddetli bir ateş yiyerek bozulmaya mecbur olursa bile çarçabuk düzeltilmesi kolay olur.

Ordumuzun bir kısmının esir düşmesi

Şimdi iş, gelip yetişemiyen Hacı Râşit, Hasan Kâzım ve Şevket Paşalarla, Ömer, Naci ve Musa Paşalarda ve onların yanındaki askerde kaldı. Gün öğleye geldi, hâlâ bunlardan bir haber alınamadı. Bir haber getirmek üzere, bulundukları cihetlere keşifçiler gönderildi. Onlarla bizim aramıza Rus fırkaları girmiş olduğundan hallerini lâyıkıyla görüp anlıyamadılar. Ancak, o taraflarda muhârebe vuku bulduğuna dâir hiç bir alâmet olmadığını haber verebildiler. Gizlice doğru bir haber alınabilmek için, köylülerin bâzı işbilirlerine çokça nakdî mükâfat verilerek saldırıldı ise de, onlardan da bir şey çıkmadı.

İş erleri, bir taraftan gelecekleri bekliyor; bir taraftan da eldeki bozgun askeri tertip ve tanzim ile meşgul oluyorlardı. Bu askeri, tabur tabur Kars istihkâmlarına sevk ve ta'biye etmekte idiler. Bu iş çok mühimdi. Çünkü o sırada kazâen, düşmanın bir taburu Kars üzerine gelse, karşı koymak için elde bir bölük asker bile yoktu. Düşman düşmanın hâlini bilmi-

---

(*) Çünkü fakir gözlerimle gördüm ki, zâbitler de neferlerin önüne düşmüş beraberce kaçıyorlar.

yor. Moskof, kendisine elveren bu fırsatı, süvârisi ile bizi takip etmiyerek kaybetti. Yoksa o gün, ertesi gün ve daha ertesi gün, hiç zahmetsiz Kars istihkâmlarını ele geçirmek onlar için mümkündü.

O gün de ötekileri bekliyerek ve berikileri nizâma sokarak iki ateş arasında akşam edildi. Gece karakolları elden geldiği kadar tanzim olundu. Sabah olup da öteki askerden yine bir haber çıkmayınca, Muhtar Paşa hazretleri, diğerlerine nisbetle oldukça muntazam bulunan Kaptan Mehmet Paşa livâsını yanına alarak, işi bizzat keşf etmek için Kars'ın Karadağ istihkâmı önünden dışarıya çıktı. Kars'daki tanzim ve ta'biye işlerini Hüseyin Hâmi Paşa'ya bıraktı.

Muhtar Paşa Vezin köyünün solundan ve uzaktan gide dursun, o sırada kendisine verilmek üzere, bir köylü bir pusula getirdi. Paşa'yı arıyordu. Pusulayı elinden aldım, okudum.

Mirlivâ Musa Paşa'dandı :

«Alacadağ'daki asker Paşalarla beraber esir oldular, bâzı arkadaşlarla ben çıktım. Dağdan dağa yol bularak Soğanlıdağı'nın alt tarafındaki köylerden birine geldim. Emriniz nedir?»

İşte haberin en dehşetlisi bu!... Derhal pusulayı bir zarf içersine koyarak, yetişip bulup vermesi için bir süvâri ile Muhtar Paşa hazretlerinin arkasından gönderdim. Bizim süvâri iki saat sonra Paşa'yı bularak pusulayı vermiş. Onun üzerine, beraberindeki askerle geriye döndüler. Bu haberin gelişinden sonra Rus ordusuna gitmiş olan köylüler de, onu teyit eden haberler getirmişlerdi. Her ne ise, bu feci havâdisin ordumuza yayılmasından hâsıl olan dehşeti bırakarak, bu asker nasıl olmuş da esir düşmüş, orasını anlatalım.

Bizim asker dere içine tıkılıp kalmış

Büyük muhârebe günü Evliyâ tepesinin düştüğü görülünce, Muhtar Paşa, Hasan Kâzım Paşa'yı merkezde bırakarak, öteki Paşaların ric'at etmeleri için emir vermişti. Kendisi de ikinci harp hattını teşkil etmek üzere Vezin köyü tarafına çekilmişti. Hacı Râşit Paşa, emri aldığı sırada, cepheden kendine hücum eden düşmanla savaşıyormuş. Bu yüzden zarûrî olarak kademe nizâmıyla ric'ate başlar, düşman da arkasına takılır. Ric'at sırasında top beygirleri vurulur, yolsuz yerlerden geçtiklerinden, dağda ârızalı yerlere rast gelince toplar yürütülemez olur. Bırakmak da istemez, uğraşır. Bir taraftan da teşkil ettiği kademelerle müdâfaa ede ede bir yere kadar gelir, orada asker de gayri kademe teşkil edemez olur, karmakarışık bir halde firara başlarlar. Düşman da arkadan gülle ve kurşunla sıkıştırmaktan geri durmaz. Mecbûren topları bırakırlar. Halbuki Hacı Râşit Paşa'nın, Evliyâ tepesinin düştüğünden ve düşmanın ara yere girmiş olduğundan haberi de yok, önünü açık biliyor. Merkezden geçerken Hasan Kâzım Paşa ile birleşirler, orada Evliyâ tepesinin düştüğünü anlar.

Bir gün evvel, düşman Şâtıroğlu dağına taarruz ederken, icabında arkasını almak vazifesiyle, Musa Paşa üç taburla Alacadağ'ın üstüne çıkarılmıştı. Onun da ric'atini yâni gelip kendilerine katılması emrini gönderir. Bozuk, bozuk yine yola devam ederler. Daha Evliyâ tepesine gelmeksizin, önlerine çıkan bir çukur derenin içine sevk-i tabiatle dolarlar. Burada Ferik Ömer Paşa ile Nâci Paşa'yı taburlarıyla ve bozuk bir halde bulurlar. Düşman önlerini tutmuş olduğundan, ilerisini söktüremiyerek, derenin içine tıkılıp kalmış-

lar imiş. Hacı Râşit Paşa da bunlara katılır. Azîm bir halk yığıntısıyla derenin içi dolar. Hacı Râşit Paşa'nın arkasından gelmekte olan düşman yetişir. Derenin civarındaki yüksek yerlere koyduğu toplarını çukurun içine çevirerek bizim askeri döğmeye başlar. Artık asker için hiç bir taraftan selâmet ve necat çâresi kalmaz. Çünkü harp nizamları tamamen bozulmuş olup kumanda işlemez olmuştur.

Bu hal ile akşama bir saat kala, düşman, ibâdullâhı boş yere kırdırmayıp teslim olmaları için, beyaz bayraklı elçileri vâsıtasıyla haber gönderir. Oradaki erkân ve ümerâ işi müzâkere için toplandıkları sırada, üç taburla Alacadağ'da bulunan Musa Paşa da gelir, yetişir. Hâlin derecesi Musa Paşa'ya da anlatılır. O da zâhirde ötekilere katılırsa da içinden «Mutlaka bir yol bulup çıkmaya çalışırım.» diye düşünür.

Çünkü Musa Paşa, zâten Rus generallerindendir. Muhârebeden on sene önce beş bin hâne kadar Çeçen kabilesi halkıyla Rus tâbiyetini ve hizmetini terk ederek memâlik-i Devlet-i Aliyye'ye hicret ve iltica etmiştir. Eğer bu defa yakası ele geçerse mutlaka kurşuna dizilecektir. Kurşuna dizilmese bile, düşmanın içinde bulunan eski arkadaşlarının yanına esir olarak gitmek gibi bir âra tahammül edemiyeceğinden teslim olmamaya iyice karar verir.

Musa Paşa'nın kurtuluşu

Berikiler teslim olma kararını verirler, bu karar Ruslar'a bildirilir. Teslim ve tesellüm işlerine başlandığı sırada, güneş batalı bir buçuk saati geçmiş bulunur.

Musa Paşa, taburlarının yanına giderek, kendisi-

nin teslim olmayıp savuşacağını ve ayağına güvenenlerin beraber bulunabileceklerini umûma tebliğ eder. Onlardan yalnız, adını şimdi unuttuğum bir binbaşı ile erkânıharbiye kolağalarından Danyal Efendi, Musa Paşa ile beraber gelirler. Ayrıca Miralay Hakkı Bey de, harbi seyr etsin diye birkaç gün evvel Erzurum'dan getirmiş olduğu onüç ondört yaşında bulunan oğlu ile beraber onlara katılır. Muhâsara hattından çıkarlar.

Bu, teslim olunacağı haberi asker arasında duyulunca, ayağına ve vücuduna güvenen bâzı efrâd gece karanlığından istifâde ederek tek tük savuşmuş ve bu suretle bir haylisi yakayı kurtarmıştır. Musa Paşa da geceleyin çıktığı yerden ileride Rusların karakol hattına rastlar. Fakat Rusça yüksek sesle, hâle ve mevkie münâsip bâzı sözler söyler, karakol neferleri de kendisini Rus zâbiti zannederek geçmesine mâni olmazlar.

Elhâsıl, sabah olur, teslim işi tamamlanır. Moskof, esirlere erzak dağıtır, muhâfaza altında hepsini Rus memleketine soğru yola dizer. O sırada dahi, sağdan soldan, dağdan ve dereden, zuhûr eden fırsatlarda, başkaca firar edenler de bulunur. Bu firariler Kağızman kazâsına geçer, Aras nehri boyundan Pasin kazasına çıkarlar... Teslimden beş on gün sonra Erzurum'a varanların miktarı tahminen bin yüz nefer kadar vardı.

Şimdi aşağı yukarı hesap edildi:

Paşalarla beraber esir olan asker beşbin yediyüz nefer mevcutlu yirmi yedi piyâde taburuydu. Her alaydan olmak üzere perakendelerle beraber beş altı yüz kadar da süvâri vardı. Evliyâ tepesinde ve Vezin köyü bozgununda bırakılanlarla beraber altmıştan fazla top gitmişti. Alacadağ'dan Vezin köyüne nakl edilen

cephâne, erzak, çadır ve diğer ağırlıklarla, sağ kalan yük hayvanlarının da ekserisi düşmanın eline geçmişti.

Hasan Kâzım Paşa

Her ne vakit ordumuzda bir muhârebe vuku bulsa da bizzat o muhârebeye memur edilse, erkânıharbiye reisi Hasan Kâzım Paşa, mâlik olduğu otuz dört adet Fransız altını ile bir altın saatini, şâyet harpten sağ olarak dönemezse çocuklarına verilmek üzere, fakire bırakmayı âdet edinmişti. Bu muhârebenin başlıyacağı gece de yine emânetlerini fakire verdi. Bunları, Paşa'nın esâreti anlaşıldıktan sonra, İstanbul'daki çocuklarına teslim ettim. Bunu yazmaktan maksadım, kendisinin, kıdemli ümerâ-yı askeriyeden biri olduğu halde, nakit olarak otuz dört altından başka bir şeye mâlik bulunmadığını söylemektir. Aklına, zekâsına, namuskârlığına, iffet ve şecaatine, Allah için şehâdet ederim. Nitekim sonradan bu zat, esir düşmesi sebebiyle, günâhsız yere askerden tard olunmasıyla, utandığından, kendisini denize atıp, hayatına son verdi idi. Allah rahmet eylesin.

İşte esâret zillet ve belâsını başımıza getiren şey, askerin nizâmının bozulması, kumanda dinlenecek bir hâlin kalmamasıdır. Eğer muntazaman ric'at edeydiler, toplarını ve diğer ağırlıklarını bırakarak, düşmanın bir tarafından vurup çıkarlar, gece karanlığından da istifâde ederlerdi. Ama askerin kalbini dehşet istilâ etti, hele önlerinin de kapalı olduğunu işittikleri gibi bütün bütün ümitleri kesildi. Herkes kendi başının çaresini aramaya başladı. Fikirler, reyler dağıldı, iş bu neticeye vardı.

Bu musîbet haberi Kars'a aks edince, askerin ve

halkın zihnine fevkalâde dehşet verdı. Her kafadan bir ses gelmeye başladı. Halkın, askere ve kumandanlara olan itimadı sarsıldı. Askerin kalbinde zâten mevcut olan korku da yenilendi.

Muhtar Paşa'nın Kars'ı muhâsaraya terk ederek, dokuz taburla çıkması

Kars'a girildiğinin birinci ve ikinci günleri, mevcut askerin istihkâmlara ta'biyesi işiyle geceli gündüzlü uğraşıldı. Üçüncü gün düşmanın bir fırkası Kars önünde gözüktü. Süvârisi, mutat üzere şehri muhâsara için lüzumlu noktaları tutmakla meşgul olmaya başladı... Bu üç gün zarfında, eteği kesilip yakasına konmak, altı üstüne çevrilmek, perakende neferâtı taksim etmek gibi muâmelelerle otuz dokuz tabur piyâde vücuda getirilmişti. Bunun otuz taburu Kars istihkâmlarına taksim olunup yerleştirildi. Dokuz tabur hâriçte bırakıldı.

Geride yâni Erzurum cihetinde, Kars'ın müdâfaasından daha mühim olarak yapılacak işler vardı. Hem ric'at etmekte bulunan İsmail Paşa fırkasının selâmeti temin edilecek, hem de harekât üssü ve mühimmat merkezi olan Erzurum muhâfaza olunacaktı. Düşman ise, Kars'ın dört ay önceki muhâsarası sırasında düştüğü hatayı tekrar etmemek ve Muhtar Paşa'yı Kars dışına çıkmaya bırakmamak için Kars'ı çevirme hareketine sür'at veriyordu.

Muhtar Paşa ise, yukarıda bahsi geçen Kars dışında çıktığı keşif sırasında, düşman içindeki askerimizin esârete düştüğünü haber alınca, hemen Kars'a dönerek telgrafhânede makine başına oturmuştu...

İsmail Paşa kolordusuna, ne yapıp edip serîan Köprüköyü'ne ric'at emrini verdiği gibi, Dersaadet'e Seraskerlik makamına da aşağıdaki telgrafnâmeyi yazdı:

«Şu vaziyette Anadolu'ca en mühim iş, bundan sonra Erzurum'u muhâfaza etmektir. Fakat bu işi yapacak kimseyi göremediğimden kendim oraya gitmeye mecburum. O takdirde de Kars'ın kumandasına emniyetle bırakılacak erkândan kimse yoktur. Yâni Kars'ta kalırsam Erzurum'dan hayır yok, Kars'tan çıkarsam Kars'tan hayır yoktur. Bana kalırsa Kars'ın kumandasını artık Allah'a emânet ederek, eskisi gibi Hüseyin Hâmi Paşa'ya bırakıp Erzurum'a gitmem münâsip olacaktır. Yirmidört saate kadar, buna muhâlif bir emrinizi almazsam, Erzurum'a gideceğim. Çünkü yirmidört saat sonra burası tamamiyle kapanacaktır, artık çıkamam.»

Düşman süvârisi sür'atle hareket etmeye çalışıyorsa da iş, sulh zamanlarının bir süvâri gezintisine benzemediğinden, diğer asker sınıfları ile birlikte hareket ediyor, bu da güç olup, muhâsaranın tamamlanmasını geciktiriyordu.

Kars'a varışımızın üçüncü günü, yâni Teşrinievvel'in altısında akşam üzeri, Kars'ın Hâfızpaşa istihkâmları sahasındaki çadırlarda, Muhtar Paşa hazretleri yine tertibat ve teşkilât ile meşgul idi. Akşamdan iki saat sonra, Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa'ya son tavsiyelerde bulunduktan sonra, Kars'ı, kumandanını ve askerini Allah'a emanet ederek, yukarda bahsi geçen dokuz taburla, Kaptan Mehmet Paşa ve topçu livâsı Hüseyin Paşa da beraber olduğu halde Tahmas istihkâmları altından dağ yoluyla Soğanlı'ya müteveccihen Kars'tan çıkıldı.

Yağmur çamur içinde yolculuk

Geceleyin önümüze sert ve dik bir yokuş çıktı. Mevsim icabı yağmurlar başlamış, yollar ise çamur ve batak hâline gelmişti. Beraberimizde bulunan bir batarya Krup topu çamura saplanmaya, beygirlere ve efrâda zahmet vermeye başladı. Bu toplar bizimle oldukça, hareketimizi yavaşlatacaktı. Halbuki Muhtar Paşa'nın bir an evvel buradan uzaklaşıp, muhâsaradan çıkması lâzımdı. Beraberimizdeki toplar Kars'a gönderilip yerine bir batarya dağ topu getirtildi. Dağ toplarının gelmesiyle yola devam olundu.

Karla karışık bir yağmur başladı. Artık yollar yürünmez bir hal aldı. Hele gecenin zifiri karanlığı, göz gözü görmez dereceyi buldu. Yokuşlarda insan ve hayvanlardan ayakları kayıp düşen ve yuvarlananların haddi hesâbı yok!...

Gece, imsâke bir saat kalıncaya kadar bu şekilde yol alındı. Askerde, bilhassa piyâde kısmında yorgunluk iyice kendini gösterdi. Hesap ve tahminlere göre epeyce yol alınmış ve Kars'ın muhâsara hattı hâricine çıkılmıştı. Belki daha da fazla yol alındığından artık önümüzde, adını unuttuğum bir köyde kalınmak üzere ileriye adam çıkarıldı. Askere yol göstermek için köyün önünde büyük bir ateş yaktırıldı. Çünkü asker fevkalâde yorulmuş ve çok ıslanmış halde bulunduğundan, artık harekete mecâli kalmıyarak dağılmıştı. İntizamsız perişan bir halde idi. Herkesin ateşin olduğu yere gitmesi tenbihi yayıldı. Yarım saat sonra da köye varıldı. Ertesi gün düşmanla çatışılıp, bir harp edilmek ihtimâli dahi haritada bulunduğundan, askerin birkaç saat olsun rahat ettirilmesi farz hükmünü almıştı.

Evlere ve ahırlara muntazam bir şekilde, tabur tabur, bölük bölük, takım takım dağıtılmasına imkân olmadığı gibi, bu iş için geçecek vakti askerin dahi beklemeye tahammülü yoktu. Kendi kendilerine karmakarışık bir halde evlere ve samanlıklara sokulup barındılar.

Herkes birliğini kaybetti

Bölüğü nerededir, yüzbaşısı bilmez... Bir çavuş takımını her evde bulunan askeri birer birer gözden geçirmedikçe bir araya toplayamazdı. Bu suretle sabahı bulduk. Sabahtan bir iki saat de geçti, hava da dindi. Hazır ol boruları çalınmaya başladı. Lâkin kimsede hareket yok; bir daha boru, bir daha boru. Hep taburların boruları birden feryâda başladılar... Hayır. Evlerden samanlıklardan bir nefer bile çıkmıyor. Boruların feryâdı hemen yarım saat sürdüğü halde, dâvetlerine icâbet eden bir fert bile meydanda gözükmedi. Artık zâbitler, çavuşlar, şunlar bunlar evlere dalıp sopa, dayak ile kimisini uykudan kaldırdılar; kimisini, ıslaklık bozgunluk hâliyle miskin miskin bozulup kalmış olduğu yerden çıkardılar.

Elhâsıl hepimiz bu işi yaptık. Zira düşman yakındır; gece civarlarından geçmiş olduğumuzu haber alıp peşimize düşecektir. Şâyet bizi köyde ve evlerde bu şekilde bastırırsa iş fenâ; bir neferimiz bile kalmıyarak mahv oluruz!

«— Aman asker; biraz canlan, toplan; şimdi düşman gelirse, hep birden bir belâya uğrarız. Taburunu bul; alayının, sancağının başına toplan!»

Sözleriyle onlara biraz uyanıklık da verildi. Zannedersem bir saat de tanzim işiyle vakit geçirildi.

Hayli geç olarak yola çıkabildik. Takriben iki saat kadar yol yürüdükten sonra Soğanlıdağı'nın üzerine çıktık.

Demek ki geceden haylice yol alınmış imiş. Çünkü Soğanlıdağı'nda bizim bulunduğumuz Hünkârdüzü noktası Kars'a tamam elli kilometrelik yâni on saatlik yoldur.

Dağın üzerinden düşmanın olduğu noktaya bakılınca, Kars ovasında muhâsara için gerekli noktalara çadır kurmakta oldukları görülüyordu. Yalnız, bir iki alay kadar süvârisi bizim geldiğimiz yol boyunca gezinip geliyordu. Bu süvârinin bizi gözetlemeye memur olduğu anlaşıldı.

Biz yine yolumuza devam ettik; Çakırbaba'yı geçerek, dağın Erzurum cihetindeki Yeniköy'e indik. Vakit akşam oldu, o gece de orada kalındı. Sabahleyin Hünkârdüzü'nde bırakılan karakollarımızdan, düşmanın ahvâline dâir haber bekledik. Dünkü hâl ve vaziyette olduklarını öğrenince yine Yeniköy'de kalındı.

Çünkü Muhtar Paşa'nın düşüncesine göre, düşmanın hakikî hareketi ve aleyhimize taarruz etmek niyeti iyice belli olmadıkça geriye gitmek doğru olmazdı. Hemen geri gidildiği takdirde düşman süvârisinin boş yere bu kadar arâziyi ve köyleri çiğnemesine rızâ gösterilmiş olacaktı. Bu sebeple asker o gün de Yeniköy'de istirahate bırakıldı. İleride yapılacaklar ve alınacak tertibat hakkında Dersaadet'le ve diğer cihetlerle muhâbere olundu.

Anadolu ordusunun devletçe takviye ve tâmir olunmasına dâir verilen karar

Seraskerlik makamından cevap olarak gelen tel-

grafta, Anadolu ordusunun bozulan vaziyetini tâmir ve kuvvetlerini tamamlamak için Bağdat ordusundan yirmiüç tabur piyâde, Batum fırkasından on tabur piyâde, Dersaadet'ten de on tabur piyâde ile dört batarya topun tertip ve gönderilmekte olduğu, bildiriliyordu.

Şu halde, demek ki, ordumuza yeniden kırküç tabur piyâde gelecektir. Gelecek ama, ba'de harâbül Basra!!... Bağdat'tan tertip olunan taburlar, bize iki aydan önce vâsıl olamıyacaklar. Batum'dan ve Dersaadet'ten gönderilecekler ise — eğer hazır iseler — en az yirmişer günden aşağı gelemiyecekler... Bakalım karşımızda bulunan düşman, bu kadar mühlet vererek, kendimizi toparlamamıza meydan bırakacak mı!? Ben Rusya ordusu kumandanı olsam, sıcağı sıcağına işimi görür ve neticeyi alırdım.

Canım pek âlâ! Mâdem ki kırküç tabur çıkarmaya muktedir idik, niçin evvelce davranmadık, yâni bu taburlar niçin ordumuzun bozulmasından önce gönderilmedi ?

Bu asker evvelce elde olsaydı, hem ordu bu neticeyi bulmaz ve hem de gâlibâne muhârebeler edilirdi. Nakliye vâsıtaları için de bir çâre bulunarak, belki düşman arazisine de girilir ve o sırada bir taraftan da sulhün çâreleri aranılırdı ?

İşte buraları kimseden sual edilemez ve mes'ul bir muhâtap bulunamaz. Bulunsa bile hangı kuvvet hesap soracak, kime cevap verecektir ?!...

Gerçi o târihte İstanbul'da, Meclis-i Mebusan vardı. Lâkin zamanımızın târihi mütâlaa olunursa, hakikati görüleceği üzere, onlar da türlü türlü garazların icrâsına vesîle ve âlet oluyorlardı.

Harbin ilânı târihi olan Nisan'dan, içinde bulunduğumuz Teşrinievvel'e kadar geçen yedi ay zarfında,

Dersaadet'te üç Serasker değişti. Hangi birinden, ne sual edeceksin ?!

Her ne ise, o taburlar gele dursun; bir taraftan da eldeki asker tanzim edilip, imdat askeri gelinceye kadar, **bunları bir** sak[illegible]mamaya çalışılıyordu. İstanbul sonradan vâd eylediği top bataryalarının ikisini gönderdi, diğer ikisinin ise hayvanları olmadığı cevâbıyla özür diledi ya! Her ne ise, bu da şöylece şimdilik bir tarafa kalsın, biz sadedimize bakalım.

Yeniköy'e gelindiğinin ikinci günü, bâzı düşman kollarının arkamızdan Soğanlıdağı'na doğru gelmekte olduğu haberi alındı. Bizim dokuz taburumuz da iki saat kadar geriye çekilip işin sonunu bekledi. Çünkü şimdilik yâni hal-i hazırda bu dokuz tabur için muayyen bir hareket hattı yoktu. Ancak vaziyetlerden ve zamandan istifâde ile Bayezid'den ric'at etmekte bulunan İsmail Paşa hazretlerinin ordusuyla birleşmek ilk işi idi. Bunun için de o ordunun geçeceği yollar ve muhtaç olduğu günlerin ehemmiyetle hesap edilmesi gibi gâyet sıkıntılı bir bekleyiş içinde bulunuyordu. Bu ıztıraplı intizar hayırlısıyla bir sona ererse, ondan sonraki hesap, İsmail Paşa ordusuyla buluşarak ve kendimizi büyük bir hasara uğratmıyarak İstanbul'dan gelecek yeni imdat kuvveti ile birleşip ordunun geleceğini emniyet altına almaktan ibâretti.

Bir de önümüz kıştır, hem de o havâlinin mâruf ve meşhur olan kışıdır. Onun için zarûrî olarak biz Erzurum'a ve civârına nakl ederiz. Düşman da askerî harekette bulunamıyacağından o da kendisine bir kışlak aramaya mecbur olur. Bahara kadar ise biz ordumuzu ikmâl ve noksanlarımızı gereği gibi tâmir ede-

riz. Ondan sonrası için ise Allah kerimdir. Ya bir sulh vuku bulur, veyahut harp devam ederse, bâri biz de hasmımıza karşı kendimizi gösterecek bir hâle geliriz... İşte bu gibi ferahlık verici düşünceler de hatırlarımızdan çıkmıyordu.

Rus askerinin dayanıklığı

Meğer kışı beklemek abes imiş! İleride görüleceği gibi, dağlarda iki metre kar varken bile düşmanımız hareketini tâtil etmedi. Öyle dağlarda askerini çalıştırarak yollar açtı; toplarını, erzak ve mühimmat arabalarını öyle yerlerden aşırdı ki, görülmüş olsa hayrette kalınır. Buralarda yaz günü bile yol yaparak dağlardan top aşırmak, takdir olunacak derecede büyük büyük himmetler ister; nerede kaldı ki, kışın, insanın nefesinin donduğu ve tükürüğünün yere buz olup düştüğü bir zamanda askerî harekât icrâsına kalkışılsın!!... Bu gibi meşakkatleri kabul edip girişmekte, Rusların benzeri yoktur. Avrupa ahâlisinden hiç biri ve hiç bir devletin askeri böyle yorgunluk ve zorluğa tahammül edemezler zannındayım. Bizim askerin dayanıklığı ise Ruslara nisbetle ikinci derecede kalır.

Bir de, harpten sonra Fransızca tarihlerden öğrendiğimize göre : Ruslar, bize karşı bulunan bu ordularıyla, muhârebeden önce, iki sene mütemâdiyen, kış mevsiminde manevraların envâını icra etmişler. Askeri ve hayvanları açıkta yatırmışlar, yol yaptırmışlar, dağlara çıkarmışlar, ovalara indirmişler; elhâsıl kış mevsiminde mümkün ve mutasavver olan zorlukların cümlesine askeri ve zâbitlerini alıştırmışlar imiş.

Ah! Ömrüm müsâit olsa da, şu Avrupa devletle-

rinden birisinin, şu yeni ve dehşetli silâhlar asrında, Moskoflarla bir tutuştuklarını görsem de yararlıkları derecesini anlasam, dünyada daha bir şey istemem! Zira Türklerin nasıl dehşetli bir fırtına içinde oldukları o vakit fiilen anlaşılacak ve himmetleri takdir olunacaktır...

YİRMİNCİ KISIM

- ★ ÇEKİLİRKEN YAPILAN MÜHİM BİR SAVAŞ
- ★ ALLAH ALLAH DİYELİM
- ★ MUHTAR PAŞA'DAN KUMANDANLIK DERSİ
- ★ BAŞIBOZUK ASKERİNİN MÜNASEBETSİZLİKLERİ
- ★ BİR DÜŞMAN CASUSU
- ★ RİC'ATE DEVAM

Yeniköy'den iki saat kadar geri çekildiğimizi yazmıştık. Bu çekildiğimiz yerin ismi Geçesor köyüdür. Haniya harbin başlarını yazarken Horum, yâni Zivin'de Kurt İsmail Paşa hazretleri kumandasında bir muhârebe vuku bulmuştu da, kazanılmıştı, demiştik. İşte bu köy, o muhârebe mevkiinin yarım saat kadar solundaki bir tepeciğin altındadır. Soğanlıdağı'ndan Pasin ovasına inecek yola nâzırdır... Bu köye vardığımızın ertesi günü, düşmanın üç sınıftan teşekkül etmiş büyük bir kuvvetle Soğanlıdağı'nın üzerine gelmiş olduğu haber alındı.

Dokuz taburla ric'atimiz esnâsında, çatıp kabul ettiğimiz mühim bir muhârebe

Düşmanın dağın üstünden aşağı inmeye hakikaten niyeti olup olmadığı anlaşılmadıkça, Muhtar Paşa hazretleri askeri köyden kaldırmadı. Ertesi gün, düşmanın dağdan aşağı inip yürümekte olduğu haber alındı. Bunun üzerine bizim dokuz tabur, köyün üst tarafındaki tepeciğin, düşman tarafından görünmez cihetine çıkarılıp durdurularak silâh çattırıldı. Çünkü dağdan aşağı inmekte olan düşmanın ne tarafa doğrulacağını bilmek lâzım geliyordu. Tıpkı Zivin muhârebesinde olduğu gibi üç ihtimal vardı. Ya İsmail Paşa ordusunun

önünü almak için Delibaba boğazını tutacak; ya bizimle İsmail Paşa'yı birleştirmemek için aramıza girecek; yahut da doğrudan doğruya bize hücum ederek, vurup bitirdikten sonra İsmail Paşa'ya karşı serbest kalmak isteyecekti... Bizim askerin ikibin beşyüz küsur mevcutlu dokuz taburdan ibâret olduğu da unutulmasın.

Askerimiz silâh çatmış dururken, düşman askerinin fevç fevç dağdan aşağı indiğini görüyorduk. Muhtar Paşa yalnız olarak, bulunduğumuz tepenin üzerinde, elindeki dürbün ile düşmana bakıp duruyordu. Fakir de, Kaptan Mehmet Paşa, Miralay Mehmet Ali ve Miralay Çerkes Osman Beylerle, Muhtar Paşa'nın kırk elli adım kadar gerisinde oturup işin sonunu bekliyorduk. Yahni muhârebesihde yaralanıp iyileşen Kaymakam Mehmet Ali Bey, mükâfat olarak miralaylığa terfi etmişti.

O sırada Kaptan :

«— Canım Allah'ı severseniz ne yapacağız, burada durmakla ne olacak? Bu herifler geliyor, böyle yumruk kadar bir kuvvetle karşısına çıkılmaz!»

Deyince, öteki arkadaşları :

«— Ne yapalım ?»

Diye sordular.

«— Ya geri gidip Köprüköyü'nü bulmalı (*), yahut sol tarafımızdaki Namrevan dağlarından yürüyerek Erzurum'u tutmalı ve İstanbul'la Batum'dan gelecek olan askerle birleşmenin çâresine bakmalıyız.»

(*) Bu Köprüköyü, Erzurum'dan Bayezid'e ve Kars'a giden yolların ayrıldığı noktada ve Pasin kazasındadır. Burada bâzı askerî mühimmat ve levâzımat bulundurulur ve icabına göre öteye beriye sevk olunurdu.

Kumandan Paşa kendini mi kaybetti ?

Mevkiin darlığına ve hâlin vehâmetine göre, bakalım Kumandan Paşa ne emir verecek diye intizarda idik. Lâkin ondan da hiç ses çıkmıyor; elindeki dürbünle bakıp duruyor.

Kaptan yine rahat edemiyerek dedi ki :

«— Bu zat hâlin dehşetinden kendisini kaybetti, veya iyice şaşırarak tedbiri filân unuttu; yahut da inat etti, kendisi de geberecek, bizi de beraberce geberttirecektir. Ben bu gün sağ kalacağımı ümit etmiyorum. Sekiz on yaşında bir kızcağızım var, bu günden itibâren onun yetimliği başlıyacaktır.»

O böyle tesirli sözler söylüyor, dört kişi baş başa vermiş müteessir ve müteellim oluyorduk. Fakat fakir, askeriye sınıfından olmadığım için telâşım hepsinden fazla oluyordu. Zira onlar askerdir, ortalıkta yatmakta olan hastanın hekimidirler. Hastanın hâlinden hekimler telâşa düşerlerse, hastanın mensup olduğu âile efrâdının iyice şaşırması tabiîdir ve fakirin ıztırâbım da bu kabildendir.

Kaptan'a dedim ki :

«— Kalk git, Kumandan Paşa'yı hâlin vehâmetinden ikâz et; beraberce bir tedbir alınız.»

Bunun üzerine, o :

«— Ben gitmem; çünkü gitsem, belki beni, korkuyorum ve korktuğum için böyle konuşuyorsun, diye tekdir eder. Hem biz askeriz, ne yapacağız, diye kumandana sual etmemiz câiz olamaz. Lâkin siz asker olmadığınız için serbestsiniz; istediğinizi sorar, istediğinizi hatırlatabilirsiniz.»

Diye cevap verip, fakiri teşvik etmeye başladı. Diğer miralay beyler de bu fikre iştirâk ettiler. Elhâsıl bizi iknâ ederek ileriye sürdüler.

Kalktım yavaş yavaş gittim, arkasına kadar sokuldum. Nazarını dürbüne hasr etmiş ve âdetâ şeyhlerin «fenâ fiş-şeyh» (102) dedikleri gibi, kendisini «fenâ fî dürbün (103) derecesine gelmiş buldum. Yanına kimse geldi mi, gelmedi mi farkında bile değil! Anladım ki bizi görüp lâkırdı açacak vakti yok. Hızlıca öksürdüm. Gözünü dürbünden çevirip bana baktı; gâyet teennili, ağır ve kalın bir sesle:

«— Herif geliyor!»

Dedi.

Bu fırsatı kaçırmıyarak fakir de :

«— Evet, kulunuz da gördüm de onun için geldim ki, bendenize birkaç gün izin ihsan buyurasınız. Zira düşmanın gelişini fena görüyorum. Erzurum'da ise yakını ve yardımcısı olmayan bir âile sahibiyim. Gidip iki üç gün içinde onları Trabzon'a doğru aşırdıktan sonra, emir buyuracağınız yere gelir, efendimizi bulurum.»

Sözlerini epeyce bir cesâretle ileri sürdüm ve kendisine, Kaptan'ın söylediği gibi şaşkınlık gelmişse, hâlin vehâmetine, şu suretle başı örtülü olsun, işaret ederek ikaz etmek istedim.

Yine dürbünü gözüne alıp :

«— Allah kerimdir; gider isek, hep beraber gideriz.»

Dedi ve sözünü kesti.

---

(102) Şeyh'te fâni olmak. Şeyh'in varlığında kendini kaybetmek, şeyhle bir olmak.

(103) Dürbünde fâni olmak.

Biraz bekledim, gelmedi. Ben de öyle bir vakitte daha fazla musallat olmaya cesâret edemedim. Mecbur ve me'yus olduğum yere döndüm.

Kaptan, beni karşılayarak :

«— Ne yaptın, ne oldu?»

Diye telâş ile sorunca, Allah kerimdir, cevabını aldığımızı söyledim.

«— Evet, muhakkak inat ediyor. Kendisini de bizi de sağ bırakmıyacak ve inadı uğrunda bu kadar ibâdullahı fedâ edip gidecektir. Zira onu siz bilmezsiniz. Mekteb-i Harbiye'de ayni sınıfta bulunduk, her hâlini bilirim. İnadının önüne durulmaz. Bu gün bizim için pek dehşetli bir gündür, Allah âkıbetimizi hayr etsin!»

Sözleriyle konuşa konuşa miralay beylerin yanına kadar geldik. Üç beş dakika daha bu şekilde konuştuk. Sözleriyle beni yine büyük bir dehşet içine düşürdüler.

«— Mutlaka şu Namrevan dağını tutup gidersek selâmeti buluruz, yoksa boşu boşuna buracıkta mahv olup gideriz.»

Fikrinde ittifak ettiler.

«— Canım gidin, siz söyleyin!»

Dedimse de, yine Kaptan'dan ayni cevabı aldım.

Bu sefer düşündüm ki:

«— Benim neme lâzım, bu tehlike içinde niçin bulunuyorum! Şimdi varıp doğrudan doğruya izin alarak savuşup Erzurum'a gider ve oradaki evlâd ü iyâlimi kurtarmanın çâresine bakarım.»

Ama şurasını da düşünüyordum ki :

«— Yarın bu harp olmazsa ve olsa da sağ kalanlarla yarın bir yerde elbette beraber olacağız. O zaman

bana : Sen filân vakit korkup da kaçmıştın! gibi şeyler söylerlerse, o sözler benim ciğerime işler, ben de utancımdan yere geçerim.»

İşte bu kuruntu beni fikrimden caydırır gibi olduysa da tamamen önüne geçemedi, ama kuvvetini biraz hafifletti.

«Allah kerimdir»

Kalktım. Zâhirde, Muhtar Paşa'nın olduğu yerden düşmana bakmak, aslında ise fırsat düşerse izin alarak savuşmak kasdıyla Paşa hazretlerinin arka tarafından yanına sokuldum. Kendisi yine «fenâ fî dürbün» hâlinde idi. Kendi kendime söylendim, söylendim... Baktı, fakiri gördü.

«— Herif dereye indi!»

Dedi.

«— Evet, bendeniz de görüyorum, indi. Kulunuz da deminki niyâzımı tekrara ve Erzurum'da kimsesiz kalan hâne halkımı, bir tarafa aşırmak için ruhsat-ı âlîlerini istihsâle geldim.»

Dedim.

Yine :

«— Allah kerimdir; gider isek, hep birden gideriz.»

Cevabını aldım, mecbûren sustum.

Paşa, ondan sonra hızlıca bir sesle :

«— Mehmet Paşa!»

Diye seslendi.

Bizim Kaptan hazretleri koşarak geldi.

Ona dedi ki :

«— Ben yarım saattir buradan dürbünle bakıyorum. Düşmanın beş alay süvârisiyle bir batarya topunun, dağın üstündeki ordugâhından ayrılıp sağımız iler-

sindeki dereye indiğini gördüm. Hayli zaman da arkasından baktım. Gördüğüm askerin miktarını artıracak daha bir fert geçmedi. Demek ki bu kuvvet, ya düşmanın bizi anlamak için çıkardığı bir keşif koludur, veyahut harekete hazır bulunan tekmil ordusunun öncüsüdür. İki halde de, düşman bu askeri fedâ etti, bizim de elimize bir av girdi, demektir. Şimdi bunların üzerine taarruz edersek, Allah'ın yardımıyla pek büyük bir şey kazanacağımızdan eminim. Haydi miralay beyleri çağır da, askeri tanzim et. Üç taburu sen alarak, sağ taraftan, şu sırt üzerinden ileriye doğru yürü. Diğer üç taburla da Mehmet Ali Bey sol taraftaki sırtın üzerinden ilerlesin. Ben de kalan üç taburu alarak, dere içinden ve orta yerden yürürüm. Cenab-ı Hak mazhar-ı hüsn ü tevfîk etsin. Buyurunuz.»

Bu sözleri dinleyen Kaptan, kaçık bir benizle, kaş altından yüzüme bakıyor ve «Gördünüz mü, ben sana ne dedimdi, bakındı ne hâle geleceğiz» yolundaki düşüncelerini, o mânâlı bakışıyla fakire anlatmak istiyordu.

Her ne ise, hazret-i Kaptan, askerce bir temennâ ettikten sonra geri çekildi. Yanındaki borazana emr ederek Kumandan Paşa hazretlerinden aldığı emri ifâ etti. Kendisi üç taburunu alarak sağdan ve Mehmet Ali Bey de soldan harekete geçince, Miralay Osman Bey kumandasındaki üç tabur da Muhtar Paşa ile beraber ortadaki dereden ileri yürümeye başladı.

«Allah Allah diyelim»

Orada, Kumandan hazretleri askere hitâben yüksek bir sesle :

«— Asker! Düşman elimize bir büyük fırsat verdi. Şimdi hepsini avlıyacağız ve intikamımızı alaca-

ğız. Haydindi, Allah Allah, diyelim ve çabuk yürüyelim!»

Dedi.

Bu esnâda asker de hep bir ağızdan, Allah Allah sadâsını ayyûka çıkarıyordu.

«— Ha bir daha, Allah Allah diyelim!»

Dendikçe, Allah Allah nârasıyla tanîn-endâz olan dağlar, İlâhî imdat askerleriyle desteklendiğimizi müjdeliyor ve güyâ ki her taşın altından rûhânî ve mânevî bir yiğit çıkarak «Biz de buradayız, bizi de duâdan ve fâtihadan unutmayın» temennisiyle gazilerimizi teşci ediyorlar gibi geliyordu.

Fakir de artık eve gitmeyi filân, hâlin verdiği dehşetle unuttum. O sırada bütün bütün tüylerim dikilmiş, gözlerim sulanmış, nerede olduğumuzu unutmuş bir halde idim. Cemaatin akıntısına kapılmış, habersiz ve tedbirsiz gidiyordum.

Yirmi dakika kadar yürünmedi. Düşmanın toplarını ateşlemesiyle gülleleri avcılarımızın içine düşmeye başladı. Kars'tan çıkarmış olduğumuz bir batarya dağ topunun üçü, ağırlık olmasın diye, iki gün evvel gerimizde bulunan Köprüköyü'ne gönderilmişti. Elde kalan üç topu indirdiler. Meğer ağızdan dolar, eski ve âdi dağ topları imiş. Gülleleri bin metre bile gitmiyerek, hedefle bizim aramıza düşüyordu.

Muhtar Paşa :

«— Aman topçular, iyice dikkat edin! Niçin böyle oluyor, bir hatâ mı ediyorsunuz, bir noksanınız mı var ?»

Diye, kendisi de topların başında bulunup, edevâtını bizzat tetkik etmekte idi.

Lâkin topların cins ve yapılışı böyle, falyaları büyümüş! Ne yapalım, artık başka çâre kalmadı, avcı-

ları ilerletmek ve düşman topçularını kurşunla sıkıştırmak icap ediyor... Böyle yapılması emr edildi. Mütemâdiyen «Avcı ileri!» boruları çalınıyordu. Kumandan hazretleri bizim çakaralmaz topun başında otururken, düşman gülleleri o merkezin sağında ve solunda kıyametler koparıyordu.

Savaşın cereyanı

Orasının tehlikeli bir yer olduğu fakirce anlaşılması üzerine, bir hayli mesafe sağa doğru açılarak yüksekçe ve selâmetçe bir yer bulup oradan seyr etmeye karar verdim. Öyle de yaptım.

Gerek merkezin ve gerek sağ ve sol cenahların avcıları ilerliyerek, düşman topçusunu barındırmaz oldular. Bundan sonra düşman topçusunun sesi kesildi; kurşun muhabbeti iki tarafça da harâretlendi.

Düşmanın askeri gerçi süvâri ise de, Dragon olduklarından hepsi yere dökülüp piyâde olmuşlar, avcı nizâmına girmişlerdi. Bu Dragon süvârisinde, safta bulunan dört muhârip arkadaştan üçü piyâde olarak savaşırken, dördüncüsü bu üçünün atlarını alıp geride bir yerde tutarmış. Böyle bir kaideleri olduğunu orada öğrendik.

Târihimiz Teşrinievvel'in onikinci günü ve harbe başladığımız vakit dahi öğleden az önce idi. Kurşun muhârebesi avcıların gayretiyle ikindi sonlarına kadar devam etti. Bizimkiler adım adım ilerlemekte, düşman gerilemekteydi... Düşmanınki zamanla muntazam bir ric'at hâlini aldı. Bizimkiler tâkibe koyuldu. Bir hayli de arkadan kurşun yediler. Ondan sonra da, süvârileşerek sür'atle çekilip dağın üstünde beklemekte olan ordularına katıldılar.

Harp meydanı elimizde kaldı; «Pâdişahım çok ya-

şal» sadâsıyla dağ taş bir daha inletildi. Asker yoklama edildi. Seksenden fazla şehit ve ikiyüz on kadar da yaralı olduğu anlaşıldı. Şehitler defn olundu. Yaralılar da Erzurum'a gönderilmek veya başka türlü çârelerine bakılmak üzere mekkâre hayvanlarına yüklenerek Köprüköyü'ndeki idâre memuruna gönderildiler. Erzurum, bulunduğumuz yere onaltı onyedi saat mesâfededir. Beygir üzerinde oraya kadar yaralı nakl olunmaktaki güçlüğü yukarıda zikr etmiştik. Bunların da başına ayni şeyler geldi. Düşman bütün yaralı ve ölülerini kaldırmış olduğundan hakikî miktarı anlaşılamadı. Onun telefâtı da bizimki kadar olsa gerektir.

Akşama bir saat kalıncaya kadar bu meşgûliyet sürdü. Askerin çürüğü sağlamından ayrıldı. Askerin geri kalanı muntazam olarak kol ve tabur şekline sokulduktan sonra yürütülmeye başlandı.

Askerin akşama kadar yürütülmesi

Ama nasıl, nereye yürütülüyor ? Bir yere değil, oldukları yerde. Çünkü bulunduğumuz arâzi ufak tefek tepe ve derelerden teşekkül etmiş ârızalı bir yerdir. Askerimizin hakikî miktarını, dağın tepesinden bakan düşman gözcüleri anlayamazlardı. Ama harp yerinden bir iki kilometre dışarı çıksak, zemin düzeldiğinden, ufak bir topluluk olduğumuzu göreceklerdi. O zaman da ertesi gün, yeni bir taarruz beklemek lâzım gelirdi.

Bunun için, muhârebeden sonra tabur şekline sokulan asker, o tepelerin arasında, güneş battıktan yarım saat sonraya kadar gezdirildi. Bir tabur yan yürüyüşle ve kol nizâmıyla belki beş on defa bir tepenin üstüne çıkarıldı, aşağıya indirildi. Solundan dolaştırıldı, sağına çıkarıldı. Düşmana, birçok taburlarımız var-

mış gibi gösterildi. Ama işin aslını ve yapılmak istenen şeyi bilmeyen, dinlenmeye muhtaç, muhârebeden çıkmış askerin, kendilerine merhamet ve insaf etmedikleri için kumandan ve zâbitlerine hiddet ederek söğmekte olduklarına da şüphe yoktu!!

Gurubdan sonra, sular kararıp da uzaktan bir şey görünmiyeceği anlaşılınca, silâh omuza ederek, bulunğumuz harp mevkiinden bütün askerle beraber çıktık. Evvelce ikamet ettiğimiz Geçesor köyünün üzerindeki seyrekçe bir ormanın üstüne kapağı attık. Mevkiin icabına göre asker taksim edildi. Sağ ve sol cihetlerimizdeki uzak yerlere birer bölük asker gönderilerek birçok ateşler yaktırıldı. Olduğumuz yerde de lüzumundan fazla ateş yakıldı. Karşıdan, ateşlerimize ve bulunduğumuz yere bakan adam, dağın üstünde mutlaka büyük bir ordu bulunduğunu zannederdi.

Şimdi düşman bir dağın üzerinde, yâni Soğanlıdağı'nın Meyillidüz denilen mevkiinde kalıyor, biz de onun karşısındaki bir dağın üstünde bulunuyoruz; aramızı, gündüz harp ettiğimiz dere ayırıyor.

Geceleyin ormanda askerliğe dâir bir sohbet

Dağların zirvesi karlı olduğundan, mevkiimiz gâyet soğuk, dişler soğuktan çatırdıyor ve soğuk zorladıkça ateşe kuvvet veriliyordu.

Yorgun asker, yaktıkları ateşin başında uykuya vardı. Fakir de, Muhtar Paşa hazretlerinin yaktırmış olduğu ateşin bir kenarında oturuyordum. Kaptan Mehmet Paşa da işini bitirdi, bizim ateşin yandığı yere geldi, oturdu.

Öteden beriden konuşulurken, bahis gündüz edilen muhârebeye intikal etti. Kaptan Paşa, hiç umulmazken

Allah'ın bir yardımına daha mazhar olduğumuzu söyliyerek, Muhtar Paşa'yı tebrik etti.

Bu sırada Muhtar Paşa :

«— Bugün, muhârebeden önce, tepenin üstünde dürbünle meşgul iken, sizde bir telâş hissettim, sebebi neydi? Oracıkta iş yok, konuşulur ya!»

Kaptan cesârete gelerek :

«— İşin sonunun kötü olacağı korkusuydu.»

Cevabını verdi.

Fakir de lâtife olarak dedim ki :

«— Benim bu gün iki defa nezd-i âlînize gelişim, bunların teşviki ile olup, yoksa âlemle gelen kara günün bayram olduğunu bilenlerdenim. Fakat ne çâre kendimi bir defa dehşete kaptırdım önünü alamadım!

Ahmet Muhtar Paşa'dan kumandanlık dersi

Muhtar Paşa hazretleri, Kaptan'a hitâben :

«— Bu hal yalnız sizde değil, askeriyede bulunan daha birçok zevatta görülen bir dikkatsizlik eseridir. Düşman geliyormuş diye bir ses çıktı mı veya bir haber alındı mı, bir telâş bir kıyâmet koparılıyor. Ne oluyor, ne yapılacak, kimsenin kimseden haberi yok. Bilirsiniz ki hâsıl olan dehşetin hükmüyle, gâlip olan ordularda bile nice nice sakatlıklar vuku bulmuştur. Evet, ben de biliyorum; düşman büyük kuvvetle dağın üstüne geldi. Bizim mukavemet edebilmemiz ise aklen imkânsızdır. Lâkin arkamızda bulunan Erzurum'da ihtiyat olarak bir tabur askerimiz bile yok!

«Öteden Bayezid cihetinden İsmail Paşa'nın ordusu geliyor. Birinci işimiz onun selâmetle gelmesini temin etmektir. Çünkü o asker bütün Anadolu'nun tek hayâtî ümididir. *Asıl iş bilirlik, yokluk zamanında ve çâ-*

relerin bittiği sırada işi bir selâmet yoluna çıkarmaktır. Yoksa dağ yolunu tutup gitmekle bizim askeri tehlikeden kurtarmak pek basit ve kolay bir harekettir. Ama o zaman İsmail Paşa'nın ön tarafını düşmana teslim etmiş oluruz. Mühimmat merkezimiz olan Erzurum'un da üç gün sonra düşman eline geçtiğini işitir veya görürdük. Bizim için dağ yolu her zaman açık, ama bunun işimize bir faydası yok! Allah etmesin, ümitsizliğin son derecesine varırsak, o açık yolu da tutabiliriz. Benim fikrime göre, düşmanın dağdan aşağı inmekte olduğu haberini almak, ümitsizliğin son haddine düşmek için henüz sebep değildi, daha yapılabilecek çok şeyler olabilirdi.

«İleride siz de büyük ve müstakil kumandanlıklarda bulunacaksınız. Düşman geliyormuş, diye bir haber yayıldığı zaman, bizde kumandan olan zat, mümkünse o gelen düşmanı gözüyle görmelidir. Gelen nedir, kuvveti ne kadardır, üç sınıf asker de beraber midir, yoksa yalnız süvâri midir? Buralarını iyice anladıktan sonra kendi kendisine, kendi işini de hesap etmelidir. Acaba müdâfaamı şu gelen kuvvete taarruz ederek mi, yoksa o benim üzerime gelsin diye bir vaziyet alarak mı yapayım? Bulunduğum arazinin ve kuvvetimin imkân ve kabiliyeti hangisine elverişlidir? Bulunduğum yeri terk ederek, daha uygun bir şekil aramak üzere filân yere savuşayım mı?... İşte kumandan buralarını zihninde lâyıkıyla düşünüp muhâkeme edecek ve icâbına göre güvendiği zevatla da istişâre eyliyerek, verilecek karara göre işini soğukkanla telâşsızca görecektir.

«Ben, sabahleyin düşmanın dağdan inmekte olduğu haberini alınca, yapılabilecek hareketi tâyin etmek için, düşmanın gelmekte olan kuvvetini bizzat görmek istedim. Dürbünü alarak baktım, dağdan aşağı inerken

yolda bir doıamaç var. O dolamaçtan asker geçtikçe. sayılabilecek derecede görülüyor. Bunun üzerine devamlı olarak baktım ve âdeta sayarcasına hesap eyledim. Beş alay süvari ile bir batarya top ve bir piyâde roket bölüğünün aşağı indiğini, daha sonra düşman ordusundan kimsenin gelmediğini gördüm, anladım. Sonra düşündüm ki, bu ya bir keşif kolu veyahut harekete hazır bulunan ordusunun öncüsüdür. Şu iki hâle göre de, biz bunun üzerine bir taarruz edersek kazanırız.

«Gerçi düşman bizim Kars'tan dokuz taburla çıktığımızı biliyor. Ama buraya geldikten sonra, Erzurum'dan veya başka taraftan, yardım alıp alamadığımızın haberini hâlâ alamamıştır. Zira aradan o kadar vakit geçmedi. Bu cihetle şimdi o haberi almak merâkındadır. Biz düşmanın bu askeri üzerine taarruz edince, tabiî ki kuvvet ve mevkiimizi bilmedikleri için dağın üzerindeki ordusu ciddî bir iş göremiyecektir. Horum vak'asında olduğu gibi, başına ikinci bir kazâ gelmemesi için keşifsiz yürüyemiyecek, bizi anlamaya çalışacaktır. Bizi anlaması için ise en az üç gün lâzımdır. O üç güne kadar da, Allah'ın izniyle İsmail Paşa ordusunun, hesâba göre Delibaba boğazından çıkması ve bizimle birleşmesi mümkündür.

«Şu halde mutlaka taarruz etmeliyiz, kararını, kendi kendime verdim. Ve elhamdülillâhi vel minneh, icraat da gönüllerin arzu ettiği neticeyi verdi... Eğer kendimizi telâşa kaptırıp da, geliyormuş amanın gidelim, diye acele edip dağ yolunu tutmuş olaydık, bütün Anadolu kıtası elden çıkacaktı. Ondan sonra İstanbul ve Bağdat'tan gelecek olan imdat kuvvetleri de hiç bir işe yaramıyacak, onlar da yok yere harap ve perişan olup gideceklerdi.

«Şimdi bu harbin tesiri ile düşman mutlaka bizim kuvvetimizin miktarını öğrenme teşebbüslerinde bulunacak, belki yarın içimize bir de casus gönderecektir. Kuvvetimizin miktarı, yâni Erzurum'dan yeni asker almadığımızı öğrendikten sonra, dağın üstündeki umum ordusuyla, hâlin icabına göre hareket edecektir. Zira akıl ve işin icâbı budur.»

Biraz sonra da, yastık olarak birer taş yakalanıp uykuya varıldı.

Fecirle beraber kalkıldı. Güneş doğuncaya kadar dikkatle düşman ordusuna bakıldı, hiç bir hareket hissolunmadı. Askeri beyhûde yere dağın soğuğunda ve açıkta bırakmamak için tekrar Geçesor köyüne inildi.

Başıbozuk askerinin bâzı münâsebetsizlikleri üzerine bir mütâlaa

Tuhaftır, bir gün evvel bu köyde, Müşir Paşa hazretlerinin ikamet ettiği, bir ahır içindeki odanın, oldukça oturacak yeri, pencere ve kapısının intizâmı vardı. Muhârebeden sonra yine o odaya dönüldüğünde, burasının harap edilmiş olduğunu gördük.

Sebebi araştırıldı. Meğer biz oradan çıkar çıkmaz, muâvine askerinden bâzı Kürt süvârileri o odaya dalmışlar. Ev sâhibinden, yakmak üzere biraz odunla, yağ ve yumurta gibi şeyler istemişler. O da getirmemiş mi, yoksa biraz geciktirmiş mi, her ne ise... Herifler kızarak, kapıyı, pencereyi, döşeme tahtalarına varıncaya kadar söküp yakmışlar; sonra da def'olup gitmişler.

Buna benzer, daha hafif veya daha ağır vak'aların ve ahâli tarafından yapılan şikâyetlerin haddi ve sonu yoktur. Bu sefer Müşir hazretlerinin de gözüyle gördüğü tahribâtın fâilleri, bulunup cezalandırılmak

üzere haylice arandı ise de, kim bilir kimlerdi, bulunamadı.

İşte efendim! Muhârebe icaplarından olan halk yığıntısı sebebiyle böyle tecâvüzler pek çok oluyor. Çâresi de bir türlü bulunamıyor. En garibi şudur ki, bizim ahâlimizi, bizim askerimiz tahrip ediyor. Düşman askerinin tahripleri ikinci derecede kalıyor. Muhârebelerde mümkün olduğu kadar nizâmiye askerinden başka asker kullanılmazsa, bu gibi tahribat ve zorbalıkların bir dereceye kadar önü alınır... Elhâsıl, muhârebe denilen şey, zâten her bakımdan, beldelerin tahribi işinde, kudret elinin müstakil bir vasıtası demek değil midir!...

İçimize bir casusun girmesi

Geçesor köyüne inildiği gün Muhtar Paşa hazretlerinin yanına, karakollar bir Kürt getirdiler. Adam, *ötesini berisini karıştırarak* ufacık bir kâğıt çıkarıp verdi. Bunun, mâlûmat vermek için Rusya ordusunda bulunan birâderi tarafından gönderilmiş olduğunu söyledi. Kâğıt okundu. Kars tarafında kalmış olan Kaskanlı aşiretinin başı Reşit Bey'in mektubuydu. Reşit Bey, bizim ordu orada iken, bize hizmet etmiş, bizim ric'atimizden sonra da, hizmet etmek üzere Rus ordusuna alınmıştı.

Mektubunda, selâmdan sonra, diyordu ki :

«Rusya, Kars'ı büyük bir kuvvetle muhâsara ettikten sonra General Himen, kalan otuz iki tabur piyâde, altı alay süvari ve altmış kıt'a topla sizi tâkip ederek, Soğanlıdağı'na geldi. Ben de beraberlerindeyim. Maksatları sizi vurmak, ondan sonra da Erzurum'a gitmektir. Lâkin askerine yorgunluk aldırıyor. Benim sa

dâkatim (şöyledir, böyledir). Bu kâğıdı bir fırsatta yazdım ve emniyet ettiğim, birâderim Nine Bey'le huzûrunuza gönderdim. Maksadım devletime hizmetti.»

Mektubu getiren birader bey de söyletildi. Onun bildiğinin de, birâderinin yazdığı mâlûmattan ibâret olduğu anlaşıldı. Paşa hazretleri memnun oldu. Mektup getiren zâta biraz da para ihsân etti.

Ondan sonra da dedi ki :

«— Yorgunsunuz. Bu gece benim misâfirim olunuz, size ikram etsinler. Birâderinize, söylenecek sözüm ve yazılacak kâğıdım vardır, onları da alırsınız. İnşaallah yarın dönersiniz.»

Bizim Kürt beyi, misâfir edilmek üzere Kaptan Mehmet Paşa'nın olduğu yere gönderildi.

Muhtar Paşa, bundan sonra Kaptan'ı da çağırarak dedi ki :

«— Akşam size söylediğim çıktı. Ordumuzun hâlini anlamak üzere düşmanın bir casusu geldi. Misafir olmak için size gönderdim. Çünkü casusluk böyledir, mecbûren iki tarafa da hizmet edecektir. Bunlar, bilhassa, evlât ve iyâlleriyle Rusya içinde kaldılar, mâzurdurlar. İkrâm ediniz. Kendisinin muhâfaza ve nezâret altında olduğunu anlarsa beyhûde yere korkar. Korkutmayınız; ötekiyle berikiyle görüşmesine de fırsat vermeyiniz.»

O gece geçirildi, sabah oldu. Bizim Kürt :

«— Amanın bana izin veriniz.»

Diye ricâya başladı.

«— Hayır, senin birâderinin hatırı yok mu! Mutlaka öğle yemeğini de beraber yiyeceğiz.»

Gibi sözlerle avutuldu.

Öğleden sonra ise, artık zapt olunamaz halde ıztırap göstermesi üzerine izin verildi.

«—İşte sizin varlığınız kâğıttır, kâğıda lüzum yoktur. Birâderine selâm söyle. Çok memnun olduk. Ara sıra böyle haberler göndermesini, sadâkat ve muhabbetinin icâbından bekleriz.»

Filân, gibi sözlerle, Paşa hazretleri tarafından Kürt aşırıldı.

Casusu neden oyaladık

Sonra bize dedi ki :

«— Şimdi bu adam gidecek, ikindiden sonra, ancak Rus ordusuna varacak. Başka taraflardan verilecek haberlerle bunun getirecekleri birleştirilecek, ondan sonra, yâni yarın, Moskof'un umûmî hareketi başlıyacaktır. Bizim de Allah'ın lütfu ile, yarın İsmail Paşa ordusunu Delibaba boğazından çıkarken görmekliğimiz mümkündür. Ondan sonra işin icâbına göre hareket olunacaktır. Şimdiden bir şey diyemeyiz.»

Elhâsıl o gece de yine Geçesor köyünde geçirildi. Fakat buradan Mâbeyn-i Hümâyun'a ve Seraskerlik makamına çekilen iki telgrafı, meâlleri ahvâl-i umûmiyemizi oldukça tasvir edeceğinden, aynen buraya derc etmeyi münâsip gördüm :

«Mâbeyn-i Hümâyun Başkitâbetine ve Makam-ı Seraskerî'ye,

«Dünkü harple hamd olsun tard olunan düşman süvârisinin, üç bin kişi olup, yetişer yüz mevcutlu yirmi sekiz taburla (*) altmış toptan mürekkep ve Meyillidüz'de bulunan bir düşman ordusunun öncüsü idüğü ve harpten sonra derhal Zivin'e üç saat mesâfede,

---

(*) Sonradan bu askerin otuz iki tabur olduğu anlaşıldı. Rusların resmî evrakları da böyle yazdılar.

Meyillidüz'ün berisinde Soğanlı'nın başında Kumlu denen yerde toplandıkları ve bizi imdat almış sandıklarından, geçenki Horum vak'asını (*) dahi hatırlıyarak ihtiyat üzere kalıp, dün ve bugün aşağı inemedikleri ve fakat sağ veya solumuzu dolaşmak gibi bir fikre saptıkları bugün haber alındı. Bize lâzım olan ise İsmail Paşa hazretlerinin sâlimen Köprüköyü'ne yetişmesi için iki yahut üç gün kazanmak olduğundan ve onun ikisi hamd olsun dünkü harple kazanıldığından, ihtiyâten yarını kazanabilmeyi dahi eltâf-ı İlâhiyyeden dua etmekteyiz. İsmail Paşa hazretleriyle buluştuktan sonra otuzbeş tabur olacak isek de, taburlarımızın mevcudu, birbiri üstüne üçer yüz raddesinde bulunduğundan onbir bin kadar mevcûdumuz olacağı ve Ardahan tarafından Oltu yoluyla dahi bir kol düşman geleceği söylenilmekte olup İsmail Paşa'nın arkasından bir iki bin düşman süvârisi gelmekte ise de, başka gelen olup olmadığı bilinemediği (**) ve şu hâle göre Trabzon'a çıkan taburların bizi ihyâ edecekleri muhakkak olup ancak şâyet kış yardım etmez ise Erzurum'un muhâfazası için biraz daha kuvvete ihtiyaç duyulacak gibi göründüğü ve bunların vaktiyle Erzurum'da toplanmaları da lutf-u Bârî'den mes'ûl bulunduğu arz olunur.

13 Teşrinievvel sene 93 (104)
Ahmet Muhtar»

(*) Horum vak'ası ki, geçen Haziran içinde oracıkta İsmail Paşa kumandasında edilen bir harptir. Rusya ordusu orada büyük hezimete uğramıştı. Bugünkü harbimiz dahi o yerin civârındadır.

(**) Sonradan anlaşıldı ki Tergoukassof bütün fırkasıyla İsmail Paşa ordusunun arkasından geliyormuş. Bu tâkip sırasında onların öncüsüyle bizim artçılarımız ara sıra çatışıp harp etmekte imişler.

(104) 25 Ekim 1877.

Diğer telgraf meâli :

«Kars cihetinde iken bendenizin refâkatinde olan dört alay nizâmiye süvârisinin hepsi Kars'ta kaldı. Her ne kadar alayların ikisinin arkam sıra Kars'tan çıkarılmasını tebliğ etmiş idiysem de, beşyüz kadar binilebilecek hayvanı kaldığı ve binâenaleyh bunlar da ancak orasının hizmetini ifâ edebilecekleri beyânıyle gönderilmedi (*). Âcizin yanında ise dörtyüz kadar zaptiye ve muâvine süvârisi toplanmış idiyse de, bunlar da dün düşmanı uzaktan gördükleri anda firâr etmiş ve sonra ancak yüzelli kadarı toplanarak Gâzi Şâmil Mehmet Paşa emrine verilmiş ve elhâsıl süvârisiz kalınmış idüğü, acele mâlûmat olarak arz olunur.

12 Teşrinievvel sene 93
Ahmet Muhtar»

Ric'ate devam ediyoruz

İşte resmî olarak yazılmış bulunan telgrafnâmelerin meâli kuvvetimizi ve hâlimizi tasvire kâfidir. Birinci telgrafnâmede : «Bunların vaktiyle Erzurum'da toplanmaları da lutf-u Bârî'den mes'ûl bulunduğu» ibâresiyle bir ilişik bırakılır. Çünkü Erzurum'a gidinceye kadar daha birkaç noktada Ruslarla çatışmaklığımız beklenebilir. O halde Erzurum'a selâmetle varmamız, harbin getireceği tâlihe ve o da lutf-u İlâhîye bağlıdır.

(*) Sonra Edhem Paşa kumandasıyla bu beşyüz kadar süvâriyi Hüseyin Hâmi Paşa, bizden iki gün sonra, dağdan dağa bize ulaşmaları için yola çıkarmış. Onlar da Penek ve Oltu yoluna düşmüşler. Nihâyet Köprüköyü'nde İsmail Paşa ordusuyla birleştiğimiz gün bunlar da bize kavuştular. Meğer Hüseyin Hâmi Paşa, sonradan bu süvâri hayvanlarını, muhâsara esnasında Kars'ta besliyemiyeceğini hesap etmiş imiş.

Ardahan vukuâtı esnâsında beyan olunduğu üzere, Muhtar Paşa'nın müdâfaa hususunda kendine has bir fikri vardı. Kale ve istihkâm içine kapanıp da memleket muhâfazası gibi, askerin kalb metânet ve kuvvetini sarsan şeylere katiyen taraftar değildi. Bu cihetle, şimdi de, son derece çâresiz kalmadıkça Erzurum'a kapanmak istemiyordu. Mümkün olduğu kadar dışarıda harp kabul etmek fikrinde idi.

Bilhassa Kars, Erzurum ve Ardahan'da muhârebeden evvel senelerle yapılmış olan, istihkâmlara sarf edilmiş bulunan emek ve paraya dâimâ acırdı. Tecrübelerimiz de düşüncesinin doğru olduğunu gösterdi. Hareket hâlindeki fırkalardan büyük istihkâm, ve onların göğüslerinden âlâ kale olamaz. Çünkü şimdiki toplarla bir kere memleket topa tutuldu mu, âciz halkın feryat ve enîni, muhâfız askerin kalb kuvvetini zayıflatıyor. Başka devletlerin askerini bilemez isem de, hele bizimkiler âdeta kedi gibi oluyorlar. Muhâsara ve hücum edenler ise başka bir kalb kuvveti ile yürüyorlar.

Telgraflar yazıldıktan ve daha etrafla icap eden haberleşmeler bittikten sonra sabah edildi. Düşmanda yine bir hareket görülmedi. Öğleye yakın düşman ordusunun, bütün çadırları sökülerek, tekmil kuvvetiyle takım takım dağdan aşağı inmekte olduğu görüldü. Bizim askerin de artık oralarda barınamıyacağı anlaşıldı. Gerisin geriye ric'at ediyoruz ama, nereye gideceğiz, ne yapacağız, orası meçhul! Hesapça bugün İsmail Paşa'nın Delibaba boğazından çıkması bekleniyorsa da, hâlâ gözükürde bir şey yok! Tahkik için gönderilen adamlardan da bir haber çıkmadı! Meyus meyus dağ ve tepelerin üstünden yürürken, gözlerimizin birisi arkaya, düşmanın hareketine bakıyor, diğeri ise Deliba-

ba boğazından acaba ne çıkacak diye, son derece merak ve ümitle bekliyordu. Zira İsmail Paşa ne halde ric'at ediyor, arkasına takılması tabiî olan düşmanla çatışıp da ne oldu, selâmet ve sakaametten hangisinde, bunlar meçhul! İki üç saat kadar yüründükten sonra Maslahat köyünün üstündeki tepede askere mola verildi.

YİRMİBİRİNCİ KISIM

★ BAYEZİD'DEN GELEN ORDUMUZLA BİRLEŞMEMİZ

★ ERZURUM'DAKİLERİN BİR ŞEYDEN HABERİ YOK

★ KÜRDİSTANIN HALİNE DAİR

★ *BOZULAN ASKERİN HALİ*

★ ALMANYALI MÖSYÖ AŞMİT

★ DEVEBOYNU MUHAREBESİ

İkindiden sonra, Delibaba boğazına dürbünle bakmakta olanlar, boğazdan dışarı karınca gibi asker dökülüp gelmekte olduğunu haber vermesinler mi!... Aman yâ Rab, askerde hâsıl olan sevincin ve hepimizdeki sürur ve ferahlığın derecesini kalemle tarif etmek mümkün olamaz! İşin içinde bulunmalı da, o neşvenin tesirini zevkle anlamalı! Memnun olmak, gözü aydın olmak ne demektir, işte onu biz orada, bu gözlerle gördük ve bu dimağ ile tattık! Artık biribirimizi tebrik mi dersin, kıyâmetler kopuyor!... Elhamdülillâhi Rabbilâlemîn diye, secde-i şükre kapananların hadd ü hesâbı yok! Artık zarûrî olarak olduğumuz yerdeki ikametimizi uzattık. Muhtar Paşa, İsmail Paşa'ya bir yâver gönderdi. Bizim, elhamdülillâh, selâmette ve orada bulunduğumuzu beyan ederek onların hâlinden bir haber getirmesini söyledi. Ayrıca, Allah izin verirse yarınki gün Köprüköyü'nde birleşmek üzere doğruca oraya gelmeleri emrini tebliğ etti. Akşama bir saat kalana kadar olduğumuz yerde bekledik.

Boğazdan çıkan bizim askerin, arkasının kesildiği ve sol gerimizden gelen düşmanın da Karaurgan'la Horasan köyleri arasında olduğu görüldü. Şu halde düşman gerek bize ve gerek İsmail Paşa'ya ayni uzaklıkta bulunuyordu. İki tarafa da iki saat mesafede idi, ama İsmail Paşa'ya taarruz etmek istese Aras nehrini geç-

mesi lâzımdı. Bu ise onu oldukça geciktirebilecek bir mâni sayılırdı. Bize yetişmesine ise gecenin yaklaşması mâni olurdu. İşte bu düşünce ile, o gece olduğumuz yerin civarında bulunan Maslahat köyünde kalındı. Kalbimiz emin olarak güzel bir gece geçirildi.

Sabahısı, ki Teşrinievvel'in onbeşinci günüdür, *felek, takvîm-i âlemden bir sahife daha çevirdi veya* temâşâ sahnesinden bir perde daha kaldırdı... Köprüköyü'ne doğru yola koyulduk. Artık birleşmekliğimiz muhakkak gibi idi. Horasan civarında bulunmakta olan düşman, her ne hesâba mebnî ise hareket etmiyerek, uzaktan uzağa bize seyirci kaldı. Belki kendisinin Horasan civarına varmasından iki saat önce Delibaba boğazından sökülüp gelmekte olan İsmail Paşa askerinin bizimle birleşeceğini mutlak bildiğinden, orada durdu. Belki de, İsmail Paşa'nın arkasından gelmesi iktiza eden Tergoukassof fırkasıyla birleşmek için mecbûren ayak sürüdü durdu. Veyahut da — askerlik bu ! — bizce meçhul olan başka bir sebep yüzünden duraklamaya mecbur kaldı.

Ric'at ederken zafer kazanmıştık

Düşman düşmanın hâlinden bilmez ya! Şu Geçesor muhârebesi günü, düşman üç dört tabur askeri dağdan aşağı bizim üzerimize sarkıtmış olsaydı, bizden hiç hayır kalmazdı. İsmail Paşa cemâati de bugünkü günde kemâl-i iftiharla bizimle birleşemezdi. Çünkü o zaman, onların da önünü alarak, arkadan ve önden sıkıştırıp perişan olmuş keklik gibi birer birer avlar veyahut dağıtıp mahv ederlerdi. İşte Moskoflar böyle bir fırsatı da kayıp ettiler. Gerçi zâten gâlip ve muvaffaktırlar, buna diyecek yok. Ama bu hareketi de yap-

mış olaydılar, bize, övündüğümüz şu fırsatı da vermezlerdi. Zira bizim ric'atimizin askerlik âlemince harp tarihi ve fenni bakımından değeri pek büyüktür. Hem İsmail Paşa ordusu, kırk bu kadar saatlik mesâfeden, önü, arkası ve sağı tehlikede olduğu halde, Kars'tan Muhtar Paşa hazretlerinin çıkarmış olduğu şu küçük kuvvetin manevrası sâyesinde selâmete erdi. Hem de bizimki kendi kuvvetini muhâfaza etti. İşte bu hâl ancak Cenab-ı Hakk'ın yardımı iledir. Kumandan Paşa'da görülen isabetli karar ve harekât ise bu yardımın tecellîsinden başka bir şey değildir. Zira, zâten bozulmuş ve ahlâkına korkaklık musallat olmuş bulunan bir askerin bilhassa da ric'at hâlinde iken, zafer kazanma hârikasını ancak Cenâb-ı Hakk'ın nihâyet kudreti gösterebilirdi; nitekim gösterdi.

Bu gün ikindiden sonra Köprüköyü'ne vardık. İsmail Paşa'nın öncüleri de bâzı eşya ve mühimmat kâfileleriyle beraber Köprüköyü'ne inmişlerdi. Bir saat sonra İsmail Paşa da geldi, Muhtar Paşa hazretleriyle öpüşüp koklaştılar. Fakir de o fırkada bulunan erkânıharbiye reisi Âkif Paşa, ki yâr-ı kadîm ve muhibb-i enîsim idi, onunla buluştuk, dünyalar bizim oldu. Asker de takım takım geldi; Köprüköyü'nün münâsip noktalarına, yâni köyün hâricindeki tepeciklere ve sâir icap eden mevkilere yerleştirildi.

Köprüköyü'nde akdolunan meşveret meclisinin kararı neticesi olarak, yalnız Muhtar Paşa'nın Erzurum civârındaki Deveboynu'na gelmesi

O gece, Muhtar Paşa'nın riyâseti altında bir meclis akdedildi. Bu meclise, İsmâil, Mustafa Safvet, Gâzi Şâmil, Kaptan Mehmet Paşalar iştirâk ettiler. Muhâre-

benin başlarından beri Erzurum'da iken o günlerde Köprüköyü'ne gelmiş olan meşhur şâir Ferik Kâzım ve erkânıharbiyesi Âkif Paşalar da meclise katılmışlardı.

Mecliste, bundan sonra ne yapılmak lâzım geleceğinin müzâkeresine girişildi. Daha gerilerde müdâfaaya elverişli noktalar arandı. Pasin ovasının hiç bir yerinde istenildiği gibi müdâfaaya müsâit bir yer göze kestirilemedi. Neticede, Erzurum'un iki saat kadar doğusundaki Deveboynu'ndan başka bir mevki olmadığında karar kılındı.

Deveboynu'nda hâlen bâzı erkân ve zâbitan istihkâm yapmakla meşgul olduklarından, oraya gidildiğinde hazır yapılmış bir istihkâmın dahi mevcut bulunacağı söylendi. Ama Muhtar Paşa hazretleri Deveboynu mevkiini ve istihkâmların tertip tarzını bilmiyordu. Bizzat bakıp görmek ve asker yerleştirildiği takdirde görülecek *noksanlarını düzelttirmek üzere o gece* Deveboynu'na doğru Köprüköyü'nden çıkması lâzım geldi. Yokluğu sırasında askerin kumandasını İsmail Paşa'ya bıraktı. Rusyalı, Horasan civarında bulundukça beyhûde yere Köprüköyü'nü terk ederek Deveboynu'na gelinmemesini, o kadar arâzi ve köylülerin düşmana çiğnettirilmemesini tenbih etti. Şâyet düşmanın hareket ederek Köprüköyü üzerine gelmekte olduğu anlaşılırsa, o halde de, ara yerde beş altı saat kadar bir mesâfe bulunduğundan, ondan önce davranılıp doğruca Deveboynu'na gelinsin, dedi. Bu sırada yol Hasankale kasabasının içinden geçeceğinden, herhalde askerin kasabaya sokulmayarak, dışarıdan dolaştırılmasını da söyledi.

Bu kararın fâtihası çekildikten sonra Muhtar Paşa hazretleri, fakir de beraber bulunduğum halde, üç beş süvâri ile yatsıdan iki üç saat sonra Köprüköyü'nden

çıktı. İki saat sürmeden Hasankale'ye ve doğruca telgrafhâneye inildi. Erzurum'da bulunan Müşir vekili Hasan Tahsin Paşa'ya : «Erzurum'da izinli veya vazifede ne kadar erkânıharp ve başka mektepli zâbitan var ise şimdi kaldırınız; hepsi fecirle beraber beni Deveboynu'nda bulsunlar» emrini verdi. Yine hayvanlara binilerek Hasankale'nin üç saat berisinde bulunan Korucuk köyüne gelindi. Sabah olmaya daha iki üç saat istiyordu. Paşa hazretleri bir parça uyku kestirmek için Korucuk köyüne indi.

Erzurum'dakilerin birşeyden haberi yokmuş

Fakir de hazır oraya kadar gelmişken, gidip, bir iki gün zarfında çoluk çocuğun bir çâresine baktıktan sonra Deveboynu'na gelip Paşa hazretleriyle buluşmak iznini aldım. Geceleyin yoluma devam ederek, fecirle beraber Erzurum'a vardım. Âlem daha uykuda idi.

Bir iki saat sonra hükûmet konağına gittim. Bizim Divan-ı Temyiz'e uğradım. Baktım, herkes işiyle meşgul! Âlemde ne kıyâmetler kopuyor, ordular ne hâle geldi, hiç kimsenin haberi bile yok!! Arkadaşlar fakiri gördüler, memnun oldular; biz de olduk. Sağlık ve sıhhate müteallik teâtisi âdet olan sözler bitirildikten sonra, bahis bugünkü hâle ve benim niçin gelmiş olduğuma intikal etti. Gelen yalnız ben değil, bütün ordunun Erzurum'a gelmekte ve Moskof'un dahi bu orduları takip etmekte olduğunu anlattım. Meğer hiç bir şeyden, hattâ Kars'ın, Alacadağ'da bulunan ve bundan üç gün evvel hezimete uğrayan ordunun hâlinden bile haberleri yokmuş.

Herkesi bir fenalık aldı. Mahkemenin işleri bırakıldı. Fakir de o sûretle haber verdiğine nedâmet ettim.

ama bir kere oldu! Çünkü vak'aların içinde bulunan adam, hattâ bu, yangın kadar da mühim olsa, yine de ehemmiyetini dışarıdan bakanlar kadar takdir edemiyor. İşin içinde bulunanların dehşeti, dışarıdan görenlerin dehşetiyle bir değildir. Vak'alar dışardan pek dehşetli görünür. Mahkeme heyetinin dûçar olduğu dehşet, fakirde yoktu; veyahut biz o dehşeti gördük geçirdik de, bizden sonra dehşete düşenlerin hâline şaştık kaldık. Bunların hangisi doğru, orası mütâlaaya değer... Her ne ise, fakir Erzurum'da kendi evimin işleriyle meşgul olup, durayım. Gelelim Muhtar Paşa'nın ve Köprüköyü'ndeki ordunun hâline :

Muhtar Paşa gün doğmazdan evvel Deveboynu'na varır, Erzurum'dan istediği zâbitanın bâzısını da gelmiş bulur. Beraberce, yapılmış ve yapılmakta olan istihkâmları, ki hafif hendeklerden ibârettir, gezerler. Ondan sonra, o mevkiin *arka cihetleri nerelerdir ve hangi* taraflardan, nasıl yollar geliyor; o yolları müdâfaa edecek ne gibi noktalar var, bunlar da muâyene ve tetkik olunur. Şuraya bir tabur, buraya sekiz bölük kifâyet eder; şu tepeye beş top konulmalıdır gibi yapılan tertibat yazılır, o zâbit efendilere verilir. Tanzim edilen harp hattı gösterilir, düzeltilir ve daha nerelerine hendekler yapılması lâzım geleceği dahi onlara anlatılır, akşam da olur.

O gece Muhtar Paşa, civarda bulunan Toy köyünde kalır. Sabahleyin de bu köyün etrafındaki sahra ve tepeleri gözden geçirdikten sonra, Deveboynu'nun sol cenâhını, ve bir de Gürcübcğazı denilen mevkii görmek ister. Burası Oltu ve Ardahan'dan Erzurum'a doğru gelen yolların birleştiği yerdedir.

Öğle vakti oraya giderken, Köprüköyü'ndeki bizim ordunun Deveboynu'na gelmekte olduğu haberini alır,

ve hattâ gelmekte olan ordudan bâzı top ve tüfek sesleri de işitir. Merak ederek Deveboynu'na döner. Askerin bozuk ve perişan bir halde gelmekte olduğunu görür, telâş ederek sebebini sorar. İsmail Paşa, ric'at ederlerken düşmanın beş alay süvârisinin arkalarına takıldığını ve ordunun artçısını tazyik ettiklerini, bu sırada umum askere bir ürküntü geldiğinden nizamlarını kaybettiklerini, ama hamd olsun başka vukuatları olmadığını, ifâde eder. Muhtar Paşa işi tamamiyle anlıyarak, bir gün önce tayin olunan mevkilere askerin yerleştirilmesi işiyle meşgul olurlar.

Kürdistan'ın hâline dâir esef verici düşünceler

Şuracıkta mühim bir hâlin kayd olunması lâzımdır:

İsmail Paşa Bayezid'den dönerken, sırf Kürtler âşâyişi bozacak bir hal vukua getirmesinler diye, yanındaki ordudan iki tabur ayırarak Bargiri'ye göndermeye mecbur olmuştur. Bu iki taburu, alınmış olan karar gereğince ric'at sırasında Kaymakam Ahmet Bey kumandasında Bargiri'ye sevk etmişti.

Dördüncü ordunun nizâmiye ve redifleri, harbin başında her taraftan, harp yerine sevk olundukları sırada, Kürdistan'ın bâzı yerlerine konulmak için altıncı ordudan, yâni Bağdat'tan bâzı taburlar da sevk olunmuştu. Bâyezid ordusundan ayrılarak Bargiri'ye gönderilen iki tabur yetmediği için Bitlis ve Van'ın ilerisindeki Çölemerik kazasında bulunan iki Bağdat taburunun da Bargiri'ye celbi ile Van havâlisinin âşâyişi sağlanabilmiştir. Fe teemmelû yâ, ihvân! (105)

Ordularımızın, din ve devlet düşmanı karşısında,

---

(05) «Ey kardeşler düşünün!»

taştan ve ağaçtan adam aradıkları sırada, bizim Kürt ağaları ahâlinin âsâyişini bozmasınlar diye taburlarımızı harpten alıkoyuyoruz! İşin felsefesi düşünülürse, bizim askeri harpten alıkoyan kuvvet, Rusların menfaatine yardımcıdır. Demek oluyor ki, lâilâhe illâllâh kelimesinin altında toplanan ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniye tâbiyetinde bulunan cemâatten, cehâletleri yüzünden Ruslarla birlik olan teb'amız da vardır!...

Hâinliğe mi şaşalım, câhilliğe mi ?

Ne uzağa gidiyoruz; Kırım muhârebesi sırasında devletin orduları Rusya muhârebesiyle meşgul ve Kars kalesindeki din kardeşlerimiz çevrilmiş iken, Diyârbekir'in Behtan aşireti Kürtlerinden İzzettin Şîr Bey nâmında bir alçak, etrâfına topladığı haşarat ile civârında bulunan köyleri yaktı, yıktı. Sonra da Siirt şehrine hücum ederek, memleketi ve hükûmet konağını ve bütün memur hânelerini yağma etti, bâzısını da öldürdü. Devlet o vakit Mirlivâ Kavaklı Mehmet Paşa kumandasında asker gönderip, onları terbiyeye mecbur oldu. İşte bu vak'ayı yapan da yine İslâmiyet nâmı altında toplanmış olan cemâatin bir kısmı idi. Fesübhânallâhül Hallâk! Ne kadar ahlâksızlık, ne rütbe cehâlet ve ne derece hıyânet ki, menfaat edinmek hevesiyle kendi evimizi elimizle yıkmaya ve din kardeşlerimizi esir ettirmeye çalışıyoruz. Başka millet ve devletlerin birliği ve efrâdı arasındaki beraberliği karşısında insan böyle şeyleri yazmaktan — değil yazmaktan hattâ hatırına getirmekten bile — hayâ ediyor!...

Garâbetin idâreye ait olan hatâlı bir kısmı daha vardır. Bu İzzettin Şîr Bey'i tuttuk; İstanbul'a getirdik;

bir müddet mahpus ve menfî kaldı. Sonra bu zâtı mükâfat olarak *mutasarrıflıklara* tâyin ettik!? Ergiri'de, Preveze'de, elhâsıl Yanya vilâyetinin ekser sancaklarında ve Rumeli'nin daha bâzı yerlerinde istihdâm ettik, rütbeler verdik! Gûyâ ettiği hizmeti beğenip, kendisini akranları arasında mümtaz kıldık!... İzzettin Bey hazretlerinin hâinliğinden çok, iş erlerimizin câhilliğine şaşmak lâzım değil mi!?

Elhâsıl efendim, bu Kürdistan'ın ahvâli her halde dikkate şâyandır. Yazmakta bulunduğumuz doksandört senesi muhârebesinde bile Dersim vilâyetinin Kürtleri aldı yürüyüverdi! Dersim'e civar köyleri yakıp yıktılar, hükûmete karşı isyan hareketine cür'et ettiler. Gerçi onlar dâimâ vahşet hâlinde iseler de, şu asırda ve şu zamanda, öyle Anadolu'nun ve her tarafı oldukça medenî memleketlerin orta yerinde, böyle vahşî cemaatlerin bulunması ayıbı, hükûmetimize aittir... İmanım neredeyiz! Afrika çöllerinde mi bulunuyoruz, yoksa Sibirya sahrâsında mı ? Zaman onların bile çârelerine bakmak tasavvurlarında iken, bizim Kürdistan kıtasının hâline acımamak mümkün değildir...

Canım bu adamların faydasından vazgeçtik. Bâri devletin meşgul olduğu bir sırada zarar vermeseler,. en büyük menfaat ve faydaları bu olmuş olur... Gelelim sadede :

Köprüköyü'nden ric'at eden ordunun bozulması ve sebepleri

Muhtar Paşa hazretleri, Deveboynu'na gelen askerin ta'biyesiyle meşgul iken Serasker'den şu telgrafı alır :

«O tarafta bulunan ecnebi memurlarının, mensup

oldukları sefâretlere gönderdikleri mâlûmata göre, güya İsmail Paşa hazretlerinin Köprüköyü'nden Hasankale ve Korucuk köyüne ric'ati sırasında birçok zahire ve mühimmâtın yakılıp yok edildiği rivâyet olunmakta ise de, buna dâir henüz taraf-ı âsafânelerinden bir işâret vuku bulmadığı cihetle pek de sahih nazarıyla bakılamamaktadır. *Allah saklasın, böyle bir şeyin olması hâ*linde bittabi mâlum-u âlîleri bulunacağından, sahih olup olmadığının ve olduğu takdirde yakılan zahire ve mühimmâtın sebep ve menşeinin ve miktarıyla cinsinin lûtfen iş'ârı ve Yukarı Pasin'de düşmanın vaziyet ve kuvvetine karşı ittihaz buyurulan müdâfaa hattının ve Gürcüboğazı ve civarlarında himmet-i aliyyeleriyle tertip olunan müdâfaa tabakatının lûtfen bildirilmesi bilhassa yüce himmetlerinizden beklenmektedir efendim.

19 Teşrinievvel sene 1293
Mustafa»

Cevabı budur :

«19 Teşrinievvel sene 93 târihli ve şifreli emr-i telgrâfîleri cevâbıdır. Köprüköyü müdâfaaya müsait bir nokta olmadığından, oradan bir müdâfaa mahalline çekilmek icap etmiştir. Nakil vasıtalarımız kâfi olmadığından, ric'at sırasında, gerek Köprüköyü'nde ve gerek civarı olan değirmenlerdeki takriben otuz kırk bin kıyye miktarı un ve miktarı meçhul olan buğday, düşmana kalmaması için suya döktürülmüş ve yaktırılmıştır. Mühimmat ve sâire ise zâyi edilmemiş ve götürülmüştür. Ancak bunlardan da hayvanı çamura saplananların kalmış olacağı tabiîdir. Şimdi tutulan müdâfaa hattı bahsine gelince : Evvelce dahi arz olunduğu vechile, cephemiz Korucuk köyü ve harp hattımız Nebicavı'nın sağ sâhili olup, sağ cenâhımız Çeperli köyü yanındaki

dağa dayalı ve sol cenâhımız dahi Küçük Toy köyünün gerisinde ve üstünde bulunan Çobandede dağıdır ki, oradan Gürcüboğazı'na ve Erzurum ovasına geçilecek yol kapanır. Mevcut kuvvetimiz ancak bu harp hattını teşkil edebildiğinden asıl Gürcüboğazı'nda şimdilik bir şeyimiz yoktur.

«Trabzon'dan gelecek taburlar bekleniyor ; fakat Erzurum ovasındaki Karasu'yun bâzı yerleri seddedilerek oralarda bataklık ihdâs edilmesi için memurlar gönderildiğinden, şimdi Gürcüboğazı'ndan Erzurum'a iki yol kalır ki, onlar da sağdaki ve soldaki dağların etekleridir. Solda kalan yol, Çobandede dağının ateşi altındadır, fakat sağında kalan yol dağın eteği ile Ilıca köyüne kadar gideceğinden, bunun için, taburlarımız geldiğinde bir şey düşünülecektir. Fakat o hareket düşman için pek de iyi olamıyacağından, şu halde, askerimiz sebat ettiği takdirde, Allah'ın yardımıyla Erzurum emniyete alınmış demektir. Askerin ahlâkını düzeltmek için üç gündür sabahtan akşama kadar, bizzat gezip, cümleye va'az, nasihat ve tehdîdât ile uğraşmakta ve umum istikâmları kendi elimle yaptırmakta olduğum arz olunur.

21 Teşrinievvel sene 93
Ahmet Muhtar»

İşte bu cevap telgrafından Deveboynu'nda ittihaz olunan harp hattının tesisi şekli ve askerin ta'biyesi anlaşılır. Asıl dikkate şâyan bir şey vardır ki, o da : «Askerimiz sebat ettiği takdirde Erzurum'un emniyete alınmış olduğu...» fıkrasıdır. Bu sözü yazmanın bir sebebi vardı. Çünkü Muhtar Paşa, Gürcüboğazı'na geçmek üzere Toy köyünden hareket ettiği sırada, Köprüköyü'ndeki bizim ordunun, dönmekte olduğunu gördü.

Arada bir top sesleri de işitildiğinden hakikati anlamak için, Gürcüboğazı'na gitmekten vaz geçmişti. Dikkat olunduğunda Korucuk köyünden beri akmakta olan askerin, birbirini çiğnercesine âdeta kaçmakta oldukları görülünce işin rengi büsbütün değişmiştir.

Askeri, Deveboynu harp hattında durdurmak ve Erzurum'a geçirmemek için erkânıharp livâsı Âkif Paşa ileri koşarak Deveboynu'na getirdiği topları firârîlerin önüne dizip «Bir adım daha ileri geçecek olurlarsa cümlesini şerapnel ile kıracağını» bağırarak ilân etmiştir. Bu sırada Muhtar Paşa hazretleri de Âkif Paşa'nın olduğu yere gelir, asker de durdurulur. Bütün gelenlerin arkası alınır; ondan sonra alay ve tabur hâline konmak üzere tertip ve tanzime başlanır.

Bereket versin ki, o gün ve ertesi gün Ruslar bu askerimizi de takip edememişlerdir. Eğer yürümüş olsalardı, hiç silâh atılmaksızın ve bir adam öldürülmeksizin, bizimkilerin izi sıra engelsiz ve zahmetsiz, doğruca Erzurum'a girerlerdi.

Bunun sebebini Muhtar Paşa hazretleri, İsmâil Paşa'dan suâl eder. O da, Deveboynu'na gelirlerken, yolda, artçılarına, düşmanın birkaç top atarak hücum ettiğini, bunu duyan ilerdeki askerin ürkerek firâra başladıklarını ve bir türlü önlerine geçilemediğini hikâye eder. Erzak terk edildiğini, cephane filân bırakıldığını söylemez. Belki o şekilde levâzımat terk olunduğundan gerçekten haberi yoktu. Zira iş o derece karışmış ki, kimsenin kimseden haberi yok, denilecek hâle gelmiş imiş...

Ne vakit ki, iş sefâretlerden Kapı'ya aks ederek, keyfiyet, Serasker'in bir telgrafıyla Muhtar Paşa'dan sorulur; o vakit de İsmail Paşa, Muhtar Paşa'nın cevâben çektiği telgrafta beyan eylediği vechile cevap ve-

rir... Fakat sonradan, yâni ta'biye işleri bittikten sonra, erkân, ümerâ ve sâir zâbitan ile görüşüldü. İşin ve vukuâtın, İsmâil Paşa hazretlerinin dedikleri gibi olmadığı ağızdan ağıza şâyi olarak anlaşıldı. Bizimkiler ric'at ederken, Rusya'ya beşyüz bu kadar da nefer esir vermişler. Sonradan neşr olunan Rus evrâkında da burası kayıtlıdır. Ama İsmail Paşa bunu saklıyarak, hiç söylememişler idi, veyahut henüz haber alamamıştı.

İşin aslı nedir ?

Meselenin hakikati şöyle oluyor ki :

Muhtar Paşa orduyu İsmail Paşa kumandasına terk ederek geceleyin Köprüköyü'nden ayrılmıştı. Ertesi gün öğleden sonraya kadar Rus ordusunda bir hareket görülmediği için bizim ordu yerinde kalmış. Ikindiye doğru Rus ordusunun ilerlemekte olduğu haberi gelince, bunlar da tâlimat gereğince askeri Köprüköyü'nden kaldırmışlar. Ordunun Köprüköyü'nden tamamen ayrılıp alâkayı kesmesi gurubdan sonraya kadar sürmüş. Gece yatsıdan iki ikibuçuk saat sonra Hasankale kasabasının bir kenarından geçmişler, yine tâlimatları üzere kasabaya da uğramamışlar. Ama topluca ve resmen uğramamışlar; yoksa perakende olarak yoğurt bulmak, yumurta aramak, kahve yahut su içmek, ekmek almak için birer, ikişer, beşer haylice nefer kasabaya girmiş imişler.

İsmail Paşa hazretleri de kasabadan daha bir saat kadar ileriye geçip Büklük tâbir olunur çalılıkta bir yerde inerek askere orada mola ettirmiş imiş. Ordunun döküntüsünü beklemek üzere gece orada yatmaya karar vermişler. O havâlinin mevkii icâbınca mevsim kış ağızları olduğundan, Paşa hazretleri çalıçırpı top-

lattırarak bir ateş yaktırır; bâzı ümerâ ile etrâfına oturarak lâkırdıya dalarlar.

O sırada ansızın bir top patlar, güllesi de gelip bizimkilerin yaktığı ateşin yanına düşer. Herkesi bir dehşet kaplar. Derken bir daha arkasından bir daha top atılıp da gülleleri askerin yaktığı ateşlerin üzerine doğru düşünce ortalıkta dehşet artar. Ateşler söndürülür, âlem zifirî karanlık, göz gözü görmez olur. Asker çorba gibi birbirine karışarak ön taraflarına yâni top atılan yerin aksi cihetine doğru birbirini basarak ve herkes levâzımâtını vesâir öteberisini toplamaya vakit bulamıyarak, tabana kuvvet kaçmaya başlarlar.

Erkân ve ümerâ :

«— Be amanın! Etmeyin, gitmeyin, durundu bakalım, işi anlayalım, bir çâresini bulalım.»

Diye askerin önüne durmak isterlerse de, ne mümkün! Gece vakti kim kime. Söz dinleyen yok ki...

Derken o sırada ciddî olarak vazife yapan ümerâdan bâzılarının ellerinde bozulmamış bir iki muntazam tabur geçer. Bu taburlardan askerin kondukları yerin gerisine doğru bir hat çekerler. Hücuma geçen Rusya süvârisi, karanlıkta bu hattın üzerine düşer; birkaç el ateş ederler, süvâriler geri çekilir. Sabah da yakınmış. Sabah olur, ama bizim bozgun asker, hâlâ Korucuk ovasına koşup gidiyor. Geride kalan o iki tabura düşman musallat olur. İki taraftan da birkaç top atılır (*). İşin önünü almak ve askeri, hiç olmazsa Deveboynu'nda durdurmak için erkânıharbiye reisi Âkif Paşa, yanına bir batarya top alarak ileriye koşar. Cümlesini topla mahv edeceğini ilân ederek askeri orada durdu-

---

(*) İşte Muhtar Paşa hazretlerinin Toy köyü üzerinde iken işittiği top sesleri bunlar olacak.

rur. Peyderpey askerin arkası gelir, oracığa yığılır, sonra tanzim ve tâbiye olunur.

Kabahat kimdedir ?

Meğerse bizim ordu Köprüköyü'nden kalktığı gibi, zâten hareket hâlinde bulunan Moskof'un birkaç alay süvârisi, bir süvâri bataryasıyla ordumuzu tâkiben ilerler. Askerin Hasankale kasabasının içine perakende olarak dalacaklarını tahmin ederek, bir kısım süvârisini kasaba etrâfında karakol olarak bırakır ve yoluna devam eder. (Ric'at esnâsında Hasankale kasabasına girilmemesi emri bu sebeple verilmişti.) Bizim askerin ilerde mola vermiş ve ateş yakmış olduğunu gören düşman süvârisi, sağ tarafta bulunan ufacık bir tepeye toplarını çıkarır, bizim ateşleri nişan alarak gülleleri salıverir. Ortalık allak bullak olunca yine süvârisini hücuma kaldırırsa da, önde bulunan bir iki muntazam taburumuzun ateşini yiyerek durmaya mecbur olurlar.

Bu sesler ve dehşet, kasaba içine dalmış olan askerin kulağına erişince, kimisi taburunu bulmak için koşarken tutulur, kimisi kasabada saklanır da sonradan yakayı ele verir. Elhâsıl böyle böyle beşyüzden fazla da esir veririz. Artık ne kadar cephanemiz düşman eline düştü, ne kadar mekkâre beygirimiz kayboldu, bunların hesâbını bulmak güçtür!

Bu felâketin sebepleri aranırken, kimisi kabahati bizim artçı süvârilere verdi. Kimisi : «Hayır, asker mola verdiği zaman karakol olarak arkaya bırakılan taburun yerinde durmamış olmasındandır» dedi. Herkes, ötekine kabahat bularak kendisini temizlemeye çalıştı Elhâsıl, asıl kabahatin kimde olduğu bilinemedi gitti.

Bana kalırsa asıl kabahat, o sırada muntazam bu-

lunan iki üç taburun gayrisi bulunan otuz taburun binbaşılarındadır. O iki, üç tabur niçin muntazam kaldı? Ötekiler neden kalamadı da öylece perişan oldu?... Demek ki, bozulmayan taburların binbaşıları, yüzbaşı, çavuş hattâ neferlerine kadar askerlik fikir ve terbiyesini aşılamışlar. Sanatlarına merakları var. Diğer bir kısım zâbitanımız gibi, sırf mâişet ve rütbe için asker olmamışlar. Eğer o gün, o iki üç tabur olmayaydı, dört beş alay düşman süvârisinin otuz bu kadar taburluk bir orduyu tamamen esir edeceğine şüphe yoktu. İşte o binbaşıların sâyesinde ordu esâretten kurtarıldı. Bakındı vazifeşinas üç binbaşının varlığı ile iş ne oluyor! Ya bütün zâbitanımız böyle olsaydı, Osmanlı ordusu zaferleriyle bütün hasetçilerine kan ağlatırdı.

Hatâ ettiğim bir cihet de, bu binbaşıların isimlerini unutmuş bulunmamdır. Zira o vakit böyle bir sergüzeşt yazmak emelinde değildim ki, bâzı şeyleri hemen yazıp hazır edeyim. O vak'anın içinde bulunsaydım, bu hizmette bulunanları yine hatırlardım. Fakat öyle zannediyorum ki, taburların birisi dördüncü ordunun birinci talîa taburudur, binbaşısı da Mehmet Efendi'dir.

Almanyalı Mösyö Aşmit ile bir konuşmamız

Bu hâtıraları Mısır'da yazdığımı birkaç yerde söylemiştim. Burada Mısır gümrüklerinin müdür vekili Almanyalı Mösyö Aşmit adında birisiyle, bir münasebetle görüşmüştük... Bir gün vedâa gelerek, izinli olarak Almanya'ya sılaya gideceğini ve April'in onbeşinci günü mutlaka Almanya'da bilmem ne kasabasında bulunması icap ettiğini söyledi. Bunları söylerken o kadar neş'e ve sürûr içinde idi ki, keyfinden ağzı kulaklarına va-

rıyordu. Hemen o saatte bütün saadetleri elde etmiş veya edecekmiş gibi bir sevinç gösteriyordu.

«— Hayrola Mösyö! Bu kadar sabırsızlığa ve sevince sebep nedir?»

Diye sordum.

Prusya'nın bilmem hangi muhârebesi esnâsında, kendisinin el'ân mülâzım olduğu redif taburu o kasabada teşekkül etmiş. Bu, Almanya ordusunca meşhur bir tabur imiş. Bu senenin April'inde o taburun kurulduğunun tamam ikiyüzüncü senesi oluyormuş. Onun için o memlekette, o taburda şenlikler yapılacak, ziyâfetler verilecekmiş. Bilmem hangi gün hangi saatte de Almanya İmparatoru o tabura gelip, verilecek ziyâfette hazır bulunacakmış, zâbitan ile yemek yiyecekmiş... Kendisi de arkadaşları tarafından dâvet edilmiş. Onun üzerine, Mısır hükûmetinden izin alarak, acele memleketine gitmeye kalkmış...

Hattâ İmparator'un Berlin'den o kasabaya şimendiferle yedi saatte geleceğini, ve yedi saat kadar da taburda bulunacağını bile öğrenmiş. Elhâsıl işi o kadar iftihar ve zevkle anlattı ki, ikbâlin son derecesinde bulunan bir adamda, mümkün değildir ki böyle bir neş'e ve ferahlık bulunabilsin.

Artık ben de kendimi tutamıyarak :

«— Var olunuz Almanlar! Âferin Almanlar! Sizde ve sizin askerlerinizde bu yükselme arzusu, askerlik fikri, vatan muhabbeti ve milliyet gayreti mevcut oldukça dünyada size gâlip gelecek hiç bir hükûmet ve devlet tasavvur etmeyiniz. Elbette şeref ve saadetin son derecesine yükseleceksiniz!»

Sözlerini gayri ihtiyârî söylemiş, öyle bir terbiye ve ahlâka mâlik olduklarından dolayı kendilerini tebrik etmiştim. Şimdi görülsün ki, millî ve askerî fikirler ne imiş ve vatan sevgisi nasıl oluyormuş!...

Eski vakitlerden sarf-ı nazar, Yeniçeri askerinin lâğvından sonra bizde vuku bulan muhârebelerde, acaba devletine milletine güzelce hizmet eden taburlar hiç yok mudur ? Pek çoktur, lâkin kimsenin mâl ettiği ve aldırdığı yok ki, onların isimleri daimâ hatırlanıp anılsın! Meselâ bin ikiyüz yetmiş târihinde, geçen Kırım muhârebesi esnâsında meşhur olan «Silistre müdâfaası»nda Kütahya redif taburunun sebat ve yiğitliği o vakit herkes arasında dillere destan olmuştu.

Yine meselâ, yukarıda yazıldığı gibi, Eylûl'ün yirminci günü Yahniler'de yapılan muhârebede, Küçük Yahni tepesinde bulunan dördüncü ordunun üçüncü talîa taburu ile Erzurum tâlî taburuna karşı düşman, yirmibir tabur değiştirmeye mecbur oldu. Bizim bu taburlarda, ne binbaşı, ne yüzbaşı kalmış, taburlar gecenin karanlığına kadar aç ve susuz olarak, ateşler içinde savaşarak düşmanına gâlip gelmiştir. Ondan sonra hizmetlerini takdiren bu iki taburun sancaklarına nişan verildiydi.

İşte şimdi, her Eylûl'ün yirminci günü, o taburun yevm-i mahsûsu addedilse ve o gün ziyâfetler verilse, Mevlidler ve Kur'anlar okutulsa, gecesi de fişekler atılarak, çalgılar çalınarak, taburun bayramı olduğu halka ve umum askere ilân edilse fena mı olur!... O tabura mensup olan zâbitan, velev o eski zâbitan ve neferlerden bir ferd, bir nefer kalmamış ise bile, biz filân taburdan yetiştik diye iftihar etmezler mi? Diğer taburlar da bunlara gıpta edip, bu taburlar gibi bir isim kazanmak emeline düşmezler mi? Bu hal umum ordumuzda askerlik fikrinin kurulmasına sebep olmaz mı? Elhâsıl çok şey olacağı için hiç bir şey olmaz ve hiç bir şey de yapılmaz vesselâm!?

Deveboynu muhârebesi

Asker Deveboynu'ndaki hafif istihkâmlara yerleştirildikten sonra, istihkâmların düzeltilecek yerlerini yapmaya koşturuldu. Birtakım mühim noktalarda da yeni yeni şeyler yaptırılmaya başlandı.

Moskof da gelerek Hasankale ile Deveboynu'nun arasındaki düz ovanın Deveboynu'na yakın ve Korucuk köyünün beri tarafında Deveboynu'na müvâzi bir vaziyette mevki tutarak ordusunu kurdu. Aramızdaki mesafe ancak yedi sekiz kilometre tahmin olunurdu. Bizim de hep çadırlarımız yapıldı. Orada bütün bütün kışlamak ihtimâli olduğu gibi, mevsim icabı o günlerde çadır içinde ateş yakmadan oturmak dahi mümkün değildi. Asker ile seferberlikte bulunmuş zevâtın mâlûmu olduğu vechile çadırlar içinde birer de ocak yaptırıldı. Hattâ fakir bile çadırımda muntazam bir ocak yaptırmıştım.

Teşrinievvel'in yirmiikinci günü, bir iş için Erzurum'a geldim. Ertesi sabah hükûmet konağına gittiğimde top sesleri duyulmakta idi. Halk Deveboynu'nda muharebe olduğunu söylüyordu. Herkesin kalbini istilâ eden dehşet ve telâşın fakir ile hiç münâsebeti yoktu. Zira altı yedi aydan beridir gülle ve kurşun içinde ömür geçirilmiş ve bir dereceye kadar da alışılmış olduğundan, hükûmet konağındaki halkta gördüğüm telâştan bittabi benim âzâde olmam gerekiyordu. Herkes bir telâş ile öteye beriye koşuşuyordu. Çeyrek saat sonra konağın içinde hemen hiç kimse kalmadı denecek derecede ortalık tenhalaştı. Ben de oraya getirttiğim atıma binerek ordugâhımıza yollandım. Yolda piyâde ve süvâri birçok ahâli dahi silâhlı olarak, şehir dışındaki

Gümüşlükünbet yoluyla ve «Allah, Allah» nâralarıyla *Deveboynu'na doğru koşup gidiyorlardı.* (106)

O akıntıya uyarak Kartiye Jeneral denilen kumandan karargâhına kadar geldim. Dürbünümü alıp bakınca, düşmanın, harp hattımızın her noktasından taarruza geçtiğini gördüm. Fakat asıl taarruz noktası, sağ cenâhımızı teşkil eden Topalak köyünün önündeki fırkamızın bulunduğu yerdi. Bu hâli gören ahâli, hep ordunun sağ cenâhına doğru çekilip gittiler, oradaki kuvvetimize yardım etmek üzere ateşe saldırdılar. Asıl taarruz noktasına Ferik Rif'at Paşa kumanda ediyordu

Bizim çadırlar kalbura döndü

Sağ cenâhın ateşi iyice şiddetlendiğinden, artık hep dikkatler o tarafa döndü. Ateşe dayanamıyarak ric'at eden düşman, hücum yenilediği sırada bile askerimiz telâşsızca ve sebat ederek ateşe devamla düşmana göz açtırmıyordu.

O sırada ordumuzun her noktası gülle ve kurşun alışverişiyle meşguldü. Harp hattımızı bir makineye benzetirsek, makinenin her parçası vazifesini tam olarak ifâ ettiğinden, hareketlerin âhengi ve ateşlerin ıttırâdı, dışardan bakanlara bir emniyet ve ferahlık veriyordu. İşin emniyetle yürümekte olduğu dahi, umum muhârebe işinin makinisti olan Muhtar Paşa'nın yüzündeki tebessümden anlaşılıyordu.

Bunu görünce, fakir çekinmeden çadıra girdim, öteye beriye yazılmak üzere Kumandan hazretlerinin emr ettiği bâzı mektup ve telgrafları yazmaya başladım. Kulaklarım yağmurlu havada yıldırımların birbirini tâ-

---

(106) Deveboynu muhârebesi : 4 Kasım 1877.

kibi sebebiyle uzun müddet devam eden gök gürültüsüne benzer bir surette, iki taraftan da ölüm saçan silâhların uğultusundan başka bir şey işitmiyordu.

Bir aralık bizim çadırın ötesinde berisinde, ufacık deliklerin açılmakta olduğunu gördüm. Hâsıl olan hafif seslerden çadıra kurşun tutmakta olduğunu anlıyarak derhal dışarı fırladım. Düşmanın merkezimize karşı da hücuma geçtiğini ve iyice yaklaştığından kurşunlarının karargâhın her cihetini tuttuğunu gördüm. Birkaç yüz adım gerimizde bir tepeciğin üstüne çekildim. Harbin hâlini seyr eden bâzı zevâta katılarak dürbünle bakmaya başladım. Fakat ateş o kadar şiddetlendi ki, önümüzde bulunan bizim çadırlar, mermilerin tesiriyle parçalanmaya ve ufak bez parçaları, beyaz kelebekler gibi havada uçuşmaya başladı.

Pek iyi! Biz eşyâmızdan vaz geçtik ama, ordunun bütün mühim muhâberâtının bulunduğu evrak çantası çadırda kaldı. Çanta oturduğum seccadenin üstünde ve kâğıtlar ise etrafa dağılmış halde meydanda duruyorlardı. Şimdi hangi yiğidim cesaret edip de çadırdan bunları çıkaracak; böyle tehlikeli bir teklifi nasıl bir aslan yürekli arkadaş kabul ve icrâ edecek! diye düşünmeye başladım.

Harbin başından beri hizmetimde bulunan, Batum'a bağlı Livana kazası ahalisinden bizim Şaban Ağa'ya danışmak için düşündüğümü söyledim.

«— Hay hay, ne varmış, ben gider çıkarırım!»

Demesin mi!

«— Be âferin Şaban, koş yavrucuğum!»

Diye okşayarak arkasını sığadım.

O cesur Gürcü belâ bârânı gibi yağmakta olan kurşunlar içinde kalmış olan çadırlara saldırdı. Yangından mal kaçırır gibi, fevkalâde bir sür'atle, bizim seccâ-

deyi evrakla beraber kucaklamış, çantayı da üzerine koymuş olduğu halde selâmetle çıkardı, getirdi.

Artık bizde âferinlerin, tahsinlerin bini bir paraya! Hattâ bu hizmetine karşılık olmak üzere, harpten sonra bizim Şaban Ağa'ya bir nişan alıvermek va'dinde bile bulundum, ama, muhârebenin sonunda Şaban, Rus'un istilâ etmiş olduğu köyünde kalmış olan çoluk çocuğunun bir çaresine bakıp yine dönmek üzere memleketine gitti de hâlâ gelmedi. Hayat ve memâtına dâir bir haber alınamadı.

Her ne ise, her bakımdan dikkat ve ehemmiyete şâyan bir vaziyet alan sağ cenâhın hâli Muhtar Paşa'yı rahatsız etmeye başladı. O sırada namaz kılmakta olan Kurt İsmail Paşa'ya :

«— Namazı kısadan kesip sağ cenâha gidiniz. Askerin takviyesi için ne lâzımsa yapınız.»

Emrini verdi, gönderdi.

Sağ cenâhımızı hücumla tazyik eden düşman, gördüğü şiddetli mukabele ateşinden işi söktüremiyeceğini anlıyarak, biraz olduğu yerde kaldıktan sonra, adım adım geri çekilmeye başladı. Bizim avcılar da ilerletilmeye başlandığı sırada Re'fet Paşa'nın bacağından kurşunla vurulduğu haberi geldi. Re'fet Paşa vurulunca kumandayı Kaymakam Bahri Bey'e bırakmış ve başlanan taarruz hareketinin tamamlanmasını ona havâle etmiş. Fakat Başkumandan hazretleri, Re'fat Paşa'nın yerini tutmak üzere, merkezden, Mirlivâ Âkif Paşa'yı oraya gönderdi.

Âkif Paşa harp hattına varıp, ehemmiyetli bir değişiklik yapıp da hücumu yenilediği sırada, onun da vurulduğu haberi alındı. Bundan sonra ise, sağ cenâhın umum kumandasında bulunan İsmail Paşa, akşam olup sular kararıncaya kadar, topçu livâsı Hüseyin Pa-

şa ve Bahri Bey vâsıtalarıyla, harbi bulduğu halde idare etti. Karanlık bastıktan sonra ise herkesin olduğu yerde geceyi geçirmesi emriyle ateşi kestirdi.

Ordumuzun merkezinin bozulup dağılması

Fakir çadırda iken gelen kurşunlar, hücumun merkeze doğru yönlendiğini bize anlatmıştı. Bir iki saat o şekilde uzaktan kurşunla selâmlaştıktan sonra, akşama doğru, merkez üzerine olan hücum şiddetlendi. Düşmanın merkeze kastı anlaşılınca, merkezin ilerisinde ve Uzunahmet köyünün üstündeki tepede Diyarıbekir redif miralayı Ahmet Bey kumandasında bulunmakta olan üç taburu takviye etmek için merkezden üç tabur daha gönderilmişti. Ayrıca, Ahmet Bey harbin başından beri Bayezid kolordusunda bulunduğundan Muhtar Paşa'ca tecrübe edilmiş değildi. Bir kazâya dûçar olunmamak için Mirlivâ Çerkes Musa Paşa da, işin cereyânına nezâret etmek üzere o tepeye gönderildi... Düşman piyâdesi hücumunu o tarafa çevirdiği gibi, topları dahi o noktayı şiddetle döğmeye başladılar.

Düşman tepeye daha hayli mesâfe uzakta iken tepenin üstündeki taburlarımızın, hep birden, tepeden aşağı patır kütür dökülmekte ve geriye doğru kaçmakta oldukları görülmesin mi!

Kumandan Paşa hazretleri ihtiyatta bulunan askerden iki tabur alarak bizzat oraya koştu; döküntü askerle karşılaştı. Onların birazını çevirip ileriye doğru yürüyerek askeri ateşe başlattırdı ama, bizim askerin dökülmesiyle beraber tepeyi zapt etmiş olan düşman askeri, olduğumuz yeri, yâni Kartiye Jeneral'i şiddetle bir ateşe tuttu. Hattâ yanımızda bulunan Macar mülteci-

lerinden Ferik Feyzi Paşa dahi boynundan hafif surette yaranlandı. Bizim olduğumuz yerde bulunan taburlar, düşmanın tepeye çıktığını, bizim askerin aşağı döküldüğünü ve artık hücumun bize döndüğünü gördükleri gibi, sirâyet eden korku sebebiyle ürkerek, bulundukları hattan geriye doğru, hep birden kaçışmaya başladılar.

Askerin muhârebeden firârı meselesi gâyet acâyiptir. Gûyâ ki cümlesi bir his ve bir kalbe mâlikmişler gibi ayni şeyi yaparlar. Sanki hepsinin kalbi, elektrik cereynı gibi, mânevî bir bağla birbirine bağlıdır. On bin nefer de olsa, bir dakika ve bir anda muhârebeden yüz çeviriveriyorlar. Zâbitan da o neferlerin içine ve o kalabalığın arasına karışıp, beraberce koşup gidiyorlar. Zâbitanın bâzı hamiyetlileri, sopa ile askerin önüne durmak, rast geldiğinin kafasını gözünü yarmakta kusur etmiyorlarsa da, başa çıkamayınca onlar da cemâate uyuyorlar. Ama askerle beraber kaçan zâbitanımız, askeri sebâta sevk edenlerden daha çoktur!

Muhtar Paşa'nın beraberce alıp götürdüğü taburların birisi, hassa ordusunun nizâmiye üçüncü alayının taburlarından biri idi. Bu taburlar «İleri!» kumandasıyla, düşmanın bize doğru gelmekte olan kuvvetinin üzerine yürütüldü. Bu sırada taburun binbaşısı Ramazan Ağa, kafasını ve belden yukarısını bir büyük taşın arkasına sokarak, kıçını dışarı çıkarmış olduğu halde, askerine : «İleri!» kumandasını veriyormuş.

Binbaşının bu hâlini gören Kumandan Paşa, dayakla cezâsını vermek için üstüne doğru giderken, kıçına rastlayan bir düşman kurşunuyla, Binbaşı Ağa yere serilmiş. Ve bu cihetle hakikatin dest-i intikamına düşmekle Muhtar Paşa'nın dayağından kurtulmuş...

Şimdi Binbaşı cenaplarının bu hâlini gören as-

kerde yürek mi kalır? Sonra o askerden bir cesâret mi beklenir!... Zâbitanın gösterdiği korkaklık yüzünden, askerin kalbi alt üst olmaz mı! İşte «Bizde zâbit yoktur» denilmesinin sebebi, bu ve daha buna benzer nâmusa taallûk eden münâsebetsizlikleri yapmaktan utanmayanların pek çok olmasıdır.

Nişanlar üzerine bir fıkra ve düşünceler

Düşman karşısında yaralananların yarasını mânevî bir iftihar nişânesi sayanlardanım. Bu gibi aziz gâzilerimizin sînelerinin dahi, hamiyet ve şecaatlerinin maddî takdîri olan birer nişan ile süslenmesini de isterdim. İşin içinde bulunma tecrübesi pek çok hatâlarımı tashih ettiği gibi; bu hususta, aşağıdakine benzer vukuâtın görülmesi de pek büyük bir intibah ve ibret dersi verdi.

Fıkra

Muhârebenin başlarında yaralanmış olan bir zâbiti harp hattından geriye getirmekte olduklarını gördüğümde yanına gidip hatırını sordum. Yaralının ifâde ve konuşma tarzı hoşuma gitti. Şu adamcağıza bir nişan almak niyetiyle ismini ve mensup olduğu kıtayı sorarak pusulasını yanıma aldım. Bu hâli akşam Muhtar Paşa'ya arz ettim. Çünkü, hak edenlere verilmek üzere yanımızda, muhtelif rütbelerde birkaç yüz nişan vardı.

Paşa sükût ederek, evet veya hayır demedi. Bunu kendisinin mürüvetsizliğine vererek incindim. Birkaç gün sonra, yine bir muhârebe esnâsında gelen bir düşman güllesi, kırk elli adım kadar açığımızda bulunan

mekkâre beygirlerinin yanına düşerek patladı. Bir hayvan telef oldu, birkaçı da yaralandı.

Müşir Paşa, fakire hitâben :

«— Yâhu Ârif! Ne dersin, şu yük hayvanlarına da birer nişan vermeyelim mi, zira yaralandılar! Biçârelere ilerde iftihar vesilesi olsun diye, mutlaka göğüslerine bir şey takmak lâzım değil midir?»

Yollu ve târizli bir suâlde bulundu.

Bunun, birkaç gün evvel yaralanan zâbit hakkında ettiğim mürâcaatın cevabı olduğunu anladım da sükût ettimdi.

Onun üzerine dedi ki :

«— Bak! İşte mekkâre beygirleri de muhârebede yaralanıyorlar. Her yaralıya nişan verilmek iktiza ederse, sonra o nişanın kıymeti nerde kalır!... Geçen gün sizin dediğiniz zâbit, acaba kaçarken mi vuruldu veyahut bir taşın arkasına saklanmışken bir kaza kurşunu mu rastladı. Buralarını bilmedikçe nişan vermek nasıl mümkün olur? Ben öyle isterim ki, bir zâbite nişan verildiği vakit : «Ben bunu filân muhârebede gösterdiğim hamiyet ve şecaatin yâdigârı olmak üzere aldım.» diye hayatı boyunca iftihar etsin, ve herkes de onu öylece bilsin.» (Fıkranın sonu).

Hakikaten, Anadolu muhârebesi esnâsında Muhtar Paşa on, onbeş kişiye ancak nişan verebildiydi. Muhârebeden sonra İstanbul'a geldiğimizde Rumeli ordularının bütün zâbitânının, hattâ muâvine askeri efrâdının bile göğüslerini nişanla doldurmuş oldukları görüldü. Bunun üzerine bütün Anadolu harp ordusu zâbitânı meyus kaldılar. Hepsi, Muhtar Paşa'nın mürüvetsiz olduğuna kanaat getirdiler, hatırları kırıldı.

Gerçi nasıl yaralandığı yukarıda beyan olunan Binbaşı Ramazan Ağa'nın hâli, Paşa'nın haklı olduğunu

ispat ediyordu ama, şahıs ile kaim olan bir hakikatin âlemi düzeltemiyeceği de besbellidir. Kaide umûmî olmalı, herkes bilip tatbik etmelidir. Yoksa bir adamın kaideperverliğinden ne çıkar. Mamâfih bütün bütün faydasız da değildir tabii...

YİRMİİKİNCİ KISIM

★ FİRARİLER VE BİR BİNBAŞININ HİYANETİ

★ KAYMAKAM CELÂL BEY'İN TUHAFLIĞI

★ ZAFER MÜJDESİ GETİREN ŞAŞKIN

★ ORDU MERKEZİMİZİ DÜŞMANIN ALMASI

★ BOZGUNUN SEBEBİ VE OLUŞU

★ RUSLAR TESLİM OLMAMIZI İSTİYOR

Muhtar Paşa ileride askerle uğraşa dursun, arkasında kalan merkezin askeri umûmiyetle mevkilerini terk ederek firar ettiler. Bâzı zâbitlerin yapmakta olduğunu gördüğüm gibi, fakir de o sırada elime geçen akrabamdan ve Erzurum Emlâk Kalemi kâtiplerinden Hilmi Efendi ile bizim Şaban Ağa'yı yanıma alarak, askerin önüne durmak istedim.

Sol elimde, atın dizginiyle karışık bir halde rovelver, sağ elimde kamçı olduğu halde, rast geldiğimin yüzüne kafasına vurup çevirmeye çalışıyor ve dinlemeyenleri tabancamla tehdit ediyordum. Bir noktada temel tutturup durdurabildiğim beş on neferi gören firâriler, hiç üzerimize uğramıyarak sağdan soldan çekilip gidiyorlardı. Güneş gurub etti, ortalık karardı. Biz hâlâ askeri durduracağız diye uğraşıp duruyoruz.

Bu gayretimizin neden sonra hâsıl eylediği muvaffakiyet eseri olarak ikiyüz kadar adam durdurup topladık. Hoşaf bulaşığı kadar askerliğimiz olmak münâsebetiyle (*) onlara tek çift saydırarak, bölük şekline soktum. Şimdi bir zâbit elime geçse de şu iki bölüğü ileride bulunan Kumandan Paşa'nın yanına göndersem mütâlaasıyla meşgul iken sağımızdan solumuz-

(*) Muhârebeden önce Erzurum'da millî bir tabur teşkil eylediğimiz ve o taburun kolağalığı rütbesine kadar nâil olduğumuz unutulmasın!

dan o geniş sahrayı doldurmuş olan firâriler sel gibi mütemâdiyen akıyorlardı.

O aralık, firar eden askerin akıntısına uyarak gelmekte olan bir atlı zâbit gördüm. Siirt redif binbaşısı Gezli Mehmet Ağa olduğunu tanıdım.

«— Aman birâder, baksana! İleride Kumandan Paşa'nın yanında asker kalmadı. Şu iki bölüğü alıp oraya götürürseniz, devlet ve millete bir büyük hizmet etmiş olursunuz.»

Dediğimde,

«— Bu...... lerin önüne şimdi durulur mu? Bunlar böyle vakitlerde, ellerindeki silâhlarını, kendilerini çevirmek isteyenlere çevirirler de, insanı nâhak yere öldürürler.»

Cevâbını vermesin mi!...

Bakındı şu adamın aşağılık tıynetine ki, geriye *gitmemesini haklı göstermek için neler söylüyor; hiç* akıllarda olmayan bir şeyi askerin aklına getiriyor. Hay Allah belâsını versin!... Biz ona cevap vermeye çalışırken, bizim bölükler olduğu yerden çözülerek yine dağılıp gittiler. Biz açıkta ve meydanda kalakaldık! Lâkin Binbaşı'nın bir sözü beni de korkutmuş olduğundan, firârilerin üzerine eskisi gibi şiddetle saldıramaz oldum.

«Aman ağa bize kıyma»

Firârilerdeki dehşete bakınız ki, Binbaşı'yla buluşmadan önce tatlılıkla ve yalvarıp yakararak önlerine duramadığım askerin üzerine yürüyüp, gazapla:

«— Bre imanı yok yezit herifler, nereye kaçıyorsunuz!»

Diye tehdit için rovelverimi üzerlerine doğrulttukça:

«— Aman ağa, bize kıyma!»

Diye onu onbeşi birden yere yatıyorlardı.

Halbuki hepsinin tüfekleri doluydu. Birisi üstüme doğru silâhını doğrultup da «Çekil önümden!» demiş olsa, önlerinde duramıyacağım tabiî idi ya! Ancak bütün kuvâ-yı mâneviyelerini vehim istilâ etmiş olduğundan, akıl ve tedbirlerini toplayıp da yaptıklarına bir şekil veremiyorlardı.

Binbaşı'nın o sözüyle eski himmetime fütur geldiyse de, tamamen işi terk etmeye de hamiyetim mâni oldu. Zira biz o gün muvaffak olursak, düşmanın başına nasıl belâlar geleceğini tasavvur ediyordum. Vakit akşam olduğundan nihâyet bir saat kadar sebat edilirse maksadın hâsıl olacağına, evvelce Muhtar Paşa hazretlerinden işitmiş olduğum sözler üzerine hükm eyliyordum.

Ben askerlerle bağırıp çağırıp uğraşırken ah-fillâh (107) Âkif Paşa'nın, fakiri çağırmakta olduğunu, kalabalık içinden çıkan sesinden anlıyarak yanına koştum. Yaralı olduğunu gördüm. Bozgun askerin yolda kendisine sataşması veya soymak ihtimâline karşı yanına bir iki kişi katılarak Erzurum'a gönderilmesini söyledi. Hilmi Efendi'yi yanına verdim, gönderdim.

Dikkat buyuruluyor mu! Devlet ve milletin şeref ve şânını, istiklâl ve nâmusunu koruma uğrunda yaralanmış hamiyetli bir paşamız, o sırada bizim askerin tasallutundan emin olamıyor idi. Olmamağa da hakkı vardı ya! Zira hadsiz ve hesapsız vukuât, kendisini tasdik ediyordu.

---

(107) «Allah için dost» um.

Yaralı Kaymakam Celâl Bey'in bir tuhaflığı ve onun içindeki hikmet

Âkif Paşa gittikten sonra, kafası gözü sarılı başka bir zâbitin at üzerinde götürülmekte olduğunu gördüm. Yanına gidip baktım. Hani ya bir yerde bahsi geçen bir Binbaşı Celâl Efendi vardı. Karslı Hoca'ya :

«— Moskof dayı Cennetin kapısına ikiyüz top dizmiş ... güvenirsen buyurunuz.»

Cümle-i lâtîfesini sarf etmişti.

Yaralı zâbitin, işte o hoşsohbet ve hazırcevap Celâl Efendi olduğunu gördüm. Bu zat sonradan kaymakam olmuş ve bey'lik ünvânını almıştı.

«— Maşaallah Celâl Bey, *siz misiniz*, bu hal nedir, nereye gidiyorsunuz?»

Diye sordum.

Yine şenliğini ve tuhaflığını kaybetmiyerek :

«— Cennete!»

Cevâbını verdi.

Çünkü aldığı kurşun yarası hayli derin imiş ve o yara ile mutlaka şühedâ zümresine iltihak edeceğini kurarmış... Onun için «Cennete gidiyorum» cevâbını vermiş.

Bu zat ile de hukûkumuz eskidir, kendisi de pek tuhaftır. Birkaç gün sonra Erzurum'da hastahâneye gidip ziyâret ettiğimde, nasıl olup da yaralandığını sordum :

«— Ah birâder, hulûskârlık haltını ettim de bu kaza başıma geldi... Merkezdeki ateşin şiddetlendiği ve Uzunahmet tepesindeki askerin bozulduğu sırada Muhtar Paşa geldi. Askeri nizama sokmak emeliyle ileriye saldırdı. Ben de kendi kendime : Acaba Ku-

mandan'ın arkasında süvâri olarak gezip, ve zamânenin yaptığı gibi iş görüyormuş gibi bağırıp çağırıp da şarlatanlıkla kendimin orada olduğunu işittirip bir miralaylık kapabilir miyim, dedim. Yapabileceğime karar vererek Kumandan'ın arkasından yürüdüm. Derken nasibimiz olan kurşunun tesiriyle patır kütür attan aşağı yuvarlandım, sersemleyip yattım. Beni öldü zannederek, bizim asker arkadaşlar, çizmelerimi çekmeye, saatimi almaya, elbiselerimi soymaya kasd ettiler. «Bırakın be, daha ölmedim...» diye canımı dişime alıp bağırdım, çil yavrusu gibi etrâfımdan dağıldılar. Her ne ise, bildiklerden bir iki kişi rast gelerek, kafamı, gözümü sardılar, beni kaldırıp hastahâneye gönderdiler. Öyle görüyorum ki, hekimler bizi bu defalık da Cennete salıvermeyecekler. Hay Allah cezâsını versin... Miralay olayım derken, az daha sâhil alayının kaymakamlığı (*) münhal kalacaktı.»

Dedi.

İşte bizim neferlerin içinde, böyle vurulan kumandanını soymaya kalkışacak kadar rezil olanların da rastlanıyor. Ne çâre, et kemiksiz olmaz, deyip de zorlaya morlaya yutuverelim.

Kars kapısında olanlar

Güneş batalı bir saat olmuştu. Harp hattımızdaki topların da koşulmuş olarak avdet ettiklerini gördüm. O kalabalık içinde ve karanlıkta Kumandan Paşa'yı bulmak da mümkün olmadığından ben de geri döndüm. Şimdi bu bozgun asker, Erzurum'a dolarsa, sonra bun-

---

(*) Çünkü kendisi, Karadeniz sâhili redif alayına kaymakam olmuştu.

ları sokak aralarında toplamanın müşkil olacağına, Kars'ta gördüğüm hâl ve emsâli düşünerek hükm ettim. Bu askeri, memlekete sokturmamak için icap eden tedbirleri almalarını Erzurum'dakilere hatırlatmak üzere koşarak şehre gittim.

Erzurum'un muttasıl istihkâmlarından, Gümüşlükümbet cihetindeki Kars kapısına yetiştim ki, kapının önüne mahşer gibi asker yığılmış... İçeriye girmek istiyorlar; içerideki karakollar da bunları salıvermiyorlar. Meğer benden evvel Kumandan Paşa hazretleri, Erzurum'a bir yâver koşturup, bozgun askerin içeri sokulmaması emrini vermiş imiş.

Fakir de dışarıya birikmiş olan cemâatin içine tıkıldım kaldım. İçeriye girmek mümkün değil ki, Vali ve Kumandan Paşalara haber vereyim de hâlin ve istikbâlin çâresine baksınlar. Yığılmış olan askerin gürültüsünden karakollara ses duyurmak ve bir zâbit çağırttırmak mümkün değil. Asker bir taraftan kapıyı zorluyor; kapıdaki karakollar da öbür taraftan mukavemet ediyorlar...

O esnâda, içerden birisi :

«—Kapının önünden çekilin, yoksa kurşun yiyeceksiniz!»

Diye bağırdı ise de kimse dinlemedi.

İçerideki askere, ateş emri verildi. Cayır cayır silâhlar patlamaya başlayınca, kalabalıktan yeri müsâit olanlar yere yattı, olmayanlar ayakta dikile kaldı. Fakir de yere yatanlardan idim. Birkaç neferimiz vuruldu. Kalabalık da dağıldı. Orası tenhalaştığı gibi, bizim Şaban Ağa ile kapının önüne gelerek, derdimizi anlatmak üzere bir zâbit istedik, güç hâl ile birisi geldi. Maksadımızı anlattıktan ve kendimizi tanıttıktan sonra bizi içeriye aldılar. Vak'ayı Vâli İzzet ve Kumandan Müşir

Hasan Paşalara anlatmak üzere, biz hükûmet konağına giderken İstihkâm kapısında başka bir hâdise olmuş.

Bir bozguncunun yakalanması

Benden sonra oraya, fakirin arkadaşlarımdan Eğinli Mustafa Efendi gelmiş. O da bir yolunu bulup içeri girmiş. İşin sonunu bekliyerek kapının iç tarafında duruyormuş. Arkadan gelip yine kapı önüne yığılan neferler gürültü etmeye başlamışlar. İçlerinden birisi çıkarak:

«— İş işten geçti, ordu altüst oldu. Bundan sonra kapıyı kapamak ne demektir ; bu budalılığı yapan kimdir!»

Diye barbar bağırıp, ağzına gelen hezeyânı savurmaya başlar.

Mustafa Efendi, bu herifin sözlerinin İstihkâm kapısını tutan karakol askerine dehşet ve fütur vereceğini dışarıdaki bozgun askeri ise cesaretlendireceğini düşünerek:

«— Bu adam casustur. Amanın asker şunu tutalım!»

Diye karakol zâbitini ve askeri teşvik eder.

Herif gürültü ederken, kapının aralığından birdenbire yakalayarak içeriye alırlar. Meğer topçu miralayı Ârif Bey imiş. Mustafa Efendi onu tanır, sarhoş olduğunu da anlar. Tanıdığını belli etmez. Miralay'a birkaç tokat aşk ettikten sonra, kapının arkasında bulunan karakol kulübesine haps ettirir.

Bir iki saat sonra gelen Kumandan Paşa'ya hâdiseyi anlatması üzerine Mustafa Efendi takdir edilir. Ârif Bey dahi celp olunarak yüzüne tükürülüp tekdirle beraber yine mahpesine gönderilir.

Zafer müjdesi getiren şaşkın

Gelelim fakirin hâline:

Doğruca hükûmet konağına gittim. Müşir Hasan Paşa ve yine müşirlerden Menemenli Mustafa Tevfik ve Ferik Kâzım Paşalarla, Defterdar Hacı Âkif Efendi'yi, mülkî ve askerî bâzı ileri gelenleri cümleten Vâli İzzet Paşa'nın odasında, muhârebeden haber bekliyerek oturuyorlar buldum.

Ordunun duçâr olduğu hezimet belâsını idâreli ve ihtiyatlı bir lisanla anlatmaya başladım. Bu sırada Erzurum zaptiye askeri tabur ağası İbrâhim Âhid Bey'in ordugâhtan geldiğini ve Paşalar hazerâtını görmek istediğini haber verdiler. Ben sözümü kestim.

İbrâhim Bey içeri girerek :

«— Efendim müjdeler olsun!»

Cümlesiyle lâfa başladı.

Benim tavrım, rengim değişti. Zira ben, bozgun haberini ve onun üzerine âcil bir tedbir alınması lüzûmunu arz ederken, arkadan bir başkası gelerek, benim söylediğimin aksini haber vermeye başlamıştı. Böyle hallerde insana bir şaşkınlık, bir hayret, bir helecan geliyor!

İbrahim Bey : «Söyle vurduk, böyle kestik ; şu şekilde hücum eyledik» dedikçe ; fesübhânallah ! Ben şimdi ordudan geliyorum ; İstihkâm kapısında yığılan askerin hâli nedir, onu ben biliyorum. Bu adam açıktan açığa yalan söylüyor, ama bunun yalan olduğunu cemâate nasıl anlatacağım!?

Çünkü benim verdiğim haber ürkütücü, onunki ise ferahlatıcı!... «Söyle tatar ağası, yalansa da hoşuma gitti!» meşhur darbımeseli hükmünce, herkes onun yalanını kabul etmeye meyyal ; bizim kara haber ise

keder ve üzüntü sebebi olduğundan, İbrahim Bey'in neş'e verici müjdelerini dinleyen heyetten bâzıları, mânâlı bir tavırla yüzüme baktıkça çıldıracağım geliyordu.

Benim daha önce söylediklerimi, İzzet Paşa İbrahim Bey'e sorup izahat isteyip, sualler soruyor, o da:

«— Efendim, ben şimdi ordudan geliyorum; ordumuz muzaffer ve gâliptir. Her kim bunun aksini söylüyorsa, düşmanlık ediyor.»

Demesin mi!...

Gayri sabr ü tâkatim yanarak, İbrahim Bey'e :

«— Artık elverir, sus ; azıcık da işe bakılsın. Ordunun başından neler geçtiğini ben biliyorum. Olanları bu gözlerimle gördüm ; şimdi kendime mi, sana mı inanayım. Muhârebe yapılırken hangi tarafta ve kimin yanında idin ?

Diye sordum.

«— Topalak köyünün altında Âkif ve İsmail Paşaların yanında idim.»

Cevabını verdi.

«— Âkif Paşa ne oldu?»

«— Muhârebe yerinde bıraktım.»

O zaman, fakir işi anladım ki, İbrâhim Bey, Âkif Paşa yaralanmadan evvel bizim sağ cenahtaki askerin, düşmana hücumu ve üstün gelip düşmanı bozduğu sırada oradan ayrılmıştır.

«— Senden sonra iş, benim gördüğüm şekle döndü. Beyhûde yere âlemi hilâf-ı hakîkat haberlerle meşgul etmekte ne mânâ var?...»

Dediysem de, sözü tatlı geldiği için bizim Paşalar hâlâ İbrâhim Bey'i istintak etmekten vaz geçmiyorlardı.

Ordumuzun merkezini düşman almış

Paşaların içinde, hepsinden ziyâde hâlin ehemmiyetini takdire muktedir bildiğim Kâzım Paşa'nın, kalkıp yanına gittim :

«— Paşam, bu mânâsız sözlerle vakit geçirmenin tadı yoktur. Bozgun asker bir kere memlekete dağılırsa toplamak ve onları tanzim etmek güç olur. İş mühimdir, mesûliyeti size âittir ; artık ötesini siz bilirsiniz.»

Dedim.

Bunun üzerine Kâzım Paşa, umum Paşalara hitâben :

«— İstihkâm kapısına daha bir tabur asker çıkarılmak lâzımdır, icâbına bakalım.»

Diye söyleyince bir yâver çağırdılar.

«— Topdağı istihkâmından bir tabur alıp, Kars kapısına indiriniz. Oraya biriken askerin şehre girmemesi için gereken tedbirleri alınız.»

Emrini verdiler.

Yâver gitti. Paşalardan bâzıları da benim dediğim yere gidip işe bakmak üzere atlarını ısmarladılar. Meğerse şifâ bulan hastalardan ve bâzı döküntülerden, Erzurum'da, dört tabur asker kadar yapabilmişler imış.

Muhtar Paşa'nın ne olup, nerede kaldığını anlamak için İstihkâm kapısına geldiğimde güneş batalı dört saat olmuştu. Paşa'yı oraya gelmiş buldum. Çok geçmeksizin arkamdan Müşir Hasan ve Kâzım Paşalar da geldiler. Vak'anın sonunu öğrendik : Bizim ordunun merkezi tamamen bozularak mevkiini terk ettiğinden, düşman orasını topları ve mühimmâtıyla beraber zapt etmiş. Ordumuzu ikiye ayırmış... Artık oraların geri alınması ümidi kalmamış olduğundan, sağ cenahtaki

İsmail ve soldaki Kaptan Mehmet Paşaların Erzurum'a *ric'at etmeleri emri verilmiş imiş.*

Bir iki saat sonra İsmail Paşa ve az sonra da Kaptan Mehmet Paşa geldiler. Bunlar askerleriyle muntazamca geldiklerinden içeriye alındılar. İstihkâmların şehrin içine giden yolları bunlar vâsıtasıyla tutulduktan sonra bozgun asker de içeri alındı. Ama yine de bir haylisinin başka yollar ve gediklerden şehrin içine girmiş ve dağılmış olduklarına şüphe yoktu.

Ali, Mehmet'i kaybetmiş ; Mehmet, Veli'yi arar; kimisi «Filân tabur nerde!» diye bağırır; öteki «Filân memleketliler!» sesiyle feryat eder; bir taraftan da zâbitler askerin tanzimine çalışır. Elhâsıl dehşet verici bir hal... Neuzübillâh, Cenâb-ı Hak, ümmet-i Muhammed'e, hiç bir vakitte, bir daha emsâlini göstermesin...

Ordunun sağ cenâhı âdeta gâlip iken, merkezimizin mağlûp olmasıyla iş tamamiyle aksine döndü. İstihkâm kapısının arkasında sabah edildi. Tanzim edilmiş olan birkaç tabur, fecirle beraber, istihkâmların bâzı siperlerine sokuldu. Lâkin bir taburun, tabur ve asker denecek bir hâle gelmesi için levâzımatının ikmâlinin, ve hâsıl olmuş bulunan karışıklığın yatışmasının ne kadar zamana bağlı olduğunu asker olanlar bilirler.

Bir de sabahleyin, ayağının tozuyla, düşmanın Erzurum'a taarruz etmek üzere geleceği korkusu vardı. İşin bu taraftan düşünülmesi de korku ve dehşete sebep oluyordu. Topdağı istihkâmlarına çıkarılan askerin kumandasına Müşir Hasan Paşa memur edildi. Gümüşlükümbet'ten Kiremitli istihkâmlarına kadar uzanan Cenup cephesine dahi Kurt İsmail tayin olundu.

Kavak tarafı istihkâmlarına da Mirliva Musa Paşa gönderildi.

Kaptan Mehmet Paşa'yı tenkitler

Askerliğe aklı eren bâzı ehl-i tahkîkin beyânına göre : Geçen muhârebelerin hepsinde mertlik gösteren ve bu muhârebede ordunun sol cenâhına kumanda etmek üzere Toy köyünün üstündeki Çobandede dağının üzerinde bulunan Kaptan Mehmet Paşa'nın bugünkü Deveboynu muhârebesinde bâzı kusur ve hatâları olmuş imiş.

Çünkü onun bulunduğu mevkie düşman hakikî bir taarruzda bulunmamış. Orasını yalnız toplarla uzaktan meşgul etmiş ve asıl maksadını örtmek için biraz da piyâde kurşunuyla avundurmuş.

«Düşmanın merkez üzerine şiddetle ve dehşetle yüklendiğini, merkezin tehlikede olduğunu ve kendi yükünün hafif olduğunu görür görmez, merkez üzerine yürüyen düşman kuvvetini yandan tehdit edebilir ve belki de merkezi o sıkıntıdan kurtarabilirdi, niçin etmedi?» yolunda itirazlarda bulunuldu.

Mehmet Paşa da :

«— Ben sol cenâhın muhâfazasına memur idim. Şâyet merkeze yardım etmek için ilerlediğimde bir kazaya dûçar olaydım, «Niçin olduğun yeri terk ettin, sana kim emr etti de bu hareketi yaptın!» diye mes'ul olurdum. Hal böyle iken âkıbeti meçhul öyle bir harekete cesaret olunamazdı.»

Cevabını veriyorsa da, öteki arkadaşlar :

«— Hayır, mâdem ki üzerinde o kadar yük yoktu. Kumandasında bulunan sekiz tabur askeri, beyhûde yere niçin muattal etti. Bir iki taburunu, oranın muhâ-

fazasına bırakıp, kalanı ile bir iş görebilirdi.»

Dediler.

Elhâsıl muammâ hallolunamadı!...

Fakat şu kadar anlaşıldı ki, Mehmet Paşa yalnız bir mevkiin muhâfazasında sebatla çalışır, kendisine *emr olunan işi görür bir* askerdir. Yoksa, öyle hâlin icâbına göre hareket edecek kabiliyete sahip değildir. Mevkiin ve hâlin icâbına göre davranmak, ve hâlin iktizâ ettiğini kendine emr olunmuş bilmek gibi yüce hasletler, fevkalâde bir fıtrata, keşif ve icat hassalarına sâhip bir zekâya sâhip olmaya bağlı imiş.

Şaşırtıcı vak'alar

Bu muhârebe, bize hayli zararı dokunan muhârebelerden biridir. İrili ufaklı kırk kadar Krup topu kayp ettiğimiz gibi birçok mühimmat vesâire de zâyi ettik. Miktarı meçhul ise de, epeyi de esir verdik.

Düşmanın merkeze şiddetli hücumu başlamadan evvel, sağ cenâhımıza teveccüh etmiş olan düşmanı yan tarafından vurmak için, Muhtar Paşa, merkezden bir taburu sağa doğru çıkarmıştı. Biçârelerin bir şeyden haberleri yok. Önlerindeki düşmanla muzafferâne savaşırlarken akşam olur, ordugâhın her tarafından ateş kesilir. O tabur efrâdı da yerlerine, yâni merkezdeki çadırlarına dönerler. Ne görsünler! Çadırlarda Moskof var... Birdenbire içlerine düşerek, boğaz boğaza biraz harp ederler... Bu askerin bâzıları dağdan, tepeden kaçarak gelip Erzurum'da bizi bulduysa da, geri kalanı şehit ve esir düştüler. Elhâsıl o tabur öylece mahv oldu gitti.

Akşam olup da sağ cenahta ateş kesilince, Erzurum'dan gelmiş olan ahâli de geceyi geçirmek üzere

Çeperli ve Topalak köylerine dağıtılmışlar imiş. İsmail Paşa geceleyin, olduğu mevkii terk ederek Erzurum'a çekilince, köylerde kalan bu ahâli de sabahleyin bizim askerin yerinde Moskofları görünce çok şaşırmışlardır. Dağlardan taşlardan kaçarak Erzurum'a vardılarsa da, bu ahaliden de o gün haylice zâyiat olmuştur.

Birkaç gün sonra yapılan yoklamada, şehit ve yaralılarımızın altıyüz kadar neferden ibâret olduğu anlaşılmıştır.

Muhtar Paşa'nın zafer ümidi

O sırada Muhtar Paşa, yâverlerinden Emin Bey'i bir emir tebliğ etmek için bir kıtaya göndermişti. Bu Emin Bey de bir daha dönmedi. Anlaşılan, yolda bir düşman kurşunuyla şehit oldu, gitti. Rahmetullâhi aleyh.

«Harp tâlihi dönektir; kaderimiz böyle imiş, ne çâre» deyip de teselli bulmak zarurî ise de, şu kadar var ki, bizimle o gün harp eden düşman kırksekiz tabur kadar vardı. Bizim mevcudumuz da otuzaltı tabur-dan ibâretti. Bizi ikmâl etmek için Batum'dan on tabur gelmekte olduğu gibi, İstanbul'dan da birkaç tabur geliyordu. Fakat yolsuzluk ve nakliye hayvanlarının olmaması sebebiyle bu taburlar, Trabzon'dan bize, ancak yirmi yirmibeş günde vâsıl olacaklardı.

Muhtar Paşa, tasavvurlarına göre şöyle diyordu:

«— Eğer askerimiz sebat ederse, mevkiimiz sarp olduğundan, ordumuza taarruz edecek olan düşmanın, bozularak ric'at etmesi mümkündür. Şu taburlarımız da vaktinde yetişirse, düşmanı takip ederek hududa kadar sürmemiz de muhtemeldir. Fakat bu defâki tâkibimiz, eski tâkiplere benzemez. Mevsim kıştır ve düş-

man hudûdundan ikiyüz yirmi kilometre kadar ayrılmıştır. Bu kadar mesâfede bu mevsimde ric'at etmek pek kolay değildir. Düşman ordusunun bütün bütün mahv olması bile umulabilir. Elhâsıl Cenab-ı Hakk'ın lûtfundan büyük ümidimiz vardır. Zararlarımızı telâfi edeceğimizde şüphe yoktur.»

Ama, işte merkezdeki altı taburun, daha doğrusu üç taburun bir saat kadar daha sebat edememesi, düşmanın uğraması beklenen belâya bizi uğrattı.

Ordumuza gelecek olan imdat kuvvetinin naklinde çekilen güçlükler

Trabzon'a çıkmış olan taburların sevkinde çekilen güçlüğü ve nakil vâsıtalarının hâlini oldukça tasvir etmek için, Ferik Rif'at Paşa'nın daha Trabzon'da iken çektiği bir telgrafın sûreti, aynen buraya nakl olundu:

«Gâzi Ahmet Muhtar Paşa hazretlerine,

«Trabzon'a vüsûl-i çâkerânemde, taburların cephâne ve çadırlarıyla sevki merkez-i ordu-yu hümâyûndan (yâni Erzurum kumandanından) emr ü iş'âr buyurulmuş iken, esbâb-ı nakliyyenin fıkdânından dolayı, sevk edilen dört taburun cephânelerinden dörtyüz sandık burada terk edilmiştir. Dün Mirlivâ Hüsrev Paşa'ya gelen irâde-i telgrâfîlerini mütâlaa eyledim. Hareketimizi çabuklaştırmak için ordu-yu hümâyûn merkezine müracaat ettim. Askerin üzerindeki cephane ile hareket ederek, cephane ve çadırları bırakmamızın doğru olup olmıyacağını sordum ve askerin Martini Hanri tüfekleriyle silâhlı olduğunu arz ettim. Aldığım raporda, Erzurum'da bu tüfeklere ait fişek bulunmadığından cephânenin terk olunmasının câiz olmayacağı ve asker çadırsız da barınamıyacağından, muhakkak çadır ve cep-

hanelerin de beraber sevk olunması irâde buyuruluyordu. Bunun üzerine, askerin o şekilde sevkine çalışılmakta ve nakliye vasıtası temin etmek için her an mahallî hükûmete ihtiyaç arz olunmakta ve keyfiyet bildirilmekte idi. Bugün aldığım irâde-i telgrâflerinizde ise, ellişer baş hayvanla ve mümkün olursa Furgon arabalarıyla, askerlerin sür'atle sevk ve irsâli emr olunmaktadır. İrâde-i fahîmânelerine göre hareket etmek üzere, elli baş mekkâreden otuzuna cephâne, onuna çadır ve kalanına dahi terki câiz olmayan bâzı eşya yüklenmesi düşünülerek, lüzumlu olan hayvanların süratle tedâriki için Vali Pâşa hazretlerine tekrar mürâcaat olunmuştur Fakat elde bulunan hayvanlar bu tertip üzere ancak bir tabura kâfi geldiğinden, seher vaktinde bir tabur hareket ettirilecektir. Hayvanlar geldikçe de dakika geçirilmeden bu minval üzere harekete gayret olunacaktır. Çâkerleri dahi seherle, Erzurum'a müteveccihen azimet edeceğimi ve hâlen burada Furgon arabası mevcut olmadığını arz ederim.

15 Teşrinievvel sene 93
Ferik Rif'at»

Bu târihte Trabzon'da bulunan Rif'at Paşa, Teşrinievvel'in yirmiikinci günü Deveboynu'ndaki ordugâhımıza vâsıl olup da, ertesi gün vuku bulan muhârebede sağ cenah kumandanlığı eden ve yaralanarak geriye çekilen Rif'at Paşa'dır.

Bozgunluğumuzun sebepleri ve oluş şekli

Şimdi, Trabzon'da yığılıp kalmış olan taburların her birisi bir günde Erzurum'a doğru hareket edecek

olsalar, yirmi taburun Erzurum'a varması, en az bir aya muhtaçtır. Düşmanın ise bir aylık değil, bir günlük ve hattâ bir saatlik fırsatı kayp etmiyerek istifade azminden geri durmayacağı âşikârdır.

Demek ki bu muhârebede biz, Rusya devletinin büyüklüğüne ve askerlikteki mahâretine mağlûp olmadık. Ancak kendi noksanlarımız ve şimendiferlerimizin olmaması yüzünden hezimete uğradık.

Deveboynu muhârebesinin tafsilâtına ve o sırada düşman taarruz eder ise, yapılması düşünülen harekâta dâir, Muhtar Paşa'nın Mâbeyn-i Hümâyun-u Hazret-i Pâdişâhî'ye ve Seraskerlik makamına yazdığı telgrafnâme münderecâtı dahi şâyân-ı dikkat olduğundan aynıyla buraya yazıldı :

«Makam-ı Seraskerî'ye, Mâbeyn-i Hümâyûn'a,

«Dünkü harp hâdisesi 23 Teşrinievvel sene 1293 tarihli telgrafnâme-i âcizânemle bir nebzecik arz olunmuştu. Tafsîli şöyledir ki : Dün gün doğduktan iki saat sonra düşmanın taarruz niyetiyle ordugâhından hareket ettiği görüldü. Mevcut kuvvetini önce merkeze gösterip, bir saat sonra top ateşine başlandıktan sonra, sağ ve sol ikiye taksim ederek yürüdü. Bunun üzerine, sağ cenahta taarruza karşı kâfi olabilmek için ihtiyattan beş tabur Ferik Rif'at Paşa kumandasında sağ cenaha sevk olundu. Piyâde ateşine orada başlanıldı. Hücuma kalkan düşman avcıları şiddetli bir ateş yiyerek ric'at ettiler. Bizimkiler ilerlemeye başladığı sırada, kuvvetlerini artırarak tekrar hücum ettiler. O sırada Rif'at Paşa yaralandığından kumanda için Âkif Paşa gönderildi. Erzurum'dan çıkmış olan piyâde ve süvârî muâvine askerleri ve üç dört tabur dahi yeniden o cihete sevk olundu. Bunların gayretleriyle düşman yine dikiş tutturamıyarak ikindi raddelerinde ric'a-

te başladı. O sırada Âkif Paşa da yaralanmışsa da sağ cenâhımız muvaffak olmuş ve artık İsmail Paşa hazretleriyle topçu mirlivâsı Hüseyin Paşa kumandasında kalmıştır...

«Sol cenâhımıza yürüyen düşman öğleden iki saat sonra istikametini merkez üzerine çevirdi. Üç tabyadan ibâret olan merkezin, redif altıncı alayın miralayı Hacı Ahmet Bey kumandasında bulundurulmakta olan onbeş top ve altı taburun ta'biye olunduğu tabyasının solundan yürüdü. 'O gün, bu tabyanın kumandasının bir derece daha emin olması için, Mirliva Musa Paşa dahi muvakkaten oraya gönderilmişti. Paşa, bulundukları tepenin sol cihetindeki taburların kumandasını Ahmet Bey'e havâle ederek kendisi sağ tarafın kumandasıyla meşgul bulunuyordu. Bu esnada tepenin solundaki taburlar az bir ateş görür görmez, cümlesi firâra yüz tuttular. Bu hâlin tesiri, Musa Paşa'nın kumanda ettiği tarafta da görülünce, derhal ihtiyattan iki tabur alarak, bizzat yetiştim ve dağılan askerin önünü almaya çalıştım. Düşman dahi gereği kadar gerilemiş ve zâhirde korku ve ürküntüyü mücip olacak hiç bir sebep kalmamış iken, arkamda bir nefer bile kalmadığını ve düşmanın da ikiyüz adım kadar önüme ilerlediğini gördüm. Geri dönerek, tekrar toplayabildiğim askerle, bir diğer mevki tutup, düşmanı zapt ettiği tepeden ilerlettimse de askerin dörtte üçü zaten firar etmişti ve çevirmek dahi mümkün değildi. Durdurulanların ise sebatı yarım saat sürebildi, onlar da dağılıp perakende oldular. Şu kadar ki, bu müddet zarfında ve hiç bir tehlike yokken, mevcut topları koşturup geri göndermiştim. Sonra yalnız kaldığım ve Erzurum'a gitmedikçe askerin toplanamıyacağını anladığım için, askerin ardından Erzurum'a hareket ettim. Yolda, gönderdiğim

topların bir kısmının devrilmiş, bir kısmının ise hiç bir sebep yokken bırakılmış olduklarını, topçuların koşumları keserek savuşmuş bulunduklarını gördüm. Toplayabildiğim perakende efrat ile ve şiddet kullanarak, topların üçünü çıkartıp gece yarısına doğru Erzurum'a geldim. Sağ cenahın umumî kumandanı İsmâil Paşa hazretleriyle, sol cenahtaki Kaptan Mehmet Paşa'nın ric'at etmelerine emir verildiğinden bunlar da gece yarısı geldiler.

«Şimdi asker karmakarışık öteye beriye ve şehrin içine dağılmış bir haldedir. Birkaç güne kadar ancak toplanabilirler. Hepsinin onaltı bin kadar olacakları umulursa da hâlen ancak üç beş bin kişi siperlere gönderilebilmiştir... Hacı Ahmet Bey yerinde bulunmadığından gösterdiği korkaklık, askerin sebatsızlığına birinci sebep olmuştur. Bir de yolda topları bırakıp kaçan ve ortalığı dehşete veren ve fena halde sarhoş görülen topçu miralayı Ârif Bey. Bu ikisinin ikişer rütbe tenzili ile binbaşı olmaları ve Tokat sâlis binbaşısı dahi bu yolda korkaklık izhar ettiğinden ve bizzat çalıştığım halde düşmana karşı sevk edemediğimden, hâiz olduğu binbaşılığın yüzbaşılığa tenzili lâzım olduğundan, icâbının icrâsı arz olunur. Diğerleri de varsa da, onların isimleri de tetkik olunarak arz edilecektir. Elhâsıl bu hususta zâbit denilebilecek şahıslar ancak birkaç kişiden ibaret olup, geri kalanının hiç birinde o sıfat görülememiştir... Harp mevkiinde kalan ve düşman eline geçen toplarımız otuzla kırk arasında tahmin olunmakta bulunduğunu arz ederim.

24 Teşrinievvel sene 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

İyi zâbitler hep şehit oldu

Bu telgrafnâmede, orduda işe yarayacak ve zâbit denecek zevâtın azlığından şikâyet olunuyor. Gerçekten de öyledir... Başımıza gelen belâların ekserisi zâzitsizlikten geldi. Yedi aydan beridir vuku bulan muhârebelerin hepsinde, namuslu, hamiyetli, gayretli zâbitanın pek çoğu, kimi şehit olup ebediyen, kimi yaralanıp muvakkaten, kayp olup gittiler. Onların her bireri, bulundukları kıtaların rûhu hükmünde idiler. Onların gitmesiyle kıtalar cansız kaldı. Yukarıda birkaç yerde denilmiş olduğu vechile, zâbit yetiştirme meselesinde bizde bir kanun ve kaide olsa, ve diğer bilgilerin yanında zâbitlere biraz da İslâm'ın ilim ve ahlâkı gösterilse, Osmanlı askerinin, bütün kara ve deniz devletlerine karşı birer birer, hem de hakkıyla karşı duracağı ve millî hukukumuzu, şan ve namusuyla muhafaza edeceği muhakkaktır.

Hele zâbitanımızın, ahlâka dair beyan buyurulmuş olan, Hazret-i Peygamber'in hadislerini okuyup bilmeleri farz hükmündedir. Bu gibi tahsil ve terbiyeye riâyet olunmadığı halde bile, fıtrî hamiyet ve şecaatleriyle, devlete ve millete güzel hizmetlerde bulunan fedâkâr kardeşlerimizin gösterdikleri yiğitliğe, Allah bin bin bereket versin, kendilerine teşekkür ederiz! Lâkin iyilerin süzülüp gitmesi, kalanların da azlığı cihetiyle, iş zâbitanın tortuları elinde kaldı. «Bir saat evvel şu muhârebe işi bitse de, evlerimize çekilsek, gitsek» fikrini neferlerin arasına kadar sirâyet ettiren yâdigârlar, orduda iş erleri sırasına geçtikleri için, işte böyle elîm bir bozgunluk daha oldu.

Askerin merkezden bozulduğu gece, Kaptan Mehmet Paşa'nın ric'at etmesi emri gönderilmişti. Her

halde o gece Erzurum'a varması icap ettiğinden, ağırlıklara bakılmaksızın askeri getirmesi tavsiye olunmuştu. Kaptan da toplarını olduğu yerde bırakarak öylece Erzurum'a yetişti. Üzerinde bulunduğu yer yüksek ve taşlı bir dağ olup, yolu bulunmadığından, gece vakti toplarını indirmek ihtimâli yoktu... Moskof başka yerlerde meşgul olarak Kaptan'ın bulunduğu dağa çıkmamış. Birkaç gün sonra ahâli haber verdi. O dağın Erzurum'la bağlantısı dahi kesilmediğinden, ahalinin himmet ve gayretiyle o tepe üstünde bırakılmış olan altı top selâmetle indirilerek şehre getirilmiştir.

Askerin tanzim olunarak, istihkâmlara yerleştirilmesine çalışılıyordu. En mühim yerlere, lâzım gelen asker konulmakta ise de, memleketin güney batı ciheti istihkâmlarına, yâni İstanbul kapısından Kiremitlitepe'ye kadar olan ateş hatlarına kimse konulamıyacaktı. Çünkü ihtiyâtından vaz geçtik, istihkâmların yalnız ateş hattı, otuzbeş binden fazla askere muhtaçtı. Eldeki asker ise onaltı bin kadardı. O cihetlerin emniyeti, Trabzon'dan gelecek askerlerin vusûlüne bırakıldı. Fakat onların da selâmetle bize varacakları şüpheli idi. Başkumandan hazretleri ihtiyata ayırdığı altı taburla, icabında Topdağı'na ve Gümüşlükünbet tarafına yetişmek üzere, mühim cihetlerle münâsebeti olan topçu kışlasında bulunuyordu.

Rusların umum ordumuzu teslim olmaya dâvet etmesi

Deveboynu bozgunluğunun ikinci günü düşman ordusundan bir elçi, ileri karakollarımıza bir mektup vermiş; Muhtar Paşa'ya getirildi. Rus ordusu başkumandanı Loris Melikof, Paşa'ya meâlen şöyle yazmış:

«Sizde ve askerinizde iler tutar yer kalmadı. Bun-

dan sonra düzeltmek ihtimâliniz de yoktur. Bu kadar ibâdullâhın beyhude yere kanını dökmektense kaleyi teslim ediniz. Eğer muhâlefet ederseniz, toplarla, şehriniz ve istihkâmlarınız tahrip edileceğinden bu kadar çoluk çocuğun vebâli üzerinize olsun.»

Mektup işte buna benzer bir şeydi.

Cevap olarak :

«Allah'a şükür, maddî ve manevî kuvvetimiz, Erzurum'un müdâfaasına fazlasıyla kâfidir. Son damla kanımız da bu yolda akıtılacaktır. Öyle lâf ile adama kale verilmez. İnâyet-i İlâhiyeden ümidimiz berkemâldir...»

Gibilerden bir şeyler yazıldı. Sonra yine müdâfaamızın ikmâli ile uğraşıldı.

Erzurum ahâlisinin bâzı temennileri

Bu mektubun gelmesinden ve bilhassa Ermeniler vasıtasıyla memleket içine salıverilen dehşetli havâdislerden dolayı, ahâlinin bir kısmında ve hele ulemâ gürûhunda bir ürküntü peyda oldu. Memleketin içinde bir iki bin hâne de Ermeni bulunması hasebiyle, Kumandan hazretleri ahaliye şu ilânda bulundu :

«Bizim burada muhâsaraya girmek ve her türlü zarûrete düşmek ihtimâlimiz olduğu gibi, düşmanla muhârebe sırasında memlekete güllelerin isâbet etmesi de mümkündür. Çoluk çocuk içinde, bu gibi vakalar, aile sahiplerinde telâş ve heyecana sebep olacağından, bu gibilerin, bu günden itibaren memleketi terk edip çıkmaları lâzımdır.»

Bunun üzerine, memleketin müftüsü Ömer Efendi ve meşhur ulemâsından Solakzâde Ahmet ve Hacı Abdurrahman Efendilerle ulemânın ve memleketin ileri gelenlerinden bâzıları âyandan Abdülvâhit Bey'in hâ-

nesinde toplanmışlar. Bu zevâtın : «Böyle âniden çıkan bir hal üzerine memleketi terk edip çıkmaya meydan olmadığı gibi çoluk çocuk içinde muhârebelerin vukuu dahi birçok elîm hâdiselere sebep olabileceğinden, askere şehir dışında ve münâsip bir mevkide muhârebe ettirilerek, memleketin düşmanın şerrine uğrattırılmaması niyâzını» taşıyan bir yazı ile Kumandan Paşa hazretlerine müracaat edecekleri haber alındı... Bu havâdisin, asker arasında duyulduğu takdirde dehşet ve ürküntü uyandıracağı muhakkaktı.

Hele bereket versin, iş etrâfa yayılmadan, Abdülvâhit Bey'in muhâlifi olan Arapzâde Ali Efendi vâsıtasıyla başka bir toplantı yapılmış. Ekseriyeti temsil eden bu ikincilerin seçtikleri ve Paşa hazretlerine gönderdikleri zevat :

«— Bizler vatanımızın uğrunda, kanımızı, canımızı ve hattâ evlâd ve iyâlimizi fedâya hazırız. Memleketin nâmusuna dokunacak şekilde, Abdülvâhit Bey'in hânesinde toplanıp meşveret eden birkaç hamiyetsizin te'dip olunmasını talep ederiz.»

Dediler.

Bunların temsilcilerine Kumandan Paşa tarafından iltifat ve ikram olundu.

Az bir topluluk olan öteki cemiyet efrâdına da :

«Mâdem ki bu memlekette kale ve istihkâm vardır ve mâdem ki devlet burasını orduları için mühimmat merkezi edinmiştir; burası her vakit, her türlü harp vukuâtını kabûle hazır edilmiş demektir. Binaenaleyh, bundan sonra öyle münâsebetsiz içtimâlar yapıldığı ve askerin sebât-ı kalbine dokunacak surette lüzumsuz havâdisler yayıldığı takdirde; yapan her kim olursa olsun, askerî kanunlar hükmüne göre cezalandırılacaktır.»

Diye resmen haber verildi.

Bunun üzerine kimseden bir ses çıkmadı. Çoluk çocuğunu nakl etmeye iktidarı olanlardan bâzıları, ailesini alıp memleketten çıktı gitti. Fakir de o sırada Erzurum'daki âilemi Trabzon'a gönderdim. Kendim de Kumandan hazretleriyle beraber topçu kışlasında kaldım.

Erzurum ahâlisi, Deveboynu muhârebesinde, millî hamiyet ve şecaatlerini gösterip isbat etmişlerdi. Bundan sonra yazılacak olan Topdağı muhârebesinde dahi, onlardan pek çok kahramanlar canlarını fedâ ederek, şehâdet şerbetini nûş eylediler. Rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn.

Erzurum ahâlisinin temennilerinin muhâkemesi ve Kumandan Paşa'nın bu baptaki fikri

Abdülvâhit Bey'in evinde toplanan zevâtın müzâahlâfımız için faydalı olsa gerektir.

Erzurum istihkâmları eski silâhlara göre yapılmış şeylerdir. Topların hâli değişmiş, pek uzaktan iş görmeye başlamışlardır. Bu yüzden istihkâmlardan sapan gülleler, şehrin evleri içinde patlıyacağı gibi, şehre düşürülmek için mahsus atılanların dahi memlekette bina bırakmıyacağı âşikârdır. Hele geceli gündüzlü memleket topa tutulursa, çoluk çocuğun, zayıf ve hastaların, siper alacak bir yerleri de bulunmayacağından feryatları ayyuka çıkacaktır. Bu hâlin ise askerin kalbine dokunarak cesâretini kıracağı tabiidir. Çünkü defalarca edilen tecrübelerle mâlum olmuş bir şeydir ki, şecaat de cebânet de sârîdir. Şu halde, çoluk çocuk içinde muhârebe asker için her türlü fenâlığa sebep olabilir.

Bir de, zâten ahlâkı bozulmuş olan asker istihkâmlarda tutunamayıp da firar ederlerse hâlimiz ne olur. Çünkü düşman da, muntazam askeriyle beraber, gayri muntazam asker de kullanmaktadır. Bunlar bir kere şehre girer de, memleketin içine dağılır ve yağmaya koyulur, ırzlara tasalluta cesaret ederlerse, önlerini kim alacaktır. Çünkü öyle bir zamanda çıkması tabii olan karışıklığın, bu asırda birkaç gün denilemezse de, bir kaç saat süreceği tabiidir. Bu halleri düşünen Kumandan Paşa'nın kalbi, memleketin ve askerin istikbâli için türlü türlü mânâların cevelângâhı oluyordu.

Kumandan Paşa, şehirleri muhafaza için, yakınlarına istihkâm yapılmasının hatâ olduğu fikrinde idi. Muhârebelerin ahâliden uzak ve açık yerlerde yapılmasını, ve müdâfaa mevkilerinin mutlaka yolların birleştiği açık yerlerde olmasını ve meskûn yerlerden uzak bulunmasını isterdi.

Derdi ki :

«— Öyle açık ve uygun bir yerde tutulan müdâfaa hattında bir çökme, bir hezimet olsa; iki saat, beş saat, sekiz saat geride veya sağda solda bir başka mevki tutularak, ikinci bir müdâfaa hattı teşkil olunabilir. Kaybımız da mevki değiştirmekten ibâret kalır. Ama bu gibi büyük şehirlerdeki cesim istihkâmlarda bir bozgunluk olursa, böyle yerlerin ismi büyük olduğundan, düşmana bir memleket veya bir kale verilmiş diye adı çıkar. Hem devletin nâmusuna dokunur, hem ahâlinin gönlünü incitir. Böyle ahâli ile dolu olan yerlerin tahkiminden ziyâde, devlet, sırf askerden kurulu, muntazam ve seyyar bir kaleye yâni orduya mâlik olmalıdır!»

Lâkin ne çâre ki Erzurum istihkâmları vaktiyle yapılmış, içine de ordunun zahire ve mühimmâtı doldu-

rulmuş olduğundan, ne olursa olsun müdâfaası icap ediyordu. Bu yüzden ahâlinin mütâlaalarına kulak asılmaması zarûrî idi.

Bu bakımdan ahalinin, şehirde harp istemeyen kısmını dahi mâzur görmek lâzımdır. Çünkü mütâlaaları yerindedir. Onlar da : «Muhârebeyi şehirden ve çoluk çocuk içinden uzak bir yerde yapınız, hepimiz elde silâh sizinle beraber savaşalım» diyorlardı.

YİRMİÜÇÜNCÜ KISIM

★ ERZURUM'U MÜDAFAA TEDBİRLERİ

★ PAŞALARIMIZIN AHLÂKINA DAİR

★ ORDUDAKİ KIZILBAŞLARIN MOSKOF SEVGİSİ

★ AZİZİYE TABYALARINDAKİ KANLI SAVAŞLAR

★ HANIMLARIN SAVAŞTAKİ GAYRETİ

★ CEZALANDIRILAN ZABİTLER

Yukarıda zikri geçen 24 Teşrinievvel sene 93 tarihli telgrafnâme yazıldıktan sonra, mevkiimiz ve hâlimiz hesap edilerek, Mâbeyn-i Hümâyun'a ve Makam-ı Seraskerî'ye şifre ile bir telgraf daha yazılmıştı; o da şudur:

«Mâbeyn-i Hümâyun'a, Makam-ı Seraskerî'ye,

«Tafsilâtı diğer telgrafnâme-i âcizânemde arz olunduğu vechile, şimdi elde ancak üç dört bin askerimiz mevcuttur. Gerisi han köşelerinde, sokak aralarında ve şurada burada olduğundan, bunların toplanması birkaç güne bağlıdır. Hepsinin miktarı onaltı bine varacağı tahmin olunuyor. İş birkaç gün uzarsa (*) bu askerin toplanacağı umulur. Fakat hâsıl olacak miktar, Erzurum istihkâmlarına kâfi değildir. Ürküntüleri de mâlum olduğundan, birkaç top atılınca bunların hâlinin ne olacağı da bilinmez. Burayı terk ederek, müdâfaalı bir yere çekilmek tasavvur olunsa, askerin yorgunluğu ve perişanlığı buna müsâit değildir. Şâyet taşraya çıkılsa kâmilen dağılacaklarından, her halde Erzurum'da kalmak sûreti tercih olunur. Fakat hâl ve mevcûdun görünüşü, buranın muhâfazasından bendenizi ümitsiz kılıyor. Şâyet düşman burayı bütün bütün kapatır ve muhâsara eder de, Allah göstermesin, müdâfaa çâresi kalmaz ve

---

(*) Yâni, düşman bugün yarın hareket edip üzerimize gelmezse, demektir.

ahâlinin hâli başkalaşırsa, o gibi çâresizlik hâlinde, yanıma alacağım askerle bir taraftan vurup çıkmak tasavvurundayım. Ancak bunun Gümüşhane veya Erzincan yollarından hangisi olabileceğini şimdiden kestiremem. Şimdi düşmandan alınan kâğıt bizi teslime dâvetten ibâret olup, red cevabı verilecektir. Hâle dâir bir emir ve irâde varsa, gâyet şiddetle ve süratle beklemekteyim, ferman.

24 Teşrinievvel sene 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

Bu telgrafnâmenin yazılması, o günlerde düşmanın Erzurum'u hemen hemen muhâsara etmek üzere bulunduğu düşüncesiyledir. Çünkü harbin hâli düşmanın böyle yapmasını iktizâ ediyordu. Bu sebeple Erzurum'dakilerin, işi bu noktadan tutmaları gerekiyordu. Ama düşman, muhâsara faaliyetini ancak bir buçuk ay sonra tamamlayabildi, o başka. Bize olacak gibi görünen şey, karşı tarafta bizce meçhul olan sebeplerle gecikiyor veya hiç olmayabiliyor.

Hükm-i kader

Bu cihetle, Erzurum ile Trabzon arasındaki Bayburt kasabasında yeni bir fırka kurularak icabına göre kullanılması lüzumlu görüldü. Ordumuzu takviye için Trabzon'dan gelmekte olan taburların Bayburt'ta alıkonulması ve başka şekillerle de oraya asker toplamaya gayret edilmesi lüzumu, Kumandan Paşa tarafından bir telgraf ile Bayburt'a bildirildi. Münderecâtı şâyan-ı dikkat olduğundan bu telgraf da aşağıya derc olundu:

«Bayburt'ta Trabzon'dan gelmekte olan Mirlivâ Hakkı Paşa'ya, bulunmadığı takdirde Bayburt kaymakamlığına,

«Hükm-ü kaderle Deveboynu'ndan Erzurum'a ric'at olundu. Bugün Bayburt'tan bu tarafa tabur gönderilmemesi; ve gelmekte olan taburların Bayburt'ta Mirlivâ Hakkı Paşa kumandasında toplanması; ve münâsip noktalar tutulup, düşman süvârisinin o tarafa hareketi zuhûr ederse, Allah'ın yardımı ile müdâfaa ve o havâlinin düşman tecâvüzünden vikaye olunması; ve civar vilâyetlerden muâvine ve zaptiye süvârisi celp edilmesi; ve İstanbul'dan gelmekte olan iki batarya top orada ise durdurulması ve bu tarafa geçmiş ise geri döndürülmesi; ve bugün Kopdağı'ndan bu tarafa hareket eden taburun, buraya sâlimen gelebileceği şüpheli olduğundan, onun dahi döndürülmesine çalışılması; ve bugün Aşkale'den hareket eden taburlar, yarın sabahleyin buraya gireceğinden ona ilişik edilmemesi; ve şâyet telgraf hattımız kesilir ve muhâberemiz durursa, buradan devamlı mûlumat alınmaya gayret olunması; ve Dersaadet'le aramızda ara noktalık edilmesi tavsiye olunur.

24 Teşrinievvel sene 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

Bayburt'un göreceği iş bu sûretle tâyin olunduktan sonra, Erzurum'a yarın bir hücum vuku bulacakmış gibi lâzım gelen müdâfaa tedbirlerinin tamamlanmasına şiddet ve sür'atle geceli gündüzlü ikdam ve ihtimam olunduğundan, uyku uyumaya ve yemek yemeye dahi vakit bulunamamakta idi.

O gün Muhtar Paşa hazretlerine hitâben şu telgrafnâme-i hümâyûn geldi.

Hâlin ehemmiyetini tasvir eden bir telgrafnâme-i hümâyûn

«Vezirim Muhtar Paşa,

«Bugünkü gün bulunduğumuz mevki, düşmen-i bedgümânın tamahını uyandıran, Asya'nın en mühim bir noktasıdır. İşte bu mevki büyük bir tehlikede bulunuyor. Maâzallah, ordunuzda bir vakitten beri görülen karışıklık ve bozgunlar bu defa da vâki olur ve Erzurum düşman istilâsına girerse, böyle elîm bir vak'anın, devletin maddî ve mânevî varlığına açacağı rahneler sizce târife muhtaç değildir. Binâenaleyh, asıl iş görecek, devletin üzerinizdeki nîmet hakkını ifâ ve millet-i İslâmiyenin sizden beklediği hamiyeti isbat edecek gün, bu gündür. Bulunduğunuz hâl ve mevki ki, onun muhâfaza olunamaması, cümlemize, kıyâmete kadar târihlerimizden çıkmayacak ve askerlik namusumuza leke verecek, hazin bir hâtıra olacaktır. Bunun olmaması için, bütün askerin ve silâh kullanmaya muktedir ahâlinin, kanlarının son damlasını bu uğurda akıtıp, müdâfaa vazifesini tamamen yerine getirmeye çalışmaları lâzımdır. Bunun için fiilen, vezirim İsmail ve İzzet ve Mustafa ve Hasan Paşalarla ciddî ve hakikî elbirliği ederek iktidarınızı sarf eyleyesiz. Ve en büyük ümerâdan başlıyarak her kim mevki-i harpten kaçar ve geçen muhârebede olduğu gibi ürküntü ve korkusuna uyarak fîrar ârını irtikâp eyler ise, onu derhal kurşuna diziniz. Ve askerin ric'atini önlemek için sâir tesirli askerî tedbirlere dahi teşebbüs ediniz. Cümlenizi Hazret-i Hakk'ın hıfz ü nusretine tevdi eyler, ve katiyen telâş ve fütûru kabul eylememenizi ve müdâfaaya muktedir olmayan biçârelerin ve bilhassa nisvân ve sıbyânın emniyet ve muhâfazalarını ay-

rıca tenbih ederim. Vatanlarının muhâfazasında dînen ve hamiyeten mükellef oldukları, sebat ve gayret vazifesini ifâ eylemelerinin asıl arzum olduğunu, Erzurum ve Erzincan ve Bayburt ve Kiğı kazalarıyla sâir civar yerlerin eşrâf ve ahâlisine sür'atle bildiriniz.

24 Teşrinievvel sene 1293»

İşte bu telgrafnâme-i hümâyûn bütün müşirân ve *ümerâ ve zâbitân ve memleketin eşrâf ve müteberânı* önünde okunduğu gibi birer sûretleri dahi mufassal birer ilâve ile kazâ ve sancaklar kaymakam ve mutasarrıflıklarına gönderildi. Ve hakikaten işe bir kat daha ehemmiyet verildi.

Askerin bâzı câhil kısmının fırsat ve vakit buldukça Erzurum'dan dahi takım takım memleketlerine firar etmekte oldukları haber alındığından, memleketin dışına, süvâri devriye karakolları çıkarıldı. Bunlar, bâzılarını tutup getirdiler. Efrâda tesirli bir ibret gösterilmek üzere, bâzı taburların önünde ve Başkumandan'ın ikametgâhı olan topçu kışlasının meydanında bu firarilerden on nefer birden kurşuna dizildi. Bununla askere, feci ve müessir ve Osmanlılığın askerî şan ve şerefi için pek ağır gelecek bir ibret gösterilmesine mecbûriyet hâsıl oldu.

Ahlâka dâir birkaç söz

Telgrafnâme-i hümâyûnda, Paşaların ciddî olarak elbirliği etmeleri ferman buyuruluyor. Bu mühim cümle, şâyân-ı dikkat hususlardandır. Bizdeki ahlâk bozukluğu, bizi, hiç bir müşterek menfaatımızı muhâfazada veya bir umûmî zararı gidermede birleşmeye bırakmaz. Görünüşümüz pek âlâdır. Sahte bir edep ve terbiye

ile, itaat ve iyi niyetin son derecesine sâhip olduğumuzu herkese göstermek işini pek iyi biliyoruz.

Malûmdur ki bir işin muvaffakiyetle bitmesi, iyi niyete bağlıdır. Hüsnüniyet olmadıkça teşebbüs olunan bir işi istenildiği gibi yoluna koymak imkânı yoktur. Bizde, büyük Paşalar hazerâtı, gösterdikleri itaati, niyetlerinin sağlam olmamasıyla berbat ederler. Zâhirde her ne kadar «Başüstüne» tavrını gösterirlerse de, içleri : «Haydi bakalım koca başkumandan! Böyle tehlikeli bir işin nasıl altından kalkacaksın. Acaba hangi feci *vak'a ikbâlinin sonu olacaktır!» gibi kötü temen*nilerle doludur.

İki tanesi bir araya gelirse, müzâkerelerinin en mühim kısmı bir üçüncüyü çekiştirmekle geçer. Bu gidişle muvaffakiyetin mümkün olamıyacağını, esbabı mûcibeleriyle uzun uzun isbat da ederler... Dışından iyi davranmakla insan içyüzünü gizleyemiyor. Kalblerin birbiriyle mânevî bir irtibatı vardır. Bu yüzden, dışardan ne kadar iyi davranılsa da, karşıdakinin kalbi, berikine ısınamıyor. Bir kere de araya soğukluk girdi mi, kalbler birbirine takıldı mı, artık birbirini aldatmak ve avutmak da bir san'at bir dirâyet hükmüne giriyor... Bütün bu fenalıkların sebebi iyi huylarımızı kaybetmiş olmamızdır.

Hiç birimiz vazifeli ve memuru olduğumuz âmme işini, milletimizin ve daha doğrusu bizzat kendimizin addetmiyerek, devlet ve hükûmet işidir diye görürüz. Bâzan da «Beylik iş bu kadar olur» deriz. Gûya devlet ve hükûmet başka, biz başka imişiz gibi davranırız.

Çeşitli itikatların işe şiddetle tesir ettiğine dâir bâzı mütâlaalar

Bizim askerimizin kalbini bozan sebâtını kıran

sebeplerin biri de, askerin ayni mezhebe sâhip olmamasıdır. Ahmet Mehmet, Ali, Hüseyin adlarıyla gördüğümüz kimselerin hepsini bir mezhep ve bir mesleke sâlik zannetmiyelim. Bu mezhep ayrılığı tâbirinden, Şâfiîlik, Hanefîlik gibi doğru İslâmî mezhepler anlaşılmasın. Taburlarımızın yarısını diyemez isem de, hele dörtte birini teşkil eden efrat bambaşka yollardadırlar. Bunların bir kısmı Şiilik, Bektaşilik veya putperestliğe benzer, ehl-i sünnetten uzak yollardadırlar. Bir kısmı ise, bunların hepsinden birer parça şeyin katılmasıyla vücuda gelmiş, karışık ve bambaşka bir itikadın hizmetkârıdırlar.

Bunlar, vaktiyle Fatımîlerin ve sonraları Anadoluda Celâlî yâdigârlarının ve daha sonraları İran Safevî devleti misyonerlerinin, sırf siyâsî olarak, İslâm ümmeti arasında kendi menfaatlerine uygun buldukları tefrikayı vücuda getirmek için yaydıkları mezhep ve meslek mensuplarıdırlar. Şimdi o mülhitlerin kendileri kalmadı ama, ümmet-i İslâmiye içine ektikleri nifak ve şikak tohumu, hâlâ bu güne kadar meyve verip duruyor.

Moskofu, bizden üstün tutan Kızılbaşlar

Bu adamlar «ehl-i sünnet vel cemâat» i «Yezîdî» olarak tanırlar, her vakit lânet ve hakaret ederler. Devlet-i Aliyye'nin askerlik hizmetini bir angarya ve eziyet sayar, dînî bir mükellefiyet telâkki etmezler. Askerde bulunmaları ve durmaları ceza korkusundandır. Yoksa diyânetin sevkiyle değildir. Bu cihetle her gün, her saat, ehl-i sünnet vel cemâat mezhebinde bulunan umum müslümanların yere geçmesi ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniye binâsının — Allah korusun —

göçmesi saatini beklerler. Nazarlarında bir Moskof neferi, dindar ve hamiyetli bir ehl-i sünnetten bin kat hayırlıdır. Onun için, muhârebede ölmek, onlarca, kendi kendine intihar etmek kadar feci bir şey sayılır. Bunlar gözünü her gün ordunun bozulmasına dikmişler ve selâmetle evlerine kaçıp gitmeyi en büyük sevap addeylemekte bulunmuşlardır. Hiç köpek zor ile ava gider mi, ve götürülürse işe yarar mı?! Harpte bulunan askere kaçmak fikri en evvel bu makûle dinsiz ve hamiyetsizlerden sirâyet ediyor. Bunlardan birkaç tânesi savaş hattından geriye fırladı mı, artık alt tarafı çorap söküğü gibi işleyip duruyor. Huy ve ahlâkın sirâyet ettiği ve insanın yanındakinin tesirinde kalacağı bütün ahlâk kitaplarında yazılı değil midir?

İşte bizim askerimizin içinde bulunan bu adamlar Anadolu'nun bâzı yerlerinde «Kızılbaş» ve bâzısında Çerapof, Vazalak veya Sofî gibi isimlerle yâd olunur. Bunların itikatlarına dâir olan kendi araştırmalarımın neticesini, İslâmî ahlâk ve siyâsete dâir seçip derlediğim «Binbir Hadîs-i Şerîf» (*) de, sekizyüz doksanikinci : El-mü'minu lil-mü'mini kelbünyâni yeşüddü ba'duhu ba'dan» şânı yüce hadîsinin şerhinde haylice derc eylemişimdir.

Elhâsıl hükûmet-i seniyye bu câhillerin cehâletlerini izâle işinde kat'î ve tesirli tedbirler almalıdır ki, düşmanlarımıza karşı müdâfaanın çok mühim bir kısmı temin edilmiş olsun! Şu cümle ile birlikte, harp esnâsında askerin başı ucunda bulunacak olan zâbitanın himmetini dahi temennîden geri kalmıyalım. Zâ-

---

(*) Bu kitap Mısır'da 1319 tarihinde basılmıştır. (Nâşirlerin notu)

(106) «Müminler yapı taşları gibidirler birbirlerine destek olurlar.»

bitanın aslanlar gibi vakar ve heybetiyle yerinde sâbit ve sesiyle teşvik eder olduğu görüldükçe, askerin kalbi, şeytan vesvesesiyle dopdolu olsa bile, geriye dönüp kaçma cesâretini pek kolay kolay gösteremeyeceği tecrübelerle bilinir, bu da hatırdan çıkarılmasın.

Erzurum'un Topdağı istihkâmına düşmanın hücûmu ve kanlı bir muhârebe

Askerin tanzimi ile istihkâmlara yerleştirilmesi ve istihkâmların sâir levâzımatının hazırlanıp yerlerine konulması işi daha bitmemişti. Yâni Erzurum'a girildiğinin ve Teşrinievvel'in yirmiyedinci gecesi, sabaha iki saat kadar bir zaman varken, Topdağı'nın ilerisinde bulunan Aziziye istihkâmlarında kızıl bir kıyâmet koptu. Bunun serpintisi bütün istihkâmlara dokundu, hepsi hayallere vücut verip, top ve tüfek ateşiyle âleme gulgule saldılar. Bütün asker ve memleket halkı uyandı. Bulunduğumuz kışladaki taburlar silâh başı etti; memleket halkı birbirine karıştı. (109)

Doğru bir haber alınmak üzere, icap eden yerlere yâverler salındı. Gerçi Topdağı istihkâmında telgrafımız vardı. Ama oradan da doğru bir haber alınamıyordu. Yalnız «Önümüzdeki Aziziye istihkâmında harp oluyor» cevabı alınıyordu.

Bir saatten fazla zaman geçti; etraftan, bilhassa Aziziye istihkâmından hâlâ sahih bir haber gelmedi. Bunun üzerine sabah namazı vakti, Muhtar Paşa hazretleri ihtiyattan iki üç tabur alarak Topdağı'na çıktı, oranın kumandanı Müşir Hasan Tahsin Paşa ile birleşti. Ortalık iyice aydınlandıktan sonra, Aziziye istihkâmlarından birinde hakikî bir muhârebe vuku bulduğu,

---

(109) Aziziye tabyası muharebeleri : 8 Kasım 1877.

diğer iki tabyasından ise hiç bir ses sadâ çıkmadığı anlaşıldı. Bunun sebebi merak edildi. Ses çıkmayan tabyalara dürbünlerle dikkatle bakıldı. Bunların ateş hattında bizim askerden kimse yokmuş gibi göründüyse de, tamamen emin de olunamadı.

Güneşin doğduğu sırada, en iyi göre Kumandan Paşa'nın dürbünü Aziziye istihkâmlarının içindeki Moskof neferlerinin şapkalarını gösterdi. Bulunduğumuz Topdağı istihkâmında, yanımızda bulunan onbeş santimetrelik bir topa Aziziye kışlasını nişan alarak atılması emredildi. Top atılacağı sırada durduruldu. İhtiyat kumandanı Kaptan Mehmet Paşa'ya iki tabur alarak ilerideki Aziziye istihkâmına gitmesi ve düşman istihkâmın içine girmiş gibi gözükmekte olduğundan, hâlin icâbına göre davranması emri verildi.

Kaptan da Aziziye istihkâmının orta yerindeki «Blokhavz» yâni «müdâfaalı kışla» nın önüne doğru ilerledi. Oraya yaklaşır yaklaşmaz, kışlanın bizim tarafımıza bakan mazgallarından şiddetli bir tüfek ateşine tutuldu. Bu ateş üzerine, kol nizâmında kışlaya yaklaşmakta olan bizim taburlardan, sapır sapır bir hayli asker döküldükten sonra taburlar dağılıp avcı nizâmı aldı. Şehit ve mecruhları olduğu yerde bırakıp ileri geçti. Asker kışlanın sağından ve solundan ikiye ayrılarak hücuma kalktı. Kışladan şiddetli tüfek ateşi devam ediyordu.

Aziziye tabyalarında savaş

Buradan anlaşıldı ki, düşman Aziziye istihkâmının iki tabyasını geceden zapt etmiş, üçüncüsüyle de uğraşmaktadır. Düşmanı bu iki tabyadan çıkarmak için

Kaptan Mehmet Paşa'nın arkasından daha başka taburlar da gönderildi.

Silâhını alıp Topdağı'na doğru akın akın gelmekte olan Erzurum ahâlisi dahi, askerin arkasından o tarafa saldırdı. Hepsi hücum edip kışlaya yanaştılar, dökülenlere bakmayıp istihkâmın içine girdiler. Artık iki asker birbirine karışmış olduğundan, orada nasıl kıyâmetler koptuğunu, onların bizzat içinde olup da görmelidir. Yoksa böyle benim gibi uzaktan seyirci kalıp, târifine kalkışmak, işin aslını tasvire yetmez.

Geceden beri muhârebe ile meşgul olan tabyanın kumandanı Kaymakam Bahri Bey'den, o sırada Kumandan Paşa'ya bir tezkere geldi. İsabet eden bir kurşunun yarasıyla pek müteessir olduğundan kendisinin değiştirilmesini ifâde ediyordu. O tabyanın dahi işine ve Bahri Bey'in çaresine bakması emri, Kaptan Mehmet Paşa'ya gönderildi.

Aradan birbuçuk iki saat kadar zaman geçmeden, tüfek ateşlerinin istihkâmın öbür tarafına geçtiği duyulunca, buranın düşman askerinden temizlendiği ve bizimkilerin zaptına girdiği anlaşıldı. Arkasından Kaptan Mehmet Paşa'dan da bir fetih haberi geldi. Kumandan Paşa ile beraber o istihkâma doğru gidildi. Derûnuna girildiğinde içindeki şühedâ cenâzeleriyle, düşman askeri mürdelerinin sergi gibi yatmakta oldukları görüldü... Düşman askerinin kılıç artıkları bozgun olarak dağdan aşağı kaçışmakta, bizim asker ile ahâliden gâziler de onları takip etmekte idiler.

Ahâli yatağan bıçaklarıyla

Kumandan Paşa, düşmanın ilerdeki ordusunu ve kuvvetini görüp ona göre tedbir almak üzere ileriye

gitti. Düşmanın bu ric'ati esnâsında süvârimiz olmadığından, kaçanların bir kısmı kurşunla, yetişilenler ise süngü ile beceriliyordu. Hattâ ahâliden bâzıları da ellerindeki yatağan bıçaklarıyla hayli iş gördüler.

Bozgun askerin ric'atini temin etmek ve bizim takipçileri daha ileri sokmamak için, düşman derenin öbür tarafındaki taşlığa birkaç tabur avcı yerleştirmiş. Hiç sakınmadan takibe devam eden bizim asker, kurşun menziline yanaşınca şiddetli bir ateş yediler. Muntazam askerimiz mukabil olarak, derhal avcı nizamına girip dağılarak, düşman ateşinin zararını azalttılarsa da, biçâre ahâli dağılmak usûlünü bilmediklerinden, hep birden hücuma devam ederek pek çok sakatlığa uğradılar. Bu hâle karşı siper alarak öylece yürümeleri ve beyhude yere adam telef ettirmemeleri tedbiri kendilerine güççe anlatılabildi. Dağıldılar. Herkes arâziden istifade ederek saklı ve siperli yerlerden, düşman avcılarına karşı silâh istimâline başladı. Ama o gün, gerek istihkâm içinde ve gerek düşmanı takip ederken dışarıda yalnız ahâliden mecruh ve şehit olanların miktarı dörtyüz elli ilâ beşyüz arasında tahmin olunuyordu.

Düşmanın kılıç artıkları derenin karşısına geçti, askerimizin tâkibinden kurtuldu. İki taraf avcıları bu derenin iki yanında, uzaktan uzağa kurşun teâtîsiyle meşgul oldukları sırada Topdağı istihkâmındaki toplarımız da, düşman avcılarının yerleşmiş oldukları cepheye gülle yağdırmakta idiler.

Uykuda süngülenip ölenler

İstihkâmın içindeki cenâze sergilerinin hâline gelince :

Tabyanın ateş hattında üçyüz kişiden ziyâde ol-

dukları tahmin olunan neferlerimizin cenâzeleri, oldukları yerde, yâni istihkâmın piyâde kademesi denilen mevkiinde boylu boyuna bir sıra ile yatmakta idiler. Hâllerinden anlaşılıyordu ki, bu asker, geceden ateş hattına çıkarılmış, orada beklerken uyumuşlar. Hiç habersizce arkalarından gelmiş ve istihkâmın içine girmiş olan düşman askeri, kendilerini uykudan uyandırmaksızın hep birden süngüleyerek öldürmüş; uykudan âhirete yollamış...

Gerçi kışlanın içine girmiş olan düşman askerinin bir neferi sağ kurtulmadı, hepsi mahv edildiler. Ama uykuda iken öldürülen biçârelerin intikamı için bu bile kâfi değildir. Düşmanın, istihkâm içinde kalan cenâzelerinin miktarı yedi sekiz yüz kadar tahmin olunuyordu. Takip olunurken öldürülen ve Bahri Bey'in bulunduğu istihkâma hücum ederken terk-i hayat eden düşman cenâzelerinin miktarı bu hesaptan hâriçtir. Onların da bin binbeşyüz nefer kadar olacağında şüphe yoktur. Bizim de nizâmiye askerimizin o günkü muhârebedeki yaralı ve şehidi, hemen bin üçyüz kadar olmuştu. Ahâlinin kaybı buna dâhil değildir.

Muhârebe esnâsında hanımların gayreti ve müşfik yardımları

O gün, en ziyâde dikkate şâyan ahvalden biri de şudur ki, Erzurum'dan bir hayli hanım, muhârebe eden askere, çamaşır sepetleriyle, ekmek, peynir, zeytin getiriyor; bir kısmı da destilerle su taşıyorlardı. Teşvik edici birçok sözler de söylüyorlardı.

Düşmandan istirdat olunan müdâfaalı kışlanın önünde bir hanıma rastladım. Bilmem ne vakit, bir Rusya muhârebesinde evlâdının şehit olduğunu söylü-

yordu. Top ve tüfek sesleri ve umûmun gulgulesiyle heyecana ve galeyana gelmiş olan şefkat ve intikam hislerinin tesiri altında hüngür hüngür ağlıyor, kendisine bir Moskof gösterilmesini rica ediyordu. Bulunduğumuz yerdeki cenâzelerin içinde bir Moskof neferi mürdesini işâret ettim. Biçâre kadıncağız «Âh evlâdım!» diye, şehit olmuş çocuğunun hâtırası ve intikamın sevki ile Moskof cenâzesinin üstüne çıkıp ayaklarıyla tepinmeye, hırsının önüne geçemiyerek cenâzenin burnunu kulağını ısırmaya başladı.

«— Böyle şeyler câiz değildir, günâhtır.»

Filân diyerek hanım nineyi cenâzenin üstünden geriye aldık. Ve :

«— İnşaallah sizin intikamınız yerde kalmaz.»

Gibi teselli verici münâsip sözlerle, olduğumuz yerden tatlılıkla savdık.

Hattâ o sırada kışla kapısının önündeki Moskof cenâzeleri içinde burnu kulağı kesilmiş bir tanesini görmüştüm. Bu işin de mutlaka, ciğerpâre yarasıyla dertli bir hanım tarafından yapıldığı şüphesizdi. Ama, Avrupa efkâr-ı umûmiyesini kandırmak ve aleyhimize yürütmek için böyle ufacık bir ipucu yeter. Karadağlılarla olan muhârebelerimizde, bizi, ölülerin burnunu kulağını kesmekle itham eden Avrupalılar düşmanlarımızın iğfal ve tezvirine kanmışlardı. Onun için bu cenâzeyi, o sırada elime geçen kâtiplerden bizim Hilmi ve Ali Tal'at Efendilere yükletip, kışla koğuşlarından birinin karanlık yerinde bulunan bir kerevetin altına sokturdum. Çünkü muhârebe toplarının sesi kesilir kesilmez, memlekette bulunan konsolosların ve bilhassa İngiliz konsolosunun gelip, harp yerini gezecekleri muhakkaktı. Her işimizi tenkitle süzecek olan konsolos cenapları eğer bu Moskof cenâzesini görselerdi, derhal hristi-

yanlık gayreti harekete geçerek ve birin yanına bin katarak, aleyhimizde neler yazmazlardı. Ve nasıl iftiralarda bulunmazlardı!...

Mühim bir hasbihal

Rusya devletinin devlet olarak teşekkül ettiği târihten beri Osmanlılarla vukua gelen muhârebeleri ve haksız tecâvüzleri yüzünden, iki taraftan, dereler dolusu kan akmıştır. Vatanın hürriyet ve istiklâli ve dinin muhâfazası uğrunda terk-i hayat eden gâzilerimizin mikdarı milyonlara varmıştır. Memâlik-i Osmâniye'de bir hâne tasavvur olunamaz ki, bir veya birkaç şehidin mâtemgâh-ı musîbeti olmamış bulunsun. Veya bir vâlide hâtır ve hayâle gelmez ki, düşman-ı hayatımız olan heykel-i şimâlîye karşı müdâfaa uğrunda, kurbanlık koç gibi besleyip büyüttüğü evlâdını kaybetmenin yarasıyla ciğerleri delik delik olmuş bulunmasın.

Siyasî varlığımızın bu düşmanının, sırf hürriyet ve milliyet alevimizi söndürmek emeliyle vuku bulan tecâvüzleri, şimdiye kadar milyonlarla ocakları söndürdü, yüz binlerle hânümânı harap etti. Lâkin göğsümüzde imân nûru gibi yaşayan intikam fikri ve İslâmı koruma niyeti bâki oldukça; ve İslâmın hamiyeti ile beslenen Osmanlının fıtrî şecaati, bizi seven ve sevmeyenlerin kalbinde hârika tesirler ihdâs eyledikçe; Allah'ın izniyle hukukumuzun muhâfazasından eminiz. (110)

Umum Avrupa devletleri o gulyabânîden, o dübbü-ekber-i şimâlîden ne kadar korkarlarsa korksunlar,

---

(110) Son devirdeki meşhur yazarlarımızdan Süleyman Nazif Bey, ayni hisleri — belki de bu eserden ilham alarak — şöyle ifâde etmektedir :

düşmanlarının azametine nisbetle yumruk kadar kalan Osmanlı şahbazlarının, yüksek himmet, gayret ve şecaatleri sâyesinde, her diyâra tafra satan Moskof'un koca burnunu ve gururunu elbette yine biz kuracağız.

RUS KİMDİR, MOSKOF NEDİR ?...

Tam ikibuçuk asır... Evet, tam ikiyüz elli sene oldu, ırk ve dinimizin bu en büyük ve en bîeman düşmanına ölüm meydanlarında sık sık tesâdüf ediyoruz. Bugün hiç bir Türk ve müslüman aile gösterilemez ki, bir veya müteaddid evlâdını Moskof muhârebelerinin birinde şehit vermemiş olsun!... O ma'rekelerin binlerce dâsitân-ı giryânı diyâr-ı İslâmın ıssız köşelerinde, ikiyüz elli seneden beri îkaaz-ı enîn... İkiyüz elli seneden beri îkaad-ı kîn ediyor.

Memleketimizde tütmeyen ocakların herbiri diğerine bir Rus muhârebesinde bestelenmiş bir figân-ı sâkiti tekrar eder.

Köylere, tarlalara niçin harap olduklarını sor : Cevap verirler ki, i'mâr eden bâzû-yu sa'y, bir Moskof cenginde kırıldı!...

Bu diyârın şarkında, şimâlinde bir avuç toprak bulunmaz ki, Türk'ün, Moskof eliyle dökülmüş mübârek kanını içmiş olmasın!...

Bu diyârın garbında, cenubunda bir hânüman görülmez ki, cidâr-ı târumârı, Türk'ün, Rus silâhıyla uzaklarda ölmüş bir oğluna îsâl-i telehhüf etmeğe çalışan âh u vâhını dinlemiş bulunmasın!...

Moskof'un sulhü muğfil, sükûtu akuur, müdârâsı hâin, yardımı muhîndir.

Ey Türkoğlu!... Sana damarlarındaki kanı ihdâ edenler, kanlarının son katrelerini Moskof muhârebelerinde döktüler. Sen bugün, yarın ne olursan ol, fakat unutma ki o şehitlerin ebedî bir yetîmisin!... Bu din, bu devlet, bu vatan gibi, bu gayz, bu kin, bu intikam da onların sana bir mirâs-ı mübârekidir. Dünyada bir Rusya ve bir Rus kaldıkça bu hakkına ve bu vazifene hürmetkâr ol :

Hakkın öldürmek, vazifen, iktiza ederse hemen ölmektir Türkoğlu!...

Süleyman Nazif
(Batarya ile Ateş, 1335)

Kıyâmete kadar hukukumuzu müdâfaa edecek ve bir siyâsî fırsat elverince de intikamımızı misliyle alıp, verdiği yağın tortusunu yine kendisine iâde edeceğiz!

Gelelim sadede :

Ruslar, Aziziye istihkâmına girmişlerse de, orada barınabilmek için gerekli tedbir ve işleri yaparken Osmanlıların hücûmuna uğradıklarından, oradaki toplarımızı kırıp dökecek veya battal edecek fırsatı bulamamışlardı. Toplarımız yine selâmetle elimize geçti.

Bu toplarla derenin öte tarafına yerleşmiş olan düşman avcıları tazyik olundukça, düşman, yeni imdat kuvvetleri göndererek bu askerini destekliyordu. Nihâyet öğleden sonra, hücumunu tâzeleyebilmek için imdâdın filânın faydası olmadığını ve gözettiği fırsatı elde edemiyeceğini anladı. Güllelerin altından çıkmak için oldukları yerden fırladılar. Bizim asker de kurşun darbesiyle yine arkalarına takıldı. Düşmanın teşkil ettiği ikinci kademeye varıncaya kadar takip ettiler. Kademenin ateşi başladığı gibi bunlar da oldukları yerde siper alıp, karşılıklı avcı muhârebesine giriştiler.

Erzurum vâlisi İzzet Paşa'nın «Tarih-i Harb» i ve şâirliğe dâir birkaç kelime

Düşmanın bu ikinci kademesine gülle yetiştirmek üzere Muhtar Paşa hazretleri topların cetvellerini bizzat muâyene ederek, nişan alıyor ve mesâfeyi bulmak için gülle atmakla uğraşıyordu. Erzurum vâli vekili olan Sivas vâlisi şâîr-i meşhur Erzincanlı Hacı İzzet Paşa hazretleri, bu sırada debdebe-i vezîrânesiyle geldi. Bu zaferimizi mütazammin bir târih kıt'ası inşâd

eylemiş... Bildiğimiz birtakım hulûs sözleriyle muzafferiyetimizi tebrik ettikten sonra, kıt'a-i târihiyyesini cebinden çıkarıp okumak isteyince, Muhtar Paşa :

«— Şimdi târihin ve şiirin sırası değil, işe bakalım!»

Diyerek, birden arkasını dönüverdi ve topun başına çıkarak işiyle meşgul oldu. Tabiî ki İzzet Paşa'ya bu halden bir bozgunluk geldi. Oradaki halka karşı mahcup kaldı.

Herkes muhârebe dağdağasıyla meşgul iken, zâhir Paşamız da «Şâyet düşman mağlûp olursa, mağlûbiyetine bir târih bulmuş olayım. Zira şâirlik metâımı pazara çıkaracak böyle mühim bir fırsat ömür boyu pek az tesâdüf eder; bu fırsatı fevt etmek câiz olamaz» demiş. Bu pirlik zamanında, civanlık hevesiyle uzun uzadıya şiir tertip edip; üç aşağı beş yukarı kelime hesaplarıyla uğraşıyormuş. Öyle mühim bir zamanda, vâli bulunan zâtın meşgûliyeti böyle şeyler mi olacaktı ? Lâkin ne çâre, terbiyemizin icabı, bunlarla uğraşmayı bir mârifet sırasına koyuyor; halkımız arasında, böyle şiirler filânlar, makbul bir sanat olarak telâkki ediliyor!

Şiir ne demektir? Niçindir, nasıl olması lâzımdır? Buralarından uzun uzadıya bahse kalkışırsak, sadedimizden çokça uzaklaşmış oluruz. Şu kadarcık bir icmâl ile düşündüğümü beyân edeyim ki : Bizim şiirimiz de ahlâkımız kadar bozuktur. Kötü idâresinin hikâyesi kitapları dolduracak kadar uzun bazı ileri gelenleri medh eden kasidelerin ciltleri doldurması, zannedersem, bizde dâima görülmekte olan yolsuzluklardandır.

Amanın ümmet-i Muhammed! Bu çarpık iş, bu müna-

sebetsiz hulûskârlık, bu feci ahlâksızlık, bu his ve görüş yanlışı, bizde ne vakte kadar hüküm sürecek?... Medenî milletlerin, aklı başında ümmetlerin içine çıkacak yüzümüz kalmadı! Ahlâkına, yüksek hislerine ve hürriyetine sahip medenî memleketlerin mütefekkirleri, hâlimize bakıp da gülüyor. Bir kısmı da bizi âdeta insanlık hissine sâhip milletlerden addetmiyor.

Misal mi istersin ?!... Bu bapta pek çoğu gösterilebilirse de, yalnız birisini söylemek nümûne olmak için kâfidir.

Mısır'ı idâresiyle berbat ettiği, bu kitaba zeyl olarak yazılan parçada (111) görülecek olan mecnun-u âkilnümâ Hidiv İsmâil Paşa'nın zamanında kendisine takdim olunan kasîde ve medhiyeler, mübâlağa olmasın ama, birkaç yüz cilt kitap teşkil edecek derecede imiş. Milletin fikrine rehberlik edip, eserler verecek; mürebbî ve mürşidi olacak, zihinleri aydınlatacak olan; böyle olması lâzım gelen bu edip ve şâirlerin hepsi de, o zâtın hırsını, tamahını zulmünü, velhâsıl bütün fenâlıklarını bildikleri halde, birkaç kuruş kapmak veya bir rütbe ve nişan kazanmak, veyahut bir iltifat görmek için, bile bile, vicdanlarının hilâfına söz söylemek ve yazı yazmak yolunu seçiyorlardı. İşte böyle haller, birtakım yeni edebiyat heveslilerine kötü misâl oldu. İş, biribirine baka baka haddini derecesini aştı, taştı. O asrın ehl-i edebi denilen birtakım hulûskârân, bütün aklı başında insanlara karşı gülünç oldu. Allâhümme aslih ahvâlenâ. (112)

---

(111) Daha önce de zikr olunduğu üzere, «Mısır'a Dâir» adını taşıyan bu müstakil ilâve, eserin bu neşrine alınmamıştır.

(112) «Allah'ım ahvâlimizi ıslah eyle.»

Düşman nasıl olmuş da bizim kışlanın içine kadar girmiş

Ateşimizin tazyikiyle Ruslar ikinci kademe mevkiinde de barınamıyarak çözüldüler. İkindiye yakın ordugâhlarına vâsıl olmalarıyla bizim tâkipçiler de geriye alındılar.

Ruslar geceden nasıl gelip de o istihkâma girdiler ve ne şekilde kışlamızı zapt ettiler?

Bunun hakikati iyice anlaşılamıyarak meçhul kaldı. Çünkü zapt olunan iki istihkâmdaki asker ve zâbitandan hiçbirine rastlanamadı. Bereket versin, muhârebeden iki gün sonra, düşman, esirlerimizin zayıf ve hasta olanlarını kendisine ağırlık olmasın diye, arabalarla Erzurum'a iâde etti. Bunların istintâkından, işin sür'atine bir dereceye kadar vâkıf olundu ise de, yine de işin aslı anlaşılamamış demektir. Zira herkes kendi gördüğü şeyi söylüyordu. Hepsini ihâta ederek anlatacak kumandan veya zâbitlerden ise meydanda kimse yoktu.

Aziziye denen üç tabyanın hepsine kumanda eden Bahri Bey'in ifâdesine göre, sabaha daha üç saat varken, istihkâmın ilerisinde bulunan süvâri karakol zâbiti, düşmanın gelmekte olduğunu Bahri Bey'e haber vermiş... Bahri Bey, vazifesini yapmadığından dolayı zâbite hiddet ederek:

«— Git de askerlik vazifeni yap, sonra bana gel!»

Diyerek zâbiti koğmuş.

Zâbitin vazifesi, ileriye giderek, düşmanla buluştuğu yerden tüfek ateşine başlamak ve bizim harp hattımıza kadar yavaş yavaş geriye çekilip, bizim istihkâmdaki askere, ateşi terk ve teslim etmek imiş. Bun-

dan sonra o kıt'a kumandanının emr edeceği yerde duracakmış.

Bahri Bey, işte bu vazifeyi yerine getirmesi tenbihiyle zâbiti geri çevirmiş. Ondan sonra, hazır olmaları için civârındaki öteki istihkâmlara haber gönderdiği gibi, kendisi de, bulunduğu istihkâmın ateş hattına askerini yerleştirerek, bizim süvârinin düşmanla çarhalaşmasını beklemeye başlamış.

Aradan bir saatten fazla zaman geçer, bizim süvârilerden bir haber ve eser zuhûr etmez. Civârındaki istihkâmlardan birkaç el tüfek atıldığını işitirse de, kendi istihkâmının sağında solunda bir şey göremez. Zâten ilerideki süvârimiz düşmanla çarhalaşarak yaklaştığını haber vereceğinden, gelen silâh seslerini, oradaki askerin bir hayal gördüğüne verir.

Bahri Bey'in bulunduğu istihkâmın ateş hattındaki asker de, önlerinde düşman karaltısı var, diye ateşe başlayınca, istihkâmın önünden Rusların «Hurra!» sesi yükseliverir!

Meğer düşman, Bahri Bey'in bulunduğu istihkâmın «sahra şevi» denilen yerine kadar yanaşmış da gecenin karanlığı sebebiyle bizim asker görememiş imiş... İstihkâmın ilerisinde bulunan ve düşmanın gelmesinden istihkâmı haberdar edecek olan süvârinin, varlığından yokluğundan, sonradan olsun bir haber alınamadı.

Bahri Bey, süvari zâbitine «Haydi geriye git!» dedikten sonra, bu zâbit askeriyle geriye gitmeyip de bir tarafa mı savuştu; yoksa hakikaten geriye giderken gafletle düşmanın içine düştüler de esir mi oldular, veyahut öldürüldüler mi ? Orası anlaşılamadı gitti!

Bahri Bey'in askeri, istihkâmın içine girmeye çalışan düşmanla çarpışırken, Bahri Bey, bir düşman

kurşunuyla kolundan vurulur. Mendilini cerihasına sararak yine işine devam eder. Tâ sabah olup da ihtiyat askerimiz Aziziye tabyasına yetişinceye kadar yaralı olduğunu yanındaki arkadaşlarına bile sezdirmiyerek, vazifesini kahramanca ifâ eder. Ondan sonra Kumandan'a bir tezkere yazdırıp yaralandığını bildirerek, kendi yerine bir adam ister.

İslâm ve Osmanlı hamiyet ve şecaatinin timsâli olan bu gibi yüksek zatlardan ordumuz iyice mahrum değildi, hamd olsun.

«Zâbitlerimizin içyüzünü gösteren müessif bir vak'a»»

Diğer iki istihkâmın ne şekilde düşman eline düşmüş olduğu bahsine gelince. Kumandan Paşa'nın, düşmanın iâde ettiği esirlerimizi istintak ettikten sonra Seraskerlik makamına yazdığı telgrafnâmenin bir sûretini aynen buraya nakl edersek, kâfi izahâtı vermiş oluruz:

«Makam-ı Seraskerî'ye

«Düşmanın geçen gece Aziziye istihkâmına vuku bulan hücumu ve kışlaya kadar girmesi sebeplerini araştırdım. Elde olunan mâlûmatın neticesi şudur : Bu istihkâmda Tokat müstahfaz ve Mâden'in sâlis taburları olup, bunlar her nasılsa yerlerinde oturmakta iken, düşman tarafından Türkçe bilir birkaç adam, başına fes koyarak, istihkâmı merdivenle aşmış ve nöbetçi neferine, nöbetçi zâbitini sormuşlar. Binbaşının olduğu yeri anlayarak, gûya bizim tarafın devriye karakoluymuş gibi yürümüşler. Binbaşının kılıcını alarak onu tehdit ederlerken bir taraftan da düşman askeri merdivenlerle istihkâma girmişler. O sırada iş anlaşılarak,

asker silâh başı etmiş ve bâzıları da davranmış iseler de, bâzı zâbitan iş işten geçtiğini efrâda anlatarak teslim-i silâha karar vermişler.

Çok geçmeksizin sabah açılmış; düşmanın oraya girdiği anlaşılıp da bizim hücum kollarının yaklaştığı sırada, esirlerimizi götürmekte imişler. Bizim kollar istihkâmı geri alınca, Rusyalılar, yetiştirebildikleri kadar esiri süngülemişler, geri kalan kurtarılmıştır. Düşmanın oradan götürdüğü esirler, zâbitanla birlikte beşyüzden fazladır. Rusların, geri iâde ettikleri kırktan fazla yaralımız içinde bulunan bir çavuş ile üç neferin ifâdesinden anlaşıldığına göre, esir zâbitan, vazifede kusur ettiklerinden dolayı Rusya zâbitanı tarafından tahkir olundukları gibi, orada bulunan Çerkes, Lezgi ve sâir ehl-i İslâm tarafından dahi fevkalâde azarlanmışlardır. Şimdi bu taburdan elimizdeki bir mülâzımdan başka zâbitanın hayat ve memâtından haber yoktur. İşte zâbitanımızın içyüzünü gösteren müessif bir vakayı daha arz ederim.

1 Teşrinisâni sene 93 (113)
Gâzi Ahmet Muhtar»

Harpten sonra hesap sorulmadı

Bu gibi haberleri verenlerin bulundukları hal ve mevkiin değişik olmasıyla söylenenlerin dahi başka olacağı yukarıda zikr olunmuştu. Bu telgrafnâmede Rus ordusundan gelen neferlerin sözleri de biraz ihtiyatlıca telâkki edilmelidir. Çünkü fakir gözlerimle gördüm ki, bu istihkâmın ateş hattındakı askerin cenâzeleri, ileri geri olmayarak hepsi bir sıra üzerine piyâde kademesinin boyunca yatıyorlardı. Silâh başına geçip de dav-

---

(113) 13 Kasım 1877.

ranmış olan askerin cenâzeleri bu şekilde yatamaz. Mutlaka ilerili gerili karmakarışık bir halde olacaklardır. Bilhassa, istihkâmın içine girmiş olan bir askere silâhla karşı koyacaklarından, bu halde istihkâmın ateş hattına çıkmalarına lüzum yoktu. Ateş hattı, istihkâmın içine girmemiş, dışarıdan henüz gelmekte olan düşmana karşı istihkâmı müdafaa için yapılmıştır. Düşman istihkâmın içine girdikten sonra, en ziyâde işe yaramayan yer ateş hattı olmuş olur. O vakit ateş hattında bulunan asker düşmana arka vermiş demektir.

Bu delillerden anlaşılıyor ki : Süvari zâbiti «Düşman geliyor» haberini Bahri Bey'e verdiği sırada, bu asker de ötekilerle beraber istihkâmın ateş hattına çıkarılmış. Düşmanın gelmesi biraz gecikince, zâten uykudan kaldırılmış olan askerin uykusu galebe ederek, hepsi oldukları yerde ve silâhı kucağında olarak uyumuşlar. Bu sırada ilerleyen düşman, beraberinde getirdiği merdivenlerle istihkâmın hendeğine inip öte taraf siperine çıkmış. Uyanık olanlar bu hâli görünce şaşırıp teslim olmuşlar. Uykuda bulunanlar ise düşman askeri tarafından, hiç uyandırılmaksızın sırasıyla süngülenerek diyâr-ı ademe kadar gönderilmişlerdir.

Telgrafnâmede denildiği gibi, sonradan bu askerin zâbitanından kimse ele geçmedi ki, kayıtsızlıkları yüzünden vukua gelen bu müthiş kazânın cezâsını görsünler. Çünkü düşman müsâlahadan sonra bütün esirlerimizi İstanbul'a göndermiş ve herkes oradan yerli yerine dağıtılmıştır. Bu sırada esâretten dönen zâbitan bir tetkikten geçirilip de : «Sen nerede idin, niçin esir oldun, esâretinin hakikî bir mâzereti var mı, yoksa vazifende kusur ettin de ondan mı esir düştün?» diye sorulamadı. İş bir dağdağaya bir gürültüye düştüğünden ceza ve mükâfata lâyık olanlar bilinemedi. Destiyi kı-

ranlarla suyu getirenler müsâvi sayıldı.

İşlerin istikbalde olsun düzgün yürüyebilmesi için icap ederdi ki, müsâlahadan sonra Anadolu harp ordusunun merkezinde, vukuf ve mâlûmat sâhibi ve vicdânının gayrisine uymayan, sözü ve özü doğru zevattan bir «tahkikat meclisi» kurulsun. Zâbitandan esir düşmüş olanlar istintâk edilsin de, herkes lâyık olduğu muâmeleye mazhar olsun. Esir olmayan, fakat harp esnâsında başka türlü kusur edenler de cezalandırılsın ki başkalarına ibret gösterilsin. Geçen geçti, gûyâ bir daha hiç muhârebe etmeyecekmişiz gibi herkes bir rahata, bir uykuya daldı. Hatâ ve kusur edenlerin de ettikleri yanlarına kaldı.

Bâzı ümerânın askerlikten çıkarılması

Kumandan Paşa, muhârebeden önce ordu-yu hümâyûn kumandanlığına tayin olunduğu sırada irâde-i mâyûnda dahi bu selâhiyet yenilenerek tekrar buyurulişinde tam selâhiyete sahip kılınmıştı. Ayrıca Deveboynu muhârebesinden sonra alınan telgrafnâme-i hümâyûnda dahi bu selâhiyet yenilenerek tekrar buyurulmuştu. Bunun üzerine askere bir ibret olmak üzere firârî neferlerden bâzıları kurşuna dizilmişti. Bunlar yukarıda yazıldı.

Lâkin zâbitan ve ümerânın bâzı hamiyetsizlerine de bir ibret gösterilmesi lüzûmu, Topdağı muhârebesinde düşmanın kışlamızın içine kadar girmiş olmasıyla tahakkuk etmişti. Eski ve yeni hatâlarına mebni, süvâri nizâmiye birinci alayının miralayı Derviş Ahmet, Devebcynu muhârebesindeki bozgunluğa sebep olan altıncı Diyarbekir redif alayının miralayı Hacı Ahmet, hassa ordu-yu hümâyununun piyâde üçüncü alayının

miralayı Hasan ve topçu miralayı Ârif Beylerle topçu binbaşısı Abdi Efendi silk-i askerîden tard olundular. Erkânıharbiye kaymakamlarından Şevket Bey'in dahi rütbesi binbaşılığa indirildi. Bunlar günlük emir ile ordunun bütün zâbitan ve neferâtına ilân olundu. Mahpus bulunan bu ümerâ, Kumandan Paşa hazretlerinin ikamet ettikleri kışla divanhânesine celp olunarak, mevcut olan müşirân ve sâir erkân ve ümerâ önünde, bu günlük emir okunduktan sonra, bu şahıslar askerlik alâmetlerinden soyuldular. Bundan sonra istedikleri yere gitmekte serbest oldukları kendilerine beyân olundu.

Ümeranın cezâlandırıldığını bildiren günlük emir

Askerce «evâmir-i yevmiyye» denilen ilânnâmenin sureti şudur :

«23 Teşrinievvel sene 93 tarihinde vukubulan Deveboynu muhârebesinde, dördüncü ordu-yu hümâyûn altıncı redif alayı miralayı Ahmet Bey, memur olduğu istihkâmın en tehlikeli mahalline gidip, askeri teşci ile düşmanı tard etmeye teşebbüs edeceği yerde, oranın askeri dağılıp firar ettikleri sırada oraya gitmemesi ve askerlik vazifesini ifâ etmemesi, bir büyük bozgunluğa sebep olmuş olmağla, kendisi silk-i askerîden tard olunmuştur.

«Topçu miralaylarından olup, beşinci ordu-yu hümâyûn meclisinden gelerek, bir vakitten beri Bayezid kolordu-yu hümâyûnunda bulunan Ârif Bey, 23 Teşrinievvel sene 93 tarihindeki Deveboynu muhârebesinde vukubulan ric'at sırasında, koşu beygirleri mevcut ve koşulmuş olan topların önünden ve arkasından ayrılmıyarak cümlesini mahall-i selâmete eriştireceği yerde, bunlardan bâzılarının, sebepsiz yere, yollarda bey-

girleri sökülmüş ve toplar terk olunmuştur. Bunun ise Miralay'ın daha evvelce savuşup devletin ırz ve nâmusu hükmünde olan topların bırakılmasına asla ehemmiyet vermemiş olmasından ileri geldiği anlaşılmıştır. Bir de o aralık, kendisi Erzurum kale kapısında görünerek: «Ordu bitti, ne duruyorsunuz?» yollu dehşeti yayması üzerine o sırada karakol tarafından tutulup haps edilmiş ve bunun kim olduğu görülmek üzere gece kale kapısına varılarak hapisten çıkarılıp görüldüğünde fena halde sarhoş olduğu anlaşılmış ve bu gibi ümerânın silk-i askerîde vücûdu muzır bulunmuş olduğundan kendisi silk-i askerîden tard edilmiştir.

«Hassa ordu-yu hümâyûnun üçüncü nizâmiye alayı miralayı bulunan Hasan Bey birkaç aydan beri memur olduğu mahallerde ve harp zamanında korkaklık gösterip, nihâyet dizlerinde sızı olduğunu beyan ederek istirahate çekilmiş, bütün emel ve arzûsunun yalnız harp yerinden kurtulmaktan ibâret olduğu anlaşılmış ve şu vaziyette alaya verilse, hal ve hareketine emniyet edilemediğinden, böyle nâzik bir zamanda, alayın bozulmasına sebep olacağından şüphe kalmayarak, bu misüllü ümerânın silk-i askerîde kalması câiz olmamağla kendisi silk-i askerîden ihraç olunmuştur.

«Dördüncü ordu-yu hümâyûnun birinci süvâri alayının miralayı Derviş Ahmet Bey, 9 Haziran sene 93 tarihinde vuku bulan Halyaz muhârebesinde aldığını ifâde ettiği ufak bir yara üzerine mâfevkini görüp izin almaksızın alayını terk ile Erzurum'a gelmiş ve bu güne değin Erzurum'dan çıkmamış ve alayını bile sormamış olduktan başka harp mevkilerinden kurtulmak için bâzı teşebbüslere kalkışmıştır. Bu hâlinin ancak korkaklık eseri olduğu anlaşılmış olduğundan, kendisi cismen alayına hizmete muktedir olmakla beraber alayı-

na gönderilmiş olsa, zarardan başka bir faydası olmıyacağı muhakkaktır. Süvâri ümerâ ve zâbitânına olan ihtiyâcın derecesinin mâlûm olduğu şu sırada, bir adamın yüzünde bir süvâri alayının yok hükmünde bırakılması câiz olmayıp, *hâlisâne hizmette bulunanların* şevk ve gayretini artırmak ve bunun gibilere korku vermek üzere kendisi silk-i askerîden tard olunmuş ve mülkî işlerden münâsip hizmetlerde istihdâmı için eline yazı verilerek Dersaadet'e gönderilmesi kararlaşmıştır.

«Birkaç ordu-yu hümâyûnda kullanılarak, en sonra her nasılsa misâfireten dördüncü ordunun topçu alayına gelmiş olan Binbaşı Abdi Efendi, Deveboynu'nda vuku bulan muhârebede ve ric'at sırasında bulunduğu noktanın toplarından kurtulması mümkün olanları kurtarmak gibi bir hizmete teşebbüs etmedikten başka, bulunduğu noktadan avdeti sırasında ihtiyattaki topların yanına gelip onlardan olsun birkaçını kurtarmak ile meşgul olacak yerde, kestirme yoldan birçok mesâfe geriye çekilmiştir. Gûya kendi vazifesi değilmiş gibi üzerine düşen askerlik vazifesinden kaçınarak, devletin ırz ve namusu demek olan topları kurtarması icap ederken, miralayı gibi o da, bu topların yollarda sebepsiz yere kalmasına sebep olarak yalnız nefsini kurtarmaya çalışmıştır. Böyle muzır fikirlerde bulunan zâbitanın silk-i askerîde bulunması câiz olmayacağından Abdi Efendi sınıf-ı askerîden tard edilmiştir.

«*Erkânıharbiye kaymakamlarından* Şevket Bey, memur olduğu Topdağı cephesinin her noktasını düşünerek, lâzım gelen müdafaa tedbirlerini lâyıkıyla almamış ve o günkü harpte dahi, bir kûşe-i selâmete çekilerek devlet ve milletin namusunu düşünerek vazife yapmamıştır. Bu hali evvelce de birkaç defa görül-

düğünden, bundan sonra ahlâkını düzeltmesi için rütbesinin bir derece indirilerek, bundan sonra erkânıharbiye binbaşılığında istihdam olunacağı beyan olunur.

31 Teşrinievvel sene 1293 (114)
Gâzi Ahmet Muhtar»

Bu günlük emre, şu şekilde bir de zeyl yazılmıştır:

«Muhârebe sırasında nusret ve gâlibiyetin, kudret ve meşiyyet-i ilâhiyye elinde olduğu apaçık belli ise de, zâhirî sebeplere ve gerekli tedbirlere teşebbüs, yâni insan gücünün erdiği her türlü esbâba mürâcaat da lâzımdır. Bundan sonra yüz gösteren her çeşit hal de takdir-i ilâhî icabıdır. Lâkin şu son iki defadır vuku bulan hezimetimiz zâhirde sebepleri bilinen hallerdendir. Bu sebepleri arayıp bulmak ve Allah korusun tekrar etmemesi için düzeltilmesine gayret etmek vâciptir. Yukarıda isimleri sayılmış olan zevâtın apaçık olan hatâlarına göz yumulsa, gayret ve himmet sahiplerine fütur ve bıkkınlık geleceği muhakkaktır. Keyfiyet Mâbeyn-i Hümâyun'a arz olunduğunda cevâben alınan irâde-i seniyyede bu ahvalde cezâ vermeye de izinli bulunduğum irâde ve ferman buyurulmuştur. Bu zatların hatâları ise bizzat müşâhedemle sâbit bulunduğundan icâbı icra kılınmıştır. İşte şu ibretin cümlenin nazarı önüne konulmasından maksat, bundan sonra emsalleri hakkında dahi bir an göz yumulmayacağını ilân etmektir. Şu kadar var ki, harp sırasında başlıca erkân ve ümerânın kusurlarını görüp bileceğim tabiidir. Mülâzım, yüzbaşı, kolağası ve binbaşıların gayretsizliklerini dahi erkân ve ümerâ göreceklerinden, onların hatâlarına da gereken cezanın verilmesi için, haber veril-

---

(114) 12 Kasım 1877.

mezlerse, bunun mesûliyeti de yine o ümerânın üzerine düşer, ve o halde dahi kendi veballeri kendi boyunlarına olsun demekten başka çâre kalmaz. İşte bu icraatı icap ettiren üzücü haller, bundan sonraki vukuunu önlemek emeliyle ilân olundu.

31 Teşrinievvel sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

YİRMİDÖRDÜNCÜ KISIM

★ SAVAŞTA MÜKÂFAT VE CEZANIN EHEMMİYETİ

★ ŞEYH ÜBEYDULLAH'IN DARGINLIĞI

★ KARS'IN VAZİYETİ VE İHTİYAÇLAR

★ YARDIMLAR ZİYAN OLUYOR

★ ERZURUM'DAKİ KUVVETİMİZ

★ DÜŞMAN KARS'I NASIL ALDI ?

Bütün âlim ve mütefekkirlerin ittifâkıyla mâlûmdur ki, bir memlekette ceza ve mükâfat ne kadar dikkat ve itibar görürse, o devlet ve memleketin salâhı, emniyeti, terakkisi, itibârı da o mertebece kemâle erer. Hikmet-i hükûmetin bu iki sağlam esâsı bizde yoluyla hüküm süremediği için Garp milletlerine karşı za'aflar ve acizler içinde kaldık. Muhtar Paşa husûsî ve umûmî surette, ceza ve mükâfat vermeye izinli idi. Hattâ Deveboynu muhârebesinden sonra Seraskerlik makamına yazdığı telgrafta, Miralay Ahmet Bey'le Ârif Bey'in ve Tokat sınıf-ı sâlis redif binbaşısının rütbelerinin ikişer derece tenzili lüzumu gösterilmişti. Tahkikata devam olunurken, o gün korkaklık gösterenin Tokat sâlis binbaşısı denilen zat olmayıp, Tokat müstahfaz taburuna kumanda etmekte olan bir mütekait kolağası olduğu ve Aziziye istihkâmında vuku bulan muhârebe günü bu adamın tamamen kayp olduğu cihetle, amelinin cezasının Rûz-i Cezâ'ya kaldığı, tashihen Seraskerlik makamına yazıldı idi. Seraskerlik makamından gelen cevapta, bu gibilerin askerlikten tardının veyahut daha büyük cezalara duçar edilmesinin kendi selâhiyeti dâhilinde olduğu Kumandan Paşa'ya bildirilerek icâbına göre muâmele olunması yazılmıştı. İki gün sonra zuhur eden Aziziye vak'asında, düşmanın, istihkâmın ve hattâ müdâfaalı kışlanın içine kadar girmesi.

zâbitan ve ümerânın dikkatsizliğinden ileri gelmiş olmasıyla bunlara bir ibret-i müessire gösterilmesi lüzûmu ortaya çıkarak, zâten mahpus olan şu dört miralay ile bir binbaşının tardı ve Kaymakam Şevket Bey'in dahi tenzil-i rütbesi, bulunması lâzım olan zevatın huzurunda icra olunarak, keyfiyet, Seraskerlik makamına dahi yazılmış idi. Cevâben gelen telgraf aşağıya aynen kayd olundu :

«Gâzi Ahmet Muhtar Paşa hazretlerine,

«29 Teşrinievvel sene 93 tarihli telgrafnâmelerinde görülen denâet ve cebânetlerine mebnî tard edilmeleri lüzûmu bildirilen (*) redif altıncı alayın miralayı Hacı Ahmet ve topçu miralayı Ârif Beylerle, topçu binbaşısı Abdi Efendi'nin ve hassa ordusu üçüncü nizâmiye alayının miralayı Hasan ve dördüncü ordu-yu hümâyûn süvâri birinci alayının miralayı Derviş Ahmet Beylerin vâki olan hareketleri, haklarında şiddetli cezâyı icap ettiren ahvalden olmasıyla yalnız tard ile iktifâ olunması câiz değildir. Usûlen divan-ı harp huzurunda muhâkeme edilerek haklarında kanûnen terettüp edecek cezâların icrâsı lâzımdır. Buna ise hal ve zaman müsait olmadığı halde, şimdiki gâilenin giderilmesinden sonra icabına bakılmak üzere tevkif altında tutulmaları, ol bapta yazılan telgrafınız üzerine gönderilen irâde-i seniye ahkâmından bulunduğundan, bunların şimdiden kayıtları silinerek (**) icâbının icrâsı, ve Deveboynu muhârebesinde ve sâir vak'alardaki gevşekliği üzerine rütbesinin binbaşılığa tenzil edildiği 1 Teşrinisâni sene 93 tarihli telgrafnâmelerinde beyan olu-

---

(*) Tard edilmeleri lüzûmu bildirilmedi, tard olundular denildi.

(**) Mâdem ki divan-ı harpte muhâkeme edileceklerdir, şimdiden kayıtlarının silinmesi ne demektir.

nan erkânıharp kaymakamı Şevket Bey'in hakkında icra buyurulan tenzil-i rütbe muâmelesi, başkaca irâde-i seniyyeyi icap edeceğinden, kendisi hakkında daha sonra çıkacak olan irâde-i seniye gereğince lâzım gelen muâmele icra olunmak üzere keyfiyetin Babıâli'ye arz ve iş'ârı Dârışûrâ'dan mazbata ile ifâde olunması üzerine, bunlardan redif miralayı Hacı Ahmet Bey ile topçu miralayı Ârif, piyâde ve süvâri miralayları Hasan ve Derviş Ahmet Beylerin kayıtları silinmiş ve Şevket Bey'in tenzil-ı rütbesi keyfiyeti Bâbıâlî'ye arz olunmuş ise de topçu binbaşısı Abdi Efendi'nin hangi tabura mensup olduğu kayıttan bilinemediğinden, kaydı silinmek üzere, kendisinin hangi ordu, alay ve tabura mensup olduğu ve nereden naklen geldiğinin bildirilmesi lüzûmu beyan olunur.

26 Teşrinisâni sene 1293 (115)
Mustafa»

«O gün kurşuna dizilerek»

Bu telgrafın geldiği tarihte matrudların hepsi İstanbul'a gitmişlerdi. Onun için tevkif altında tutulmalarına Erzurum'ca imkân yoktu. Müsâlahadan sonra bu zatlar İstanbul'da feryatlar, şikâyetler ettiler. Askerlikten haksız yere çıkarıldıklarını, her biri bir yol bularak baştakilerin kulağına ulaştırdılar. O vakit Serasker bulunan Rauf Paşa, bir tezkere yazarak, o sırada İstanbul'da bulunan Muhtar Paşa'dan, bunlar hakkında bir divan-ı harp kararı mazbatası varsa göndermesini istedi. Muhtar Paşa da yazdığı cevapta :

«Bunlar hakkında bir divan-ı harp teşkiline harbin

(115) 8 Aralık 1877.

hâli mâni olduğu gibi, umum asker, ümerâ ve zâbitana da o anda gâyet seri' olarak bir ibret-i müessire gösterilmesi lâzım idi. Bunların kötülükleri şahsî müşâhedemle sâbitti. Divan-ı harp teşkiline vakit de yoktu. Ayrıca bu gibilerin çoğu zaman divan-ı harplerden beraat etmenin yolunu buldukları emsâliyle sâbittir. Mükâfat ve ceza vermeye selâhiyetim olduğu irâdesi, sizce de mâlûmdur. Daha sonra gelen telgraflarla da bu selâhiyetim teyit olunmuştur. Binâenaleyh ben bunları tard etmekle yetindim. Acaba bu zatlar o gün kurşuna dizilerek vücutları sahife-i âlemden kaldırılmış olsa idi, şimdi ne olacaktı ve ne denilecekti?»

Şeklinde bâzı mütâlaalarda bulundu.

Ama husûsî olarak teşkil edilen divan-ı harpte, hepsinin rütbesinin iâdesine ve boşta kaldıkları müddetteki maaş ve tayinlerinin verilmesine karar alındı, irâde-i seniyesi dahi o merkezde şerefsünûh eyledi.

Şu garip vak'ayı hikâye etmekten maksadım, istikbalde iş görecek olan umum kumandanlara, ibret ve hikmet dolu bir misal göstermektir. Bu zatlardan bâzıları birkaç ay sonra paşa lâkabını dahi alarak mirlivâ oldular, mühim mevki ve memuriyetlere tâyin kılındılar. Fa'tebirû yâ ulilebsâr! (116)

Her ne ise, Cenab-ı Hakk'ın lütûf ve yardımı ile Topdağı yâni Aziziye muhârebesi de kazanıldı. Çünkü Topdağı bütün Erzurum istihkâmlarının kilididir. Burası düşman elinde olursa, memleket yok demektir. Öteki münferit ve muttasıl istihkâmlar da bir işe yaramazlar. Çünkü burası hepsine hâkimdir.

Öyle mühim bir mevkideki büyük istihkâmların hattâ müdâfaalı kışlanın, Rusya devletinin askeri gibi,

(116) «Ey basîret sahipleri ibret alın!»

askerliğine ve kuvvetine güvenir bir gâlibin eline geçip de, tekrar hücum olunarak, savaşıp geri alınması, üstelik bu savaşın, ric'at ve bozgunlarla ahlâkı bozulmuş, sabır ve sebâtı zedelenmiş bir asker eliyle verilmesi yine Osmanlı askerine mahsus olan hârikalardandır...

Topdağı muhârebesinden iki üç gün önce Moskof'un — her ne sebebe mebni ise — Erzurum'u muhâsarada ağır davranmakta olduğu görülmesiyle, Trabzon'dan Erzurum'a gelmek üzere yola dizilmişken bâzı tehlikelerin hesâbı ile Bayburt'ta toplanmalarına karar verilen taburlar, bu fırsattan istifâde edilerek, günler geçtikçe, sel önünden kütük kaçırırcasına, fevkalâde bir sür'atle Erzurum'a sokulmaya başladılar. Etraftaki köy ve kazâlarda kalmış ne kadar mîrî zahiresi var ise onlar da bir taraftan Erzurum'a sevk olunuyordu.

Erzurum ile Kars arasında düşmanın muvâsala yolunu tehdit için düşünülen tedbirler ve buna dâir bâzı mütâlaalar

Erzurum'u muhâsara emelinde bulunan Rusya ordusunun Kars ciheti ve Rusya memleketi ile olan muvâsala yoluna taarruz edilmesi düşünüldü.Bu yolu yandan teh dit etmek üzere Muş cihetlerinde «nefîr-i âm»dan yâni «muâvine» dediğimiz ahâli askerinden mürettep bir karaltı teşkiline karar verildi. Bu kuvvetin Muş mutasarrıflığı emrinde toplanması için icap edenlere buyrultular yazıldı. İcap eden emirler neşr edildi. Bu kuvvetin fazla bir iş göremiyeceği mâlûm idiyse de, hiç olmazsa düşmanın bu yoldaki emniyetini kaldırmak ve gidiş geliş ser bestliğine mâni olmak mümkün olabilirdi. Fakat düşman bir kere memleketimizin içine yayılmışken ve ahalimizin pek çok tecrübeden geçmiş ahlâkı da mâlûm iken

bu gibi tedbirlerin işe yarayamıyacağı muhakkaktı.

Eğer ordumuz Rusya hududunu geçip, biraz da üstünlük göstermiş olsaydı, Kürdistan'daki evlerde adam kalmamak üzere hemen hepsi orduya gelip dökülürdü. Lâkin iş aksi olunca, bunlardan beklenen *cihad hizmetinin de tersine döneceği tabiidir.* Çünkü bu ahâlinin henüz o derece gözü açılmamıştır; muhârebe şahsen Pâdişahın muhârebesi olarak düşünüldüğünden, millî bir nazarla görülmemektedir. *Bu cihetle askerlik,* ekser ahâlimizin indinde, daha, hükûmetin bir angaryası hükmünde tanınıyor. Avrupalıların millî davranışlarını, millet gayretlerini kitaplarda görüp de bizim memleketimizde de tatbikine kalkışmak, bugünkü cehâletimizle mümkün değildir. Ne zaman ahalimize bir cemiyet fikri, bir medeniyet anlayışı, bir hâkimiyet lezzeti gelirse, o vakit — hükûmetin delâleti olsun olmasın — tabiatin sevkiyle Rus ordusunun muvaffakiyeti aleyhine, tek ve toplu olarak, söz veya fiille harekete geçerek, hiç olmazsa çete şeklini alıp Moskof ordusuna çeşit çeşit rahatsızlık verirler. Bir cemaat ve bir millet aleyhine hareket etmek ne imiş, onu pek pahalı olarak düşmanımıza gösterirler.

Şeyh Ubeydullah Efendi'nin dargınlığı

Elli bin nefer mücâhitle Rusya'ya karşı harekete hazır olduğu, muhârebeden önce devlete duyurulan Şeyh Ubeydullah Efendi'nin Bayezid ordusundaki vak'aları yukarıda yazılmış idi, inşaallah unutulmamıştır. Şeyh daha sonra Bayezid ordusundan ayrılıp evine gidince, orduya getirebildiği cemaat de dağılmıştı. Devlet bunu Şeyh'in darılmasına vererek, hatırını yapmak ve tekrar asker toplamasını temin etmek için Serasker

Paşa tarafından Muhtar Paşa'ya bir telgraf gelmişti. Bu telgraf ile verilen cevâbın sûretleri şunlardır :

«Şeyh Ubeydullah Efendi'nin dargınlığının hoşnutluğa çevrilerek muâvine askeri toplamaya teşvik olunması günün icaplarından olup, bu hal 18 Teşrinievvel sene 93 tarihli telgrafnâme ile bildirilmişti. Kendisine yazılan telgrafnâme ise uygun görüldüğü takdirde oradan çekilmek üzere taraf-ı devletlerine gönderilmişti. Bu baptaki mütâlaa ve teşebbüslerinizin ne olduğunun bildirilmesi arzu edilmekte olduğundan, keyfiyet sual olunur efendim.

Fî 29 Teşrinievvel sene 93 (117)
Mustafa»

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Şeyh Ubeydullah Efendi'nin dargınlığının hoşnutluğa çevrilmesi ve muâvine askeri celp ve toplamaya teşvik olunmasına dâir fî 18 Teşrinievvel sene 93 târihli telgrafnâme-i hidîvîleri üzerine, keyfiyet irâde-i aliyyeleri gibi ve bâzı gerekli hususların da derc ve ilâvesiyle, o vakit Şeyh Efendi'ye yazılmıştı. Cevabı alınamadı. Esasen istediğimizin husûlü de umulamaz. Gerçi Şeyh'in gayret ve hamiyet sahibi olduğu ve iş görmek istediği anlaşılıyor. Fakat muâvine askerinin nizam ve intizamsızlıkları ve bilhassa kış mevsimi semere alınmasına mânidir. Ve müridânın ise şeyhlerini, hânelerinde otururken daha çok sevdikleri, pek çok misallerle sâbit olduğu mâlûmdur. Mamafih cihâdın faziletleri ve bu yolda fiilen ve maddeten gayret eylemesi hakkında, kendisi te'kid ve teşvikten geri kalınmadığı fî 29 Teşrinievvel sene 93 tarihli telgrafnâmelerine cevâben arz olunur.

Fî 29 Teşrinievvel sene 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

---

(117) 10 Kasım 1877

Düşman, nemize düşmandır bilmeyenler

Bahsimiz olan hal üzerine Kürtlerin toplanması lüzûmuna dâir Serasker Paşa'nın bir telgrafı üzerine yazılan cevap dahi işin derecesini anlamaya kâfi geleceğinden aynen kayıt ve derc olundu :

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«26 Teşrinievvel sene 93 tarihli emr-i telgrafîleri cevâbıdır. Muş ve Van havâlisine şimdiki halde düşmanın bir tasallut haberi alınmadığı gibi, olamıyacağını dahi zannederiz. Tasallutu yalnız Kars ve Bayezid'den Erzurum'a gelen yollar üzerindeki kazâlara münhasırdır. Muş cihetine muâvine askerinin celp ve toplanması, ve Mutasarrıf'ın kumandasında olarak düşmanın muvâsala hattı üzerine hareketler icrâsını evvelce mutasarrıflığa tebliğ etmiştim. Fakat şimdiye kadarki tecrübelerle sâbit olduğu üzere, muâvine askerinin harp mevkilerindeki varlığı yalnız kalabalıktan ibaret olup, bunlardan istifâde edilmek kabil değildir. Çünkü bunlarda nizam ve intizam olmadığından nizâmiye askeri harbe giriştiği zaman yandan ve arkadan görünebilmekte iseler de, içlerine bir top dânesi gelmiş olsa dağılmaktadırlar. Bu bakımdan, o taraflarda muâvine askeri ile o cihetlerde idâre-i maslahat imkânı tasavvur olunamıyorsa da, düşmanın büyük bir taarruzu da beklenmiyor. Şimdiki halde oraların telgraf muhâbereleri kesilmiş olduğundan Palandöken yoluyla (*) ve noktalar vası-

(*) Palandöken Erzurum'un güneyindeki Şıkvalar (Şahvelet-not) dağında, Hınıs ve Mus cihetlerine giden gâyet sarp bir yolun adıdır.

tasıyla, haberleşme vâsıtaları tesis edilmektedir. Lâkin Siirt'le Bitlis arasında olan dört saatlik mesâfeye telgraf hattı uzatılırsa hiç bir mâniaya uğramaksızın muhâberemiz cereyan edeceğinden bunun sür'atle icrâsı istirham olunur.

30 Teşrinievvel 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

Müsâlaha yapılıncaya kadar, ne Ubeydullah Efendi'den ne de diğer kimseden bir haber ve eser zuhûr etti. Rusların bizim memleketimizdeki muvâsala yolları, kendi memleketlerindeki yollar gibi emin ve sâlim kalarak kimse onlara «Gözünüzün üstünde kaşınız var» bile diyemedi. Sellemehüsselâm, vızır vızır Erzurum ile Kars arasında işleyip durdular. Ruslar seyr ü sefer ederken, hattâ bir ufacık at hırsızına olsun rastlamadılar. Halbuki âdi zamanda bizim yolcumuz o yoldan geçerken, hırsızların ve şakîlerin şerrinden korunmak için hayli ihtiyat tedbirleri almak mecburiyetinde kalırdı. İşte bu hâlin sebebi de hürriyet, istiklâl ve milliyet ne demektir, ve düşman nemizin düşmânıdır, bunu bilmeyişimizdir. Yoksa bu hal korkaklık ve cesâretsizlik eseri değildir.

Kars'taki müdâfilerin ve Kars'ın hâlini anlatan bir telgraf

Teşrinisâni başlarında Erzurum'da mühim bir vak'a olmadı. Memleketteki askeri tanzim ve levâzımını ikmâl eylemek gibi şeylerle meşgul olundu. Düşman da Erzurum'u muhâsara etmek üzere kendi noksanlarını tamamlamaya uğraşıyordu. Bu sırada Kars Kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa ile Mutasarrıf Şefik Paşa bir tel-

graf yazarak bâzı adamlar vasıtasıyla dışarı çıkarıp yakın bir yerden Dersaadet'e çektirmişler. Serasker Paşa bu hususta Muhtar Paşa'nın mütâlaasını sorunca kendisine cevap verildi.

Kars'ın ahvâlini oldukça izah eden bu cevabî telgrafın sûreti aşağıdadır :

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Kars'ın muhâsarada oluşundan ve şiddetle topa tutulduğundan bahisle, bir kolordu tertip ve sevk olunması hakkında Kars kumandanlığıyla mutasarrıflığından alınan telgrafnâmeden bahisle ol baptaki mütâlaa-i âcizânem 30 Teşrinievvel 93 tarihli emr-i telgrâfî-i hidîvîleriyle sual buyuruluyor. Kars'ın bu defaki mahsûriyeti geçenki mahsûriyetinden ziyâde ve şiddetli olmayıp, geçenki seferde düşman otuz kırk topla döğmekte iken, şimdi yalnız iki üç topla tâciz etmektedir. Muhâsara noktaları dahi yine eskisi gibidir. Yolları süvârisiyle kestiği anlaşılmıştır. Şu halde muhâsara-i hâzıra eskisi kadar şiddetli değildir. Fakat asker, ahâli ve başlıca rediflerin, meselenin uzamasından, vaziyetin icâbı olan bâzı zarûretlerden ve gülle ile tazyik olunmalarından dolayı şevk ve gayretlerinin kırılması gibi mânevî tesirlere mâruz kalmış bulunmaları mümkündür. Mâmafih Kars istihkâmları, lehülhamd, düşmanın gözünü doldurmuş ve hücumla alınamıyacağını hükm ettirmiştir. Bâzı işâretler böyle göstermektedir. Bu sebeple oranın, uzaktan topa tutulmaktan başka tasalluta uğramıyacağı itikadındayım. İçindeki arkadaşların gayret ve tedbir ile davranarak ilişiksiz olmaları lâzımdır. Hâmi Paşa gayretlidir, fakat diğer sifatı noksandır. Vehmi gâlip olup, evham tarafından vuku bulan ihtarlara uysaldır. Kars'tan çıktığım sırada tesadüfen yanımda oranın kumandanlığına bırakacak kimse yoktu. Esasen eli-

mizde kalan erkân ve ümerânın çoğu da onunla hemhâl olduklarından, oranın başlıca inâyet-i samedâniyyeye tevdi olunduğunu evvelce arz edişim bu halden dolayı idi. Yine gayret ve sebatlarından eminim, ancak arada bir düşüncesizce ve vehimli haberlerini alıp dinlemeye ve ona karşı teşci edici şeyler yazmaya mecbur kalınmıştır. Zâbitan nasbı için izin istemesine gelince, daha önce orada iken zâbitanın en cesurlar ve en işgüzarlarını arayıp bulmaya fazlaca dikkat edilmişti; bu talep o zamanki ağırdan alışımız sebebiyledir. Ancak şimdi o fırkanın münhallerine bittabi oraca bulup nasp etmesi lâzım olmakla icâbı icra kılındı. Emniyetli bir kumanda altında oraya bir kolordu gönderilmesi bahsine gelince, buna da hal, mevki ve mevsim müsâit olmadığı mâlûm-i âlî-yi hidîvîleri olduğu arz olunur.

2 Teşrinisâni sene 1293 (118)
Gâzi Ahmet Muhtar»

Ordumuzun umûmî ahvâline ve ihtiyaçlarına dâir bir telgraf daha

Yukarıya yazılan telgraf meâliyle şimdi yazılacak olan tafsilâtlı bir telgraf hâlimizi anlatacağı gibi, bunların mütâlaasından, devletin bir müsâlaha ile şu harp belâsına bir nihâyet vermesi lüzûmunun anlatılmak istenildiği de anlaşılacaktır:

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«*Anadolu harp ordu-yu hümâyûnunun şimdiki ve* istikbaldeki vaziyetine dâir olup da bugünden apaçık görülmekte olan haller, umûmî siyâsetin tesbit ve ida-

---

(118) 14 Kasım 1877.

resine yardım edecek olan vâsıtalardan bulunması sebebiyle, bunların arzını sadâkat ve doğruluğumun bir icâbı sayıyorum. Şöyle ki :

«Şu yedi aydan beri devam eden muhârebeler tabiî olarak ordumuza kayıplar verdirdi. Bu ordunun redif efrâdının çoğunu vahşi mizaçlı Kürtler teşkil etmektedir. Bu zaman zarfında mütemâdiyen vuku bulan firarlarda bir nefer bile yakalanamamıştır. Kur'a ve redif bakayasından ise şimdilere kadar hiç kimsenin gelmemesi, mevcut umûmî kuvvetimizi, diğer telgrafnâme-i âcizânemde arz olunan miktara indirmiştir. Kur'a ve bakayasının sür'atle toplanarak gönderilmesi hususunda birçok defa ve son olarak da irâde-i seniyye ile takriben kırk gün kadar önce makam-ı celîl-i sadâret-i uzmâdan ve taraf-ı eşref-i hidîvîlerinden her tarafa ilân ve te'kid buyurulan vasâyâdan bu güne kadar henüz bir semere görülemedi. Bunun sebebi ise, çıkan emirlerin memur tabakalarınca birbirine havâle edilip takip edilmemesi ve unutulup gitmesidir.

«Umum kuvvetimizin bir kısmı dahi asâkir-i muâvine olup bugün onların dahi elde bulunamaması cem' ve tertipleri sırasında işin birçok suiistimâllere uğratılmasındandır. Memleketlerinden almakta oldukları akçaya tamah ederek ekseriya mâlûller gelmektedir. Bunlar muntazam toplanmış olsa dahi, tertiplerinin esasında intizam olmadığından, varlıklarından istifâde kabil değildir. Elhâsıl, gerek kur'a ve redif efrâdının celbinde, ve gerek muâvine askerinin cem' ve tertibindeki yüce niyetlerin cümlesi kuvvede kalmakta, memurlarımızda ise bunları fiiliyâta çıkaracak iktidar görülememektedir. Belki iktidar varsa da, her nasılsa meselenin ehemmiyeti nisbetinde çalışan az bulunuyor.

«İhtiyaçlarımızın birisi de nakil vasıtası olup, bu defa Erzurum'a dönüşümde yapılan tahkikattan anlaşıldığı vechile, ahalinin hamiyetlileri bu işte de haylice himmet sarf etmiş ve pek çok hayvanlar dahi verilmiş ve gelmiştir. Fakat muntazam bir idâre kurulamadığından, bunların hepsi mahv ü hebâ olup, ne oldukları mâlûm değildir. Şimdi ise tekrar nakliye vâsıtası bulmak imkânsız gibidir. Şu halde ilkbahar için bu havâlide düşünülen tertibatın vücûda geleceğinden emin değilim. Eğer âcil ihtiyaçlarımızın hassaten Dersaadet'çe temin ve gönderilmesine inâyet buyurulacaksa, büyük şükran sebebi olur. Yoksa hâlen mevcut olan memurlarımızla Anadolu dâiremizin bu işi güzelce ve vaktinde göreceğine emin değilim.

«Kars'ın husûsî hâline gelince, oraya, mevcûdu buradaki taburların mevcûdu nisbetinde otuzbir tabur bırakılmıştı. Diğer taburların perakendelerinden ve tabur halindeki müstahfazlardan bunların mevcudu artmıştır. Bugünkü günde orada, topçu, süvâri ve hastalar olarak yirmidört bin tayın yiyen ve onbeş onaltı bin harp eden mevcut farz edilmektedir. Kars'ta bulunan zahire bu mevcudu ilkbahara kadar besleyecektir. Her taraftan zahireye ihtiyaç olan bir zamanda zahiresizlikten feryada başlıyacakları bellidir. Çünkü mâlûm-u âlîdir ki, Kars sancağının bütün hâsılâtı düşman elinde kalmış ve Pasinlerin zahiresi dahi onun tasallutuna uğramıştır. Erzurum cihetinin hâsılâtının ise Erzurum'daki asâkir-i şâhâneye tahsis olunacağı mâlûmdur. Kabil olabilir ve Allah'ın yardımıyla yol bulunur ve nakliye imkânları tanzim edilirse, Diyarıbekir, Sivas, Harput ve Muş cihetlerinden zahire temin ve sevki lâzım gelecektir. Bunun imkân derecesi ise emsâline bakılarak düşünülmelidir.

«Hayâtım bâki kaldıkça gayret ve ihtimâmın son derecesine kadar gider ve her türlü hâle karşı sine gerer ve imkânın nihâyet derecesine kadar çalışıp çabalamayı farz addeder olduğum halde, bugünkü hal ve geçmişte olanlar, istikbâle ayna olduğundan, ve daha birçok noksanlarımız varsa da tafsili telgrafa sığmayacağından, sırf vukûf-u sâmî-i hidîvîleri dâiresindeki mâlûmâtı genişletmek ve kırk günden beri irâde-i seniyyeye karşı yine tenbellik edip askerimizi göndermeyen memurlar hakkında ne yapılmak lâzım ise ifâsı için arz ve beyân-ı hâle mecbur oldum, ol bapta.

2 Teşrinisânî sene 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

Yardımların ziyan olması

Şimdi şu yazılan telgrafnâmede asıl şâyân-ı dikkat olan şeylerden biri de nakliye hayvanları meselesidir. Bütün Anadolu memleketlerinden Erzurum'a kadar gelirken yollarda, bu hayvanların bakımsızlık ve çeşitli fena haller neticesi telef ve israf olduklarını görmüştük. Erzurum'da ise sokaklara dolup kalmış olan hayvanlar yoluyla idâre olunup beslenemediğinden lâgarlaşarak, beş kuruşa kadar bir hayvan satılmış ve memleketin bütün çöplükleri hayvan lâşeleriyle dolmuştur. Hele erzak ve mühimmattaki zâyiâtın ve suistimâlin derecesini hiç sormayınız. Etraftaki kazâ ve sancaklardan gelmiş olan zahire, peksimet ve sâir ordu levâzımâtı, sokak ortalarında, yağmur ve çamurlar içinde gark olup kalmıştır. Bunların nakline memur olanlar ise, bir ayak evvel işlerini bitirip de dönmek için ekserisi getirdiği şeyi anbara teslim sırasını almak için

anbar memurlarına ve ölçecek adamlara rüşvet vermeye mecbur olurlarmış. Bâzıları da hiç bir şey teslim etmeksizin, «Şu kadar şey anbara teslim olundu» diye kâğıt alırlarmış.

Bu hallerin hepsi, Erzurum'a dönüldükten sonra yapılan tahkikatlarla anlaşıldı ise de, zamanın darlığı yüzünden kimseye bir şey yapmaya imkân bulunamadı. Herkesin ettiği yanına kaldı gitti. İşte bunun sebebi de yine cemâat ve millet şuurunun olmayışıdır. Devlet başka millet başka zannediliyor. «Devletin malı deniz, yemeyen domuz» darbımeselini zihinlerden çıkarmak için daha pek çok zamana muhtacız.

Erzurum'daki kuvvetimiz

Aşağıya derc olunan telgrafnâme ise, yukarıdaki mufassal telgrafnâmede bahsi geçen ve Erzurum'daki umum kuvvetimizin miktarını ve diğer mâlûmatı veren telgrafnâmedir :

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Erzurum'da bulunan bütün kuvvetimizi bildiren jurnaller bugün alınarak hülâsa edildi. Şöyle ki, Dersaadet'ten ve Batum'dan şimdiye kadar buraya gelen on tabur dahi içinde olduğu halde, hâlen onüç nizâmiye ve talîa, yirmidokuz redif, on müstahfaz ile iki muâvine, ki cem'an ellidört taburumuz vardır. Üç taburla bir batarya dahi yarın Bayburt'tan hareketle gelmek üzeredir. Mezkûr ellidört taburun mevcudu, otuzbir bin üç yüzdür. Bunun bin üçyüzü zâbitandır. Beşbin yüzseksenbeşi hastahanelerdedir. Üçbin ikiyüzon nefer başka yerlerdedir. Silâh-endâzlar yirmibirbin dokuzyüz-

on neferdir (*). Bunlardan başka altı batarya topla, bin üçyüz kırkyedi nefer seyyar ve bin dörtyüz onsekiz kale topçusu vardır. Süvârilerin mevcudu ise, nizâmiye, zaptiye ve muâvine olarak bin yediyüz onüçtür. Deveboynu muhârebesinde yüz doksansekiz şehit ve dörtyüz altmışiki yaralı (**) verildiği gibi Topdağı muhârebesinde dahi üçyüz doksansekiz şehit ve altıyüz doksanüç yaralı olduğu ve Bayezid'den beri ric'at eden fırkanın, zâyiâtı dahi içinde olduğu halde bin beşyüz kırkdört neferinin kayıp bulunduğu anlaşılmıştır. İşbu kayıp bulunan neferlerin gerek Hasankale'de ve gerek Deveboynu ve Topdağı muhârebelerinde sekizyüz kadarının esir olduğu zannedilip, geri kalanı firârîdir... Bayezid cihetinden gelen fırkamız, oralarda iken mühim vak'alar görmemiştir, müstahfazlar da öyledir. Topçular ise, ekserisi iki üç aylık acemi neferlerdir. Şu halde askerliğimiz noksandır. Mevsim askeri terbiye ve tâlime müsait değilse de, olabildiği derecede ikmâline çalışılmakta olduğu ve hastalarımızın ziyâdeleşmemesi için elbisemizin sür'atle gönderilmesi lüzumu arz olunur.

3 Teşrinisâni sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

Yardımcı askerlerden istifade olunamaz

Şimdi devlet, yıpranmış olan ordumuzu ikmâle çalışıyor. Ordu erkân ve heyeti dahi bu vazifeyi yerine

---

(*) İşbu telgraftan sonra ordumuza düşmüş olan tifo hummasından sonra hastahanelerimizin mevcudu oniki bine kadar yükseldi. Ölümler dahi fevkalâde çoğaldı. Lâkin hastaların yüzde ne kadarının vefat ettiğine dâir bir istatistik kaydına rastlamadım.

(**) Muâvine askerinden ve Erzurum ahâlisinden, o gün muhârebeye çıkanların şehit ve mecruhları bu hesaba dâhil değildir.

getirmekle meşgul oluyorlar. Bilhassa Bağdat'tan tertip olunarak yirmibeş günden beri tabur tabur yola dizilmiş olan yirmiüç taburluk imdat kuvvetinin gelmesi bekleniyor. Bütün mevcut nakliye vâsıtaları hiç bir gün istirahat etmeyip, her gün yürümüş olsalar dahi, iki aydan evvel bize vâsıl olamıyacakları da bilinmektedir. Bir de devlet civar vilâyetlerden muâvine askeri toplanması emrini vermekte ise de, Muhtar Paşa aksine, bu askerin varlığından istifâde olunamıyacağı fikrinde bulunuyordu.

Bu bapta Seraskerlik makamına pek çok şeyler yazılmış ise de, istikbalde tatbike misal olur düşüncesiyle bu telgraflardan birisini daha aşağıya kayd ettim:

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Bayburt'ta toplanacak muâvine askerine verilecek silâhlara dâir olan 2 Teşrinisâni sene 93 târihli telgrafnâme-i hidîvîleri mütâlaa kılındı. Şimdilere kadar olunan tecrübelerle sâbit olduğu üzere, bu askerin varlığından istifâde olunamamaktadır. Ayrıca ellerindeki silâhı kaybettikten başka, ekseriya nizâmiye askerinin cesâretinin kırılmasının ilk sebebi de bunlardır. Çünkü askerî terbiye altında olmadıklarından, bir gülle gelmesiyle ürkerek târümâr olmakta, bu hâli gören asker dahi tesire kapılmaktadır. Binâenaleyh bunlara verilecek silâhlar, emsâli gibi yine zâyi olup gideceği gibi topluluklarından istifâde imkânı da bulunamıyacaktır. Bunlarla uğraşmaktansa, kur'a, redif ve müstahfaz efrâdı bakiyesinin toplanılmasına ehemmiyet verilmesi hatıra gelmektedir. Zaten zannolunduğu gibi öyle binlerle adam toplanıp gelmiyeceğini kuvvetle tahmin etmekteyim. Fakat gelenleri koğmak câiz olamayacağı gibi, ellerine güzel tüfekler vermek de icap etmez. Bu sebeple âdi tüfeklerin Dersaadet'çe temini mümkünse,

onların Trabzon'a gönderilmesi ve şu güzel Martini Hanri tüfeklerimizin, toplanması kararlaşmış olan rediflere ve muntazam askere hasrı pek münâsip olacağı cevâben arz olunur.

3 Teşrinisâni sene 93
Gâzi Ahmet Muhtar»

Kars'ın düşmesi

Nazarlarımızı biraz da, çoktan beri ahvâlinden haberdar olmadığımız Kars cihetine çevirelim.

Alacadağ'daki ordu bozulduktan sonra, bir aydan beridir Kars'ı mahsur bir halde bırakmıştık. Telgraf telleri kesilmiş, yolları düşmanla kapanmış ise de, insan bir şeyi cidden yapmaya niyet eder de, onda muvaffak olamaz olur mu ? Dağdan dağa gelip gitmekte olan bâzı fedâkârların sâyesinde, arada bir haberleşiliyordu. Fakat bu muhâbereler, sıhhat ve âfiyetlerinden haberdar olup memnun kalmak gibi bir âile haberleşmesinden ibâret kalıyordu. Yoksa onların yapacakları askerî hareketlere dair bir emir verilmek veyahut bizden gidecek bir hayır ve fayda beklettirmek gibi canlı ve ehemmiyetli haberler olamazdı. Çünkü halde iktidar ve zamanda müsâde yoktu. Yalnız onları sebâta teşvik ve kendilerini teşci edecek birçok şeyler yazılıyordu.

7 Teşrinisâni sene 93 de (119) Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa'dan 29 Teşrinievvel sene 93 tarihli (120) bir mektup alındı. Düşman, ordugâhı civârında top koymaya mahsus olan siperlerinin önüne bir diğer *siper yapmaya başlayınca, bunu durdurmak için Kars'-*

(119) 19 Kasım 1877.

(120) 10 Kasım 1877.

tan dört tabur asâkir-i şâhâne çıkarılmış. Düşman da oniki tabur çıkarıp, akşama kadar muhârebe olunmuş. Düşman askeri ric'at etmiş, bizimkiler de yerlerine dönmüşler imiş. Kars'ın Hâfızpaşa istihkâmının ilerisindeki münferit bir istihkâmımızdaki toplar, düşman toplarına haylice tesir ve zarara sebep olduğundan, sırf bu topları zapt etmek üzere, o gece düşman, bu istihkâm üzerine yürümüş. Fakat oradaki toplar ve asker daha önce içeri alındığından, asıl Hâfızpaşa tabyasına hücum etmiş. Geceden istifâde ederek istihkâma girmiş, bizim asker de oradaki müdâfaalı kışlaya ilticâ etmişler. Kars'ın umumî ihtiyatından sevk olunan imdat kuvvetinin zoruyla ve gece vakti süngü süngüye edilen kanlı ve karışık bir muhârebeden sonra düşman istihkâmdan çıkarılmış. Bu sırada bizim tabyanın kumandanı, beşinci ordunun ikinci süvari alayı miralayı Şâkir Bey şehit olmuş. Şehitlerimizin miktarı yüz ve mecruhlarımız ikiyüze varmış. Düşmanın da ölü ve yaralı olarak bin beşyüz nefer kadar zâyiâtının tahmin olunduğu bildirildi.

Düşman ordusunda şenlik

Bu muhârebe havâdisinin, telgrafla İstanbul'a bildirildiği gün, Serasker Paşa'dan gelen 7 Teşrinisâni sene 93 tarihli telgrafnâmede «Şu iki üç günden beri Kars'tan bir haber alıyorsanız, bildiriniz» deniyordu.

Bu telgraf, Kars'a dâir müthiş ve müvahhiş bir haberin İstanbul'a geldiğine delâlet eylediğinden, telgrafın gelişinden haberi olanların gözlerinde benizlerinde kan kalmadı. «Hayır, yeni bir havâdis yoktur, havâdis almak için çıkarılan adamlar henüz gelmedi» cevâbı verildi. Ve para kuvvetiyle her halde Kars'a soku-

lup doğru bir haber getirmek üzere, başkaca fedâiler de yola çıkarıldı.

Ertesi gün, Deveboynu'nda bulunan düşman ordusunun birçok kurusıkı top atarak şenlik etmekte olduğu işitildiği gibi, birkaç saat sonra da, düşmanın erkânıharbiye reisinin imzâsıyla Fransızca bir mektup alındı. Muhtar Paşa hazretlerine hitâben gelen mektupta, muzaffer ordularının Kars'ı savaşarak aldığı haber veriliyordu. Çok geçmeksizin, Erzurum'da bulunan ecnebi devletlerin konsoloslarına, Rus'un Deveboynu ordusundan resmî olarak yazılmış mektuplar da getirilip bizim karakollarımıza teslim olunmuş idi. Sökülüp bakıldıklarında bunların da Kars'ın zapt olunduğu haberini hâvi oldukları görüldü.

Her ne kadar, bizim Erzurum'daki askerimizin sebat ve metânetini sarsmak ve bir dehşet havası ile askeri ye'is ve fütûra düşürmek için, düşmanın bu gibi hilelere baş vurması dahi ihtimal dâhilinde ise de, hâlin gidişi işin doğru olduğuna delâlet etmekte idi. Kars'ın yerli ahâlisinden olup, dağdan dağa yol bularak kaçarak, Erzurum'daki işlerini görmek üzere o gün Erzurum'a gelmiş olanların ifâdeleri de pek iyi değildi. Düşman Kars şehrinin içine yağmur gibi gülle yağdırmakta imiş. Hattâ memleketin âciz kadın ve çocukları şu kış mevsiminde, açık saçık, memleketten çıkıp istihkâmlara gitmekte ve buralarda düşman güllesinden sâlim kalabilecek menfezlere sokulmakta imişler. Evlerdeki şehit ve şehideler, sipersiz olan mezarlıklara defn olunamayıp, her mevta kendi evine gömülmekte imiş. Bu müthiş haberler, düşman erkânıharp reisinin verdiği musîbet haberinin doğruluğuna delâlet ediyordu. Artık bundan sonra, saat besaat, şu feci hâdisenin doğruluğunu gösteren haberler alındı. Alınan bu haber-

ler de peyderpey telgrafla Dersaadet'e arz edilmiştir.

Düşman Kars'ı nasıl aldı ?

Fakat düşmanın Kars'ı zapt etmesinin bizce iki sebepten ileri geleceği düşünülüyordu. Bunun birisi, düşman hücumunun gecenin ilk saatlerinde, gün battıktan iki üç saat sonra, hiç beklenmedik bir anda yapılmış olması ; diğeri ise memleket içindeki kadın ve çocukların gülleden bîzâr olacak bir hâle getirilmesi ve onların feryâd ü figanlarının askerin kalbine dokunması üzerine, hepsinin siperlerden uğrayıp savuşması idi. Düşmana gece vakti hücum etmek cesâretini de Erzurum'un Aziziye istihkâmına yaptığı gece taarruzunda tâ kışlanın içine kadar girmesi ve yine beş altı gün önce Kars'ın Hâfızpaşa istihkâmının savaşarak tâ içine girmeye muvaffak olması tecrübesidir. Bunun üzerine bütün bütün cesâretini artırarak umûmen Kars istihkâmlarına karşı hücuma geçmiştir.

Gerçi gece hareketlerini harp fenleri reddeder ve faydası olduğu kadar zararı da görüleceğini beyan eyler imiş. Lâkin kadın ve çocukların muhâsarada kaldıkları bir memlekette, irâdesi elden gitmiş bir askere karşı girişilecek gece harekâtının tam bir muvaffakiyetle neticeleneceğini Kars vukuâtı ispat etti.

Kars'a hücum ne suretle başladı, ona karşı nasıl davranıldı, kimlerin vazifede ne kusurları oldu, kimler lâyıkıyla vazifesini ifâ etti ? Orasını, Kars'ta bulunup da tarih-i harbini yazmış olan asker kardaşlarımızın beyan etmesi lâzım gelir. Çünkü fakir, gözümün gördüğü şeyleri ve tevâtüren işittiğim şeyleri yazmaktayım. Kars'ın zapt olunduğu esnâdaki harekâtın teferruâtını doğru olarak bilemediğim için yazamıyacağım.

Kürt Yusuf Bey'in kahramanlığı

Şu kadar ki, sonradan İstanbul'da, Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa ile Kars'taki sâir erkân ve ümerânın istintakları icra kılındı. Divan-ı harpten haklarında hükümler çıktı. Zannedersem o hükümler neşir de olundu. Okunursa, ahvâle vâkıf olunur.

Ancak, yalnız bütün istihkâmlar zapt olunduktan sonra, süvâri kaymakamı Kürt Yusuf Bey kumandasındaki Çimtabya sabaha kadar müdâfaaya devam etmiştir. Güneş çıkıp hiç bir istihkâmda kimsenin kalmadığı anlaşıldıktan ve artık müdâfaaya iktidârı kalmadıktan sonra oradaki asker de mevkiini terk etmiştir. İşte hakkıyla vazifesini ifâ etmiş olan müşârünileyh Yusuf Bey'in nâm-ı celîlini şuracıkta tebcîlen yâd ile iktifa ediyorum.

Kars'ın kaybına dair telgraf

Kars'ın zaptına dâir, Muhtar Paşa'nın Dersaadet'e yazmış olduğu bir telgrafın sûretidir :

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Bugün buraca bir vukuat olmadığı gibi, Oltu cihetinde dahi düşmandan eser bulunmadığı mutasarrıflığından yazıyla bildirilmiştir. Karapapak muâvine askerinden olup bugün Kars'tan buraya gelmiş olan birkaç neferin ifâdeleri aşağıda arz olunur.

«Geçen pazar günü geceleyin Kars'ın her cihetine düşman hücum etmiş ve az bir müddet tüfek sadası işitildikten sonra, düşmanın, Hâfızpaşa ve Kanlı tabyalarından ve Hâfızpaşa ile Karadağ arasından, oraların muhâfızlarıyla karışık, şehre dolduğu görülmüştür. Diğer tabyalarda şiddetli ateşler olunmakta ve düşman tard edilmekte iken, şehrin içindeki düşman Karadağ'a doğru yürümüştür. Karadağ tabyasındaki askerimiz,

düşmanın başında fes gördüğünden, herhalde yardım geliyor zannıyla sükût etmiş ve tabya içinde süngü süngüye savaşılmıştır. Bu suretle orası da düşmanın eline geçerek, oradan da Karapatlak tabyasına yürümüşlerdir. Burada gâyet şiddetli bir muhârebe olmuş, iki taraf da yerlere serilmiştir. Ancak sonunda düşmanın eline geçmiştir. Çimtabya'daki asker dahi gâyet sebat ve metânet ile davranarak güzel muhârebe etmişler ve pek çok düşman telef etmiş'erse de, nihâyet orası da müdâfaadan sâkıt olup ; İngiliz tabyası dahi Karapatlak'tan sonra düşman eline düşmüştür. Buranın topçuları toplarından ayrılmamışsa da, piyâdeler silâhlarını terk ile hepsi silâhsız olarak Tahmas tabyasına toplanmışlardır. Yalnız Tahmas'dakiler silâhlı imiş. Artık ümit kesilmiş olduğu görüldüğünden,

«Ferik Hâmi Paşa, onbeş tabur kadar askerin önüne düşüp, istihkâmlardan çıkarak, iki saat yürümüşse de kardan asker yorulmuş, silâhlı olanlar dahi silâhlarını atmışlar. Arkalarından, düşmanın birkaç alay Dragon süvârisi yetişmiş ve bunları tamamen çevirmişler. Yalnız Hâmi Paşa, yanında bir iki yüz süvâri ile kurtulup yola devam etmiş. On saat takip olunmuşlar. Hayvanı dinç olanlar kurtulup Oltu (*) tarafına gelmisler. Hâmi Paşa şimdi Tortum kazasında bulunmaktadır. Yarın veyahut öbürüsü gün Erzurum'a geleceği tahmin edildiği arz olunur.

11 Teşrinisâni sene 93 (121)
Gâzi Ahmet Muhtar»

(*) Berlin muâhedesiyle Rusya'ya kalmış olan bizim Çıldır sancağının merkezi olan kasabanın ismidir.

(121) 23 Kasım 1877

Kars kalesi kumandanı hiyanet mi etti ?

Kars kalesinde kumandan bulunan topçu miralayı Sirozlu Yusufpaşazâde Hüseyin Bey'i, o sırada halk hiyânetle itham etti. Hakkında uzun kısa çok şeyler söylendi. Ama bir Türk zâbitine korkaklık isnat edebilirsem de, hiyânetin isnâdından değil, zannından bile Allah'a sığınırım. Yalnız, bütün istihkâmlar düşmüş olsa bile, Kale onlara yardım edebilirdi. Kale'yi niçin teslim etti ? İstilâdan sonra Rusya'nın erkânıharbiyesiyle beraber bütün mahzenleri, anbarları, cephâneleri gezip, onları Ruslara gösterdi. «Hiç evvelden hiyâneti olmasa, böyle şenî bir vazifeyi deruhte eder miydi!» dediler. Lâkin bunun da aslı meçhuldür. Zira Hüseyin Bey istilâdan sonra Rusların elinde esir olduğu ve bilhassa Kale'nin kumandanı olmak sebebiyle, bütün mahzen ve cephânelerin hâl ve mevkiini de bildiği için, onları teslim etmek üzere beraberce gezip göstermesi, bir mecburiyetten ileri gelmiş olacağı da şüphesizdir. Kalenin müdâfaasındaki kusuruna gelince : Hüseyin Bey esâretten döndükten sonra divan-ı harbe çekilerek istintak olundu ; sonra on sene kadar da mahpus kaldı. Ama sonra ne olduğunu tahkik edemedim!

Hüseyin Hâmi Paşa'nın mahpusluğu

Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa, Karapapakların dedikleri gibi, Oltu'dan Tortum kazâsına geçmiştir. Oradan Erzurum'a uğramıyarak, Erzurum ile Trabzon'un arasındaki Bayburt'a vâsıl olmuş ve birkaç gün kaldıktan sonra, hastalığı sebebiyle Muhtar Paşa tarafından verilen izin üzerine İstanbul'a gitmiştir. Müsalahadan sonra bu zat da, İstanbul'da divan-ı harp hu-

zurunda, uzun müddet muhâkeme edildi. Hattâ altı yedi seneden fazla mahpus olarak kaldı. Lâkin kanun icabı mahkûm edilememiş olduğundan, hapisten çıktıktan sonra İstanbul'ca bâzı ufak tefek işlerde kullanıldı.

Kars'taki kayıplarımız

Kars'ta mevcut askerimizin miktarı, 2 Teşrinisâni sene 93 târihli telgrafnâmede yazılmış idi. Bu asker tamamen esir edildi. Büyük küçük Kars istihkâmları üçyüz kıt'a topla mücehhez idi. Onlar da hep düşmana kaldı. Diğer silâhlarla mühimmâtın miktarı da, mevcuda göredir. Kars'ta mevcut olan bu kadar seyyar topçu, süvâri ve mekkâre beygirleri gittiği gibi, müstahfazların beş altı aylık erzâkı dahi tamamen düşman eline düştü.

Elhâsıl Kars'ın gitmesi devlet ve milletin varlığında büyük rahneler açtı. Osmanlıların kalbinde kıyâmete kadar unutulmayacak teessüflü te'sirler bıraktı. İnşaallah insanlık meziyetleriyle dolu olması temenni olunan, gelecek nesillerin göğüslerinde beslenecek olan intikam hisleriyle düşmanımızın tecâvüz ayağı kırılır da intizârın mezarında mahzun bekleşecek olan ruhlarımız o beşâret haberiyle âzâd olur, bütün mümin ve müminât memnun ve dilşâd edilir.

Kars vukuâtı üzerine devletçe alınan tedbirleri ve işin tesirleri, o vakit Mâbeyn-i Hümâyun başkâtibi olan Sa'id Paşa ile Muhtar Paşa arasında, telgraf makinesi başında cereyan eden muhâbere evrâkında bulunduğundan, onları ayniyle buraya derc ediyorum. (Bu Said Paşa, sonradan defalarca sadrâzam olan ve bu «devlet-i ebed-müddet» te pek çok faydalı müesseseler vücuda getirmeye cidden çalışan Said Paşa hazretleridir.)

YİRMİBEŞİNCİ KISIM

★ BAZI MÜHİM TELGRAFLAR

★ ŞEHİR DIŞINDA SAVAŞMANIN LÜZUMU

★ RUSLARIN ELİNDEKİ HARİTALAR

★ ERZURUM İÇİN MEŞVERET MECLİSİ

★ ERZURUM İSTİHKÂMLARININ FAYDASIZLIĞI

★ ORDUDA SALGIN HASTALIK

★ BİZDE ÜST AST MÜNASEBETLERİNİN YANLIŞLIĞI

«Gâzi Muhtar Paşa hazretlerine,

«Evvelâ selâm-ı şâhâneyi tebliğ ederim. Bugünkü telgraf-ı âlîlerinde Gürcü boğazı tertibatının bitirilememesine istihkâmların (yâni Erzurum istihkâmlarının) muttasıl devresinin genişliğinin mâni olduğu beyan buyuruluyor. Müdâfaaya oldukça kâfi olmak için daha ne kadar asker lâzımdır. Şifre ile beyan buyurun.

9 Teşrinisâni sene 93 (122)
Said»

Cevap

«Allah vücûd-u şâhânelerine bitmez ve tükenmez ömürler ihsan etsin. Deveboynu düşmanda iken Gürcü boğazının muhâfazası için asker çıkarıp göndermek, o askeri göz göre esârete terk etmek demek olduğundan, böyle bir fazla asker olsa bile, kaide olarak şu halde oraya konamaz. Düşmanın da Deveboynu elinde iken o tarafa dönüp bakmıyacağı muhakkaktır. Muttasıl devre ile buna yetecek kadar asker miktarına gelince; bu istihkâmlar şimdiki ateşli silâhlara göre yapılmış ve düşünülmüş şeyler olmayıp, eski silâhlara göre yapıl-

(122) 21 Kasım 1877.

mıştır. Bâzı yerleri de henüz ikmal olunamamıştır. Fakat mevkiin vaziyeti şimdiki ateşli silâhlar karşısında eldekini dahi hükümsüz bırakmıştır. Mâmâfih kanımızı son damlasına kadar akıtmak şartıyla çalışmayı ve Cenab-ı Hakk'ın lûtuflarına dayanmayı arkadaşlarımla beraber vecîbeden addetmekteyiz. Çevremiz siper ve şev sahra ateş hattı olarak otuz bin arşından fazladır. Her arşına bir nefer hesap edilip ihtiyat dahi düşünülürse, kırk bin kişi lâzımdır. Fakat bu kırk bin nefer elde olsa, buraya kapanıp harp etmek hatâdır, çünkü mevki fenadır. Derhal dışarı çıkıp, güzel bir mevki seçilerek açıkta harp etmek elbette evlâdır (*). Şu sıra Abdurrahman Gâzi (**) cihetlerinin karla kapalı olduğundan da belki istifâde olunur (***). Topdağı'na Hasan Paşa

---

(*) Yukarıda bir yerde de zikri geçtiği vechile Muhtar Paşa istihkâm içine kapanıp muhârebe etmenin ve — bu hal bâzı yerlerde câiz görülse bile — bir şehre kapanarak oranın istihkâmlarını müdâfaa etmenin aleyhinde idi. Bâzen mevkiin hükmü ve hâlin icâbı insanı böyle bir şeye mecbur etse bile mümkün olduğu kadar, dâimâ, düşmanla hareket hâlindeki müdâfaa fırkalarıyla dışarıda iş görmenin yolu aranmalıydı. Zira, müdâfi ile mütearrız askerin kalplerindeki cesâret müsâvi değildir, ve herhalde taarruz edenin kalbi kuvvetlidir, der idi.

(**) Erzurum civârında ve güney doğusunda bir mevkidir.

(***) Çünkü düşman arkadan gelip de Abdurrahman Gâzi dağını tuttuğu gibi, ne istihkâmların ve ne de memleketin bir hayrı kalır. Erzurum istihkâmlarında asker bulundurulup da, o dağa düşmanın arka taraftan çıkmasını men etmek mümkün değildir. Elhâsıl Erzurum istihkâmları harp fen ve kaideleri bakımından faydasız bir istihkâmdır. Bu, bizim ettiğimiz Rusya muhârebesinde bulunmuş olan işbilir ve tecrübeli ümerâ ve zâbitanca tasdik olunmuştur. O istihkâmların varlığı, ahlâfımızı aldatmasın, orada büyük istihkâmlarımız vardır, diye güvenmesinler. Zira orası Ardahan istihkâmlarından ve mevkiinden daha fenâdır.

kumandasıyla ondokuz, ve yine Topdağı'ndan İstanbul Kapısı'na kadar Musa Paşa kumandasında onbir tabur koydum. Sekiz taburla da âcizleri icap eden yere koşmak üzere topçu kışlasında ve bu üç cephenin orta yerinde ihtiyatta bulunuyorum. İstanbul Kapısı'ndan Kiremitli'ye kadar tahminen dokuz on taburluk bir yer henüz boş ve açıktır. Şimdilik orası düşmana uzak olduğundan zârûrî olarak açık bırakılıyor. İleride ehemmiyet kazanırsa mecbûren icabına bakılacaktır. Şu halde bile her cephenin kumandanı kuvvetinin artırılmasını istemektedir. Düşman burasının pek güzel ve gâyet doğru olarak bir haritasını yapmış ve tab' ettirip zâbitânına dağıtmıştır. Bu harita savaşta ölen bir Rus zâbitinin üzerinde bulundu (*). Bugün ordu erkânı ile yapılmış olan meşveretin neticesi olan karar, şimdi şifre ile verilmekte olan diğer telgrafnâme ile arz olunur.

9 Teşrinisâni sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

Diğer bir telgraf : (Mâbeyn-i Hümâyun'dan)

«Buradan gönderilen taburların birtakımının Bayburt'ta durdurulmaları emrini vermiş idiniz. Onları sonradan Erzurum'a celp buyurdunuz mu ? Altıncı ordudan gelmekte olan imdâdı, Erzurum'a götürecek misiniz, yoksa onlar da bugünkü telgrafta yazılı mahalde mi top-

---

(*) Bu harita muhârebeden önce yapılmış olup, Erzurum'un husûsî bir mevki haritası idi. Bütün istihkâmlarımızın şeklini hâlini gösterdiği gibi, husûsî çoban ve sürü yollarına varıncaya kadar gösteriyordu. O yolları bizim işerlerinden henüz hiç birisi bilmiyor idi.

lanıp duracaklardır. Gelecek olan İrâde'yi aldıktan sonra şifre ile beyan buyurunuz.

9 Teşrinisâni sene 1293

Said»

İrâde-i Seniyye :

«Kars'ın istilâsı Padişâhımız efendimizi ve devlet ve milleti dilhûn eyledi. Şimdi işin güç yeri Erzurum'un muhâfazasıdır. Zira düşman, toplarının hepsini ehemmiyetlice bir noktayı tazyike hasr ederek dâne yağdırırsa tahammülün kabil olmayacağı tekrar buyurulmuştur. Bu halde şu kaide Erzurum için dahi icrâ olunursa, oradan da şimdiden ümidi kesmek lâzım gelir. Bilhassa Kars'ın istilâsı ile, orada bulunan düşman kuvvetinin dahi Erzurum üzerindeki kuvvetine ekleneceği, bu ümit kırıcı düşünceyi teyit edebilir. Halbuki zât-i devletlerince de katiyyen meçhul değildir ki, Devlet-i Aliyye'nin **nokta-i istinâd-ı müstakbeli** (123) olan Asya kıtasının kilidi Erzurum olduğundan, bir kere oraya düşman girecek olursa, artık millet-i islâmiyyenin dûçar olacağı tehlikenin büyüklük derecesini Mevlâ'dan başka kimse kestiremez. Ve şimdiye kadar çekilen bunca zahmetlerin hepsi hebâ ve heder olur. Bu sebeple olanca kuvvet ve kudreti, buranın muhâfazası *uğruna hasr ü sarf etmeliyiz. Yoksa Erzurum elden çı*karsa, oradan dağılacak olan askerle harp noktaları olan Bayburt ve Erzincan'ı tutmaya çalışmak mümkün olmaz. Kars'ın son müdâfaasının ayni olur. Eğer düşmanın kuvveti, kuvvetimizin birkaç misli ise, ona mukavemet beşer kudretinin hâricindedir. Lâkin ne Kars'-

---

(123) «Nokta-i istinâd-ı müstakbeli» yâni «istikbaldeki dayanak noktası»... Metinde bu ibârenin altı çizilmiştir.

ta ve ne de Erzurum karşısındaki Rusya askerinin miktarı o kadar ehemmiyetli olmayıp, karşı durulmamasına bâzı zâbitan ve efrâdın korkaklık ve sebatsızlıkları sebep olmuştur. Halbuki meydan muhârebesiyle istihkâm içinden yapılan müdâfaa arasında büyük fark olduğundan, istihkâm içinde sebat etmemek, hiç kabul edilir hususlardan değildir. Ve düşman, toplarının cümlesini bir yere hasr ederse, bizim de bu usül ile mukabele etmemiz lâzım gelir. Gâliba kaçmayı, din ve vatanları uğrunda şehâdete tercih eden hamiyetsizler, Kars'tan ve Erzurum'dan kaçmakla nefislerini kurtaracakları zannında bulunuyorlar. Halbuki bu iki yerin tesliminden sonra, her nereye firar olunsa, Rusyalılar kendilerini oraya kadar tâkip edeceklerdir. İşte şu hakikati yarından itibaren, Ulülemr Pâdişâhımız nâmına bütün asker ve ahâliye ilân ediniz. Civârınızdaki vilâyetleri din ve vatan muhâfazası için vazifeye dâvet ediniz. Kur'a neferlerini ve redif ve müstahfazları toplayıp Erzurum'un kavi ve sahih olarak muhâfazasına ve bugünden sonra düşmandan yüzünü çeviren her kim olur ve hangi rütbe ve milliyette bulunursa bulunsun bilâaf hemen idam eylemeğe mezun ve memur olduğunuz, irâde-i seniyye ile tekrar olunmuştur (*). Velhâsıl güzellikten anlıyanları taltif edip, tehdide müstahak olanları her türlü şiddetli tedbirlerle vazifelerini yapmaya icbâr edersiniz. Kaldı ki, muntazam askerin gayri olan askere bâzı yerlerde ehemmiyet verilmiyorsa da, istihkâm içinde, hiç tâlim görmemiş ahâliden bile pek çok fayda görüldüğü, her devlette sâbit olmuştur. Bu gibileri silâhlandırmak için, şimdi orada fazla silâhlar dahi bulunabileceğinden

(*) Hal böyleyken, yukarıda, tard edilmiş miralayların hikâyesi okundu ya!

burası dahi irâde-i seniyye gereği olarak hatırlatıldı.

9 Teşrinisâni sene 1293
Said»

Cevap

«Bayburt'ta iki tabur bırakarak, onüç tabur ve iki batarya topu buraya aldım. Altıncı ordunun iki taburu henüz dün Musul'dan hareket ettiğinden bunların Bitlis'e ancak yirmi günde (*) gelebileceklerini zannederim. Oralarda mı durdurulmaları lâzım gelir, yoksa bu tarafa mı hareket ettirilir, onu ileride hal ve zaman gösterir. Zira harp ahvâli her gün bir renk gösterir.

«Kars'ın felâketzede olması bu âcizlerini üç cihetten dilhûn etti. Birincisi velinimet Pâdişâhımın ne derecede mûkedder olacaklarını, ikincisi devlet ve milletçe ne zararlara sebep olacağını, üçüncüsü ise bu hâlin kumandam altında zuhûr ettiğini düşünmektir. Bu halleri san'atim icabı bir buçuk ay önce keşf ederek bâzı telgraflarımda, hâlin istikbalden hayırlı olduğunu ve olacağını yazdım. Sırasıyla mütâlaa buyurulursa mâlûm olur. Binâenaleyh işin devam ettiğini (**) gördükçe, bu günleri görmemek için harp meydanlarında aradığım şehâdeti de maatteessüf bulamadım. Düşman kuvvetini iki mislimize çıkardı (***). Bu hâle karşı yine noksanlıklar âleminde kaldığımızdan hattâ bâzı defa maiyyetimden «*Lâ yükellifullâhu nefsen...*» (124) âyet-i *kerîmesi*-

---

(*) Ah şimendifer ah! Görüyor musun, senin noksanlığın devlet ve milletin başına ne büyük belâlar getiriyor.

(**) Yâni harbin ve levâzımsızlığın, demektir.

(***) O vakit, düşman kuvvetinin iki mislimize bâliğ olduğu zannında idik. Muhârebeden sonra ise, anlaşıldı ki, düşman, kuvvetini dört beş mislimize iblâğ etmiş imiş.

(124) Meâli : «Allah insana, ancak gücünün yeteceği kadar yükler...» Bakara sûresi 286. âyet.

ni işittim. Harp, kulunuzun san'atidir. Hem de bi-havlillâhi teâla san'atime güvenirim ve muhabbetim vardır. Ve bu haller de azmime asla yeis ve fütur getirmez. Lâkin hâl ve mevkiimizin derecesini arz etmeyi de kulluk ve dürüstlük icabı bilirim. Askerimizin içinde Velinimetimiz ve din ve vatanımız uğrunda kanlarını saçmaya hazır bir hayli bendegân varsa da, din ve millet tanımayan birçok Kızılbaş Kürtler dahi mevcut olduğundan, Rabbim o gibilerin şerrinden emin eylesin (*). Ve bu kullarını nezd-i ulûhiyyetinde ve Velinimetimiz indinde mahcup düşürmesin. İrâde-i Şâhâne'nin gereği buyurulduğu gibi yarın ilân olunacaktır. Gayri muntazam asker hakkında etraf vilâyetlere bugün birçok telgrafnâmeler yazdım. Bu bapta, teşebbüslerin son derecesine baş vurulmaktadır. Hâlen arz olunacak elde telgraflarımız vardır. Sâye-i Şâhânede çeşitli silâhlarımız çoktur. Fakat Teşrinievvel'in başlarından bu güne değin kırk gün zarfında vilâyetlerden gelen redif, kur'a ve müstahfaz askerlerden yalnız sekizyüz üç nefer geldiği ve bunun üçyüzden fazlasının da ihtiyar ve işe yaramaz mâlûller olduğundan geriye iâde olundukları kayıtlardan

---

(*) Bu türlü bâtıl mezhep mensubu câhillerin orduya nasıl zararlarının dokunduğu yukarıda bir münâsebetle yazıldığı sırada, bunların sulh zamanında ıslah olunmalarının çâresine bakılması da söylenmişti. Rahat ve emniyet zamanlarında uykuya yatarak sıkışıldığı vakit «El-gariku yeteşebbesu bi-külli haşîş» (125) sözü uyarınca, taştan topraktan imdat ve yardım aramak, ancak bizim meslek ve gidişimize mahsus olan lâübâliliklerdendir. Allah bir milletin ahlâkını bozmasın, kimseyi düşkünlük belâsına müptelâ eylemesin, işte bir kere o belâ yüz gösterdi mi, tedbir kalmıyor. İstikbal hiç *düşünülmüyor; halk, birbirinin aleyhinde boğaz boğaza* şahsî garazlara düşüyor. Nihâyet bu kötü işlerin neticesi olan şu kötü hâle düşülüyor.

(125) «Boğulmakta olan çere çöpe sarılır.»

anlaşılmıştır. Devletimizin şan ve şerefinin muhâfazası ve *Saltanat-ı Seniyye'nin* mukaddes hukukunun hıfz ü vikayesi uğrunda fedâ-yı can ü cihâna her an hazır olduğum ve düşman tecâvüzünü men'e, hâl ve mevkice ne türlü tedbirlere muhtaç isek ikmâline gece gündüz çalışmakta bulunduğum cihetle, Cenâb-ı Nâsır-ı Mutlak'ın tevfîkine ve meded-i rûhâniyet-i Seyyid-i Kâinât'a fakrımı arz etmekte olduğum ma'rûzdur.

9 Teşrinisânî sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

Cevap

«Muhârebe bahtının hasma dönmesi nezd-i âlîde ve enzâr-ı âlemde kadri mâlûm olan askerlik faziletlerinize leke düşüremez. Kazanmak ve bozulmak muhârebe icâbı olduğu gibi, aksi hallerden meyus olmayarak, mağlûbiyetten muzafferiyet çıkarmak dahi zât-ı müşirileri gibi büyük askerî şahsiyetlerin mühim husûsiyetlerindendir. Şevketmeâb Efendimiz'in, zât-ı âlîlerinden arzu buyurdukları şey de budur. Ne olursa olsun, yeis ve fütûra meyl etmiyerek metânet ve sebât-ı devletlerini evvelkinden ziyâde muhkem tutmaları, pek ziyâde arzuyu Hümâyunlarıdır. Hallerinden şikâyet buyurduğunuz hâinlerin âhirette makhûr olmaları adâlet-i Rabbâniyye iktizâsından olduğu gibi, bilâ istisnâ, siyâsî cezâlarının verilmesinin dahi yüce iktidarlarının elinde olduğu irâde-i seniyye ile beyan kılınır.

9 Teşrinisnî sene 1293
Said»

Diğeri

«Geçende mühim ve yüksek bir memûriyetle bu-

raya celbiniz Velinimet Efendimizce tasvip buyurulmuş iken, oraca lüzûm-u âlîleri bunu tehir etti. Şu âlî tasavvur dahi hakk-ı müşîrîlerinde olan teveccühât-ı sâbite-i şâhânenin apaçık delili olmakla haber vererek, fütur getirmemenizi mübârek ellerinizi öperek ihlâs ile beyan ederim.

9 Teşrinisânî sene 1293
Said»

Cevâbı

«Velinimetimin nihâyetsiz lütûflarından kalbim her zaman emindir. Ancak bendeniz askerlik vazifemi hakkıyla ifâya muvaffak kılmasını Cenâb-ı Vâhib-ül Atâyâ'dan temenni eylemekteyim. Rabbim, Efendimiz'i maddî ve mânevî kederlerden masun ve mahfuz, ve bu âciz kulunu da kalb-i hümâyunlarını ferahlatıp, ümmet-i merhûme-i Muhammediyye'nin yüzünü güldürecek haberler göndermeye muvaffak buyursun, âmin. Katiyyen yeis ve fütûrum olmadığını ve imdâd-ı rûhâniyyet-i Seyyidilmürselîn ile intikam almaya fırsat gözlediğimi yeminle arz eyler, ve hassaten dest-i şeriflerini bûs ederim efendim.

9 Teşrinisânî sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

Erzurum'un istikbâli için bir meşveret meclisi toplanması

Ordumuzun, Erzurum'un müdâfaası için zarûrî olarak muhâsara altına gireceği belli idi. Fakat Erzurum'a otuziki saat kadar uzak olan Erzincan'da ve yirmidört saat kadar uzak olan Bayburt'ta şu sırada başka başka birer fırka asker bulundurulur ise, hem düşman bunları

hesâba alarak hiç çekinmeden Erzurum'u muhâsara edemez, hem de bu hareketli fırkalar icâbında Erzurum etrafında bulunan düşmana karşı kullanılabilirdi.

Devletin askerî kuvveti kalmadığından, buralara konacak olan iki muntazam fırka Dersaadet'ten istenemezdi. Oraların bütün bütün askerden boş kalması ise, Erzurum'u sıkıştırmak ve Anadolu içine dağılmak için düşmana cesaret verirdi. Buralara ve her hâle göre Erzurum'un istikbâline ait bir müzâkere icrâsı için Erzurum'da mevcut olan müşirler ve bâzı ferik paşalarla, vâli vekili İzzet Paşa hazretleri ve vilâyet defterdarı Hacı Âkif Efendi'den mürekkep bir meclis-i meşveret, Muhtar Paşa hazretlerinin riyâsetinde teşkil olundu, meselenin uzun uzadıya müzâkeresine girişildi.

Paşalarımızın bâzısı «Bu iş kalem ile bâb-ı devlete anlatılamıyor. Birimiz İstanbul'a gitmeliyiz ve hâlin vehâmetini anlatarak, devletçe bir selâmet çâresi araştırılması esbâbına teşebbüs etmeliyiz.» diyorlardı.

Bu fikri pek etraflı bir sûrette meydana koyan ve isbâtına çalışan İzzet Paşa idi. Zira biçâre adamcağız hâlen Sivas vâlisidir. Memuriyet yerinde pek âlâ emin ve sâlim oturup dururken, Erzurum vâli vekâletini başına dolayarak Erzurum'a aşırdılar; bu kadar mihnet ve belânın içine soktular. Fazla olarak bir de şimdi Rusya güllelerinin hedefi olacak olan bir memlekette mahsur kalacaktı. Hayat-ı azîzini tehlikeye atmaktansa, bir kurtuluş yolu aramak her ferd-i âkile vâcip değil midir? Paşamız ise zâten kendisini vehme kaptırmıştı. Kendi hayatını, âlemin ve devletin hayatından aziz bilen büyüklerimizden idi. Bir vesile ile Erzurum'dan savuşmak ve âleme rahmet olan vücûd-u şerîfinin selâmetini aramak istiyordu. Çünkü rivâyete göre, İzzet Paşa'nın olduğu mecliste ölüme dâir bir söz açılırsa, derhal ka-

pattırır ve vehmine dokunduğundan fevkalâde rahatsız olur imiş.

Herkes fedâkârlık gösterecek

Evvelce *Erzurum'un vâli vekâletinde Hacı Âkif* Efendi hazretleri, umûmiyetle bulunulan yokluk içinde, şahsının iktidârı ile, kendisinin var olduğunu gösterircesine çalışıyor idi. Bir aralık Bâbıâli, civar vilâyet vâlilerinden hangisinin iyice çalışmakta olduğunu Muhtar Paşa'dan sordu. O da, nisbeten Sivas'tan gelenlerin çokça olduğunu bildirince, Bâbıâli, Sivas'ın bu iyiliğini vâlisi bulunan İzzet Paşa'dan bilerek, gûyâ Erzurum'un işini de yoluna koymak üzere Hacı Âkif Efendi'nin yerine Erzurum vâli vekâletine bu zatı tâyin eylemişti.

Meşverette ileri sürülen bu teklifin asıl sebebini, Muhtar Paşa dahi anlamış olduğundan «Kalem ve telgraf elde oldukça her türlü hâlimizi bâb-ı devlete anlatmak mümkündür. Onun için, bizim burada vereceğimiz *kararın neticesini* telgrafla arz ederiz. *Şahsen, pek de* kimsenin gitmesine lüzum göremiyorum. Burada kalsak ve üzerimize düşen vazifeyi ifâ etsek, daha hoş olur.» diyerek meclisteki güftügûya son verdi.

Nihâyet, Erzincan'da ve Baybur'ta teşkil olunacak askerî heyetlere nezâret etmek üzere içlerinden iki zâtın oralara gitmesi lüzûmu beyan olundu. Bundan da *yine büyük paşalardan ikisinin Erzurum'dan savuşmak* fikrinde oldukları anlaşılarak, reddedildi.

Sonunda, dışarıda bir müteharrik ordu kurulması, buna kumanda etmek ve Erzurum'u kurtarmak üzere bizzat Muhtar Paşa'nın gitmesi teklifini, Kurt İsmail Paşa hazretleri ortaya koydu. Muhtar Paşa, buna da: Erzurum bu halde iken kendisinin dışarı çıkmasının doğ-

ru olmıyacağı, her halde Erzurum'un kendi kumandasında müdâfaa olunması icap ettiği ve böyle bir mühimmat merkezinin müdâfaasında, herkesin pek büyük fedâkârlıklar göstermesi lâzım geldiği... cevâbını verdi.

Karar olarak, o iki mevkide toplanacak nizâmiye ve muâvine askeri idâresinin, Bayburt'ta Defterdar Âkif Efendi'ye ve Erzincan'da mutasarrıf Veysi Paşa'ya verilmesinde çâresiz ittifak olundu. Mübeyn-i Hümâyun'a ve Seraskerlik makamına telgrafnâme yazıldı.

Meşveret meclisinin son kararı

Mâbeyn-i Hümâyun başkâtibi Said Paşa hazretleriyle makine başında muhâbere olunurken «Bu bapta bir diğer telgrafımız da vardır» denilmiş idi. O telgraf da işte şimdi sûretini aşağıya yazacağımız bu telgraftır:

«Makam-ı Seraskerî'ye, Mâbeyn-i Hümâyn'a,

«Kars'ın düşman tarafından istilâ olunduğu haberi doğru çıkınca ordu-yu hümâyûn erkânıharbiyesi ile cereyan eden müzâkerelerin neticesidir : Erzurum içindeki muttasıl istihkâmlar birtakım yüksek noktaların tehdidi altında olduğu gibi tüfek menzili içinde dahi ölü sahalar bulunmaktadır. Buna göre müdâfaanın memleket hâricinde yapılması lâzımsa da, asker mevcûdumuz buna kâfi değildir. Bu yüzden müdâfaanın istihkâmlarda yapılması mecburî olmaktadır. Allah'ın yardımı ile sâye-i sâmî-i Hazret-i Mülkdârî'de cümlemiz, kanımızın son damlasını a'dâyı tenkîle vakf ile urve-i vuskâ-yı tevekküle sarılarak gereken tedbirleri almaktayız. Ancak şimdiki silâhların göz açtırmayacak derecedeki fâsılasız ve tesirli ateşlerine Kars gibi bir mevki tahammül edemediğine göre, Erzurum'un müdâfaasının devam edebilmesi için, harp usûlü icâbı olarak biraz da hâricî ih-

tiyatlara ihtiyaç vardır.

«Hudâ göstermesin, Erzurum'a bir hâl olursa, düşmanın etrafa yayılmasını önlemek ve icâbına göre Erzurum'a celp olunarak askere kuvvet verilmek üzere, Harput, Sivas, Ankara, Yozgat taraflarıyla, vilâyetin münâsip ve civar mevkilerine toplanacak süvâri ve piyâde muâvine askeri için Erzincan, Trabzon ile kazâ içinden toplanacak efrâd ve iki tabur nizâmiye için de Bayburt, merkez ittihaz kılınacaktır. Erzincan idâresinin orada bulunan zâbitan ile Erzincan mutasarrıfı Veysi Paşa'ya ve Bayburt idâresinin, vilâyet defterdarı olan Âkif Efendi'ye verilmesi münâsip görülerek, icap edenlere lüzumlu tebligât icrâ ile Defterdar Âkif Efendi dahi Bayburt'a gönderilmiştir. Ve her halde muhâfaza-i hukûkumuzun cilveger-i mir'at-ı husûl olması eltâf-ı celîle-i Sübhâniyye ve meded-i rûhâniyyet-i Hazret-i Nebeviyye ile teveccühât-ı kudsiyye-i Cenâb-ı Şehriyârî'den mes'ûl ve müsted'â bulunmuştur, ferman.

9 Teşrinisânî sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

Erzurum istihkâmlarının bir işe yaramıyacağı

Bu telgrafnâmede Erzurum istihkâmlarının matlûba muvâfık surette olmadığından dahi şikâyet olunmuştur. Erzurum, Kars ve Ardahan istihkâmlarını Fosfor Mustafa Paşa yaptırmıştı. Bu harp sırasında Seraskerlik makamında bulunan Mustafa Paşa'ya, kendisinin on oniki sene milyonlar sarfıyla vücuda getirdiği bir istihkâmın işe yaramaz olduğunu işitmek kadar güç bir şey olamaz.

Mâmâfih maksadım Mustafa Paşa'nın hatâ ettiğini söylemek değildir. Zira Mustafa Paşa, Kırım muhârebe-

sinden sonra, bütün Anadolu'nun müdâfaa hatlarını gezerek, hangi noktalara ne yapılmak lâzım geleceğini tâyin eden ve devletin meşhur mühendislerinden ibâret olan bir keşif komisyonunun gösterip tâyin etmiş olduğu mevkie, yine onların resimlerini bile yapmış oldukları istihkâmları inşâ ederek vücuda getirmeye memur edilmişti. İstihkâmlara karşı yapılan itirazlar Mustafa Paşa'ya âit değilse de, ötekilerin eserine fiil ve sözle iştirâk etmiş olduğu için, bunların işe yaramıyacağını iddiâ edenlere karşı biraz hatırı kırılsa gerektir.

Şu kadar var ki, Erzurum istihkâmlarının işe yaramaz olduğuna dâir devletin elinde tecrübeye dayanan bunca mâlûmat varken, bunlar hiç nazar-ı itibâra alınmıyordu. Büyük şehirlerdeki müdâfaanın zarar ve tehlikesi fiilen görüldüğü halde, yine bunlar düşünülmüyor da, şimdi şu evrâk-ı perîşânın bu noktasını kaleme aldığım bin üçyüz yedi senesinde bile, Erzurum istihkâmlarının ıslâh ve ilâvesiyle uğraşılıyor. Yolların birleştiği müdâfaa mevkilerine hafif istihkâmlar yapılmıyor. Niçin ?... Orasını bilemem!

Erzurum istihkâmlarının ve mevkiinin muhârebeye elverişli olmaması bahsi, Serasker Paşa hazretlerinin mizâcına hoş gelmemişti. Muhtar Paşa ise, askerî memurlara, erkân ve ümerâya yüz vermiyordu. Bu hal halk arasında Paşa'nın kendi fikri ile istibdat ettiğinin yayılmasına sebep olmuştu. Bunun üzerine Mustafa Paşa, bundan sonra yalnız kendi reyiyle hareket etmemesini tavsiye ile beraber Muhtar Paşa'yı dikkat ve intibâha davet eden bir telgrafnâme gönderdi. Bu telgrafnâme ile, ona yazılan cevap mütâlaaya şâyan olduğundan ayniyle buraya derc olundu.

Serasker'in nasihatleri muhtevî bir telgrafı

Serasker'den Muhtar Paşa'ya gelen şifreli telgrafın hallidir :

«Her hâl ü kârda ve bilhassa harp esnâsında, rüşd ve zekâ erbâbı tecrübeli zevatla müşâvere etmenin faydaları pek azîm ve cesîmdir. Hattâ Fahriâlem aleyhissalâti vesselâm efendimizin, bütün gizli sırlar, hakikatleri gören nazarları önünde apaçık iken, gazâ işinde yine müşâvereyi tercih ve ihtiyâr buyurdukları hadislerle sâbittir. *O havâlinin pek mühim olan vaziyeti icâbınca* müstakil olarak deruhte buyurdukları yük pek büyük ve ağırdır. Bunun hafiflemesi ve alınan tedbirlerin temenni olunan hedefe varması için zât-ı safderîlerinin dâimâ müşâvereyi ihtiyâr ve itiyat buyurmanızı hâlisâne arzu ederim. Ordu-yu hümâyûnun berâberinde, harp fenninin inceliklerine ve o havâlideki mevkilerin vaziyetine vâkıf, olgun ve görüş sâhibi ümerâ ve zâbitan bulunacağından (*), *onlarla ve sâir icap edenlerle, isti-*

(*) Bundan murat Serasker Paşa hazretlerinin damatları bulunan ve *Deveboynu muhârebesinde yaralanan Ferik Rif'at Paşa olacaktır.* Çünkü Rif'at Paşa, kolağalığından miralaylığına kadar geçen on sene müddeti, Erzurum istihkâm komisyonunda ve kayınpederi hazretlerinin riyâseti altında geçirmiş idi. Sonra Müşir Mehmet Ali Paşa kumandasıyla Rumeli'de toplanan Tuna ordusunun erkânıharbiye reisi oldu. Mehmet Ali Paşa'nın «Bela» üzerine yürümesi plânlanmış iken, sebepsiz yere «Hezargrad» a ric'at etmiş olmasının bir sebebi de bu Rif'at Paşa'dır, diyorlar idi. Rumeli harbi tarihi yazılır ve okunur ise, bu ric'atin ne kadar münâsebetsiz bir ric'at olduğu anlaşılır. Sonraları Mehmet Ali Paşa ayrılıp da Süleyman Paşa Rumeli seyyar kolordu kumandanı nasp olunduğu gibi, Rif'at Paşa, Tuna ordusundan bağını çözerek İstanbul'a gelmiş... Bizim ordunun Kars'taki hezimeti üzerine, bu orduyu tâmir etmek ve anlaşılan Muhtar Paşa'ya müsteşar olmak üzere gönderilmiş imiş.

şâre neticesi birlikte teşebbüs ve icrâ olunacak tedbirlerin tesiri, bir tek rey ile girişilen harekâta benzemiyeceğinden, *Allah* ve *Resûl aşkına*, selâmet-i vatan ve devlet hatırı için, bundan sonra her işte fen ve tecrübe erbâbı ile akd-i encümen-i meşveret eylemenizi rica ederim.

«Mukadderât-ı harbiyyeden olarak uğranılmış olan *sekteden asla yeis ve fütur getirmeyip*, belki evvelkinden ziyâde dikkat ve gayret olunarak zararın telâfisine çalışılmalıdır. Bir de, Erzurum'da *istihkâm* ve *mevkilere* hâkim noktalar Topdağı, Abdurrahman Gâzi civarları ve Kân yaylası havâlisidir. Allah etmesin, bunlar düşman eline geçecek olursa işin neticesi pek fena olur. Hakk'ın yardımıyla buraların muhâfaza ve müdâfaasında ve icap *eden sun'î mevkilerin inşâsında* son derece şiddet ve gayret olunmalıdır. Diğer mevkilerin dahi dâimî sûrette emniyet ve müdâfaada *bulundurulmasına itinâ ve himmet* olunmak çok mühimdir. Ona göre icap eden kuvvetli tedbirler şimdiden alınmalıdır...

«Bir taraftan toplattırılıp peyderpey o tarafa sevk ettirilmekte olan kur'a, redif ve müstahfaz efrâdının, *beyan buyurulmuş olan mahallere* celp olunarak askerlik tâlimleri ile iştigal ettirilip, bir ayak önce askerlik melekelerini kazanmalarına *fevkalâde himmet* ve *itinâ* edilmelidir. Dördüncü ordu dâiresinde bulunan bu sınıfların efrâdının celp ve toplanmasını sür'atlendirmek için, icap eden vali ve mutasarıflıklarla muhâbere ederek, ve gereken yerlere memurlar tayin edip göndererek, efrâdın bir an evvel toplanmasına *gayret* ve bu hususta gevşekliği câiz görenler olursa, keyfiyetin bu tarafa bildirilmesinde *acele olunmasını* ayrıca tavsiye ederim.

12 Teşrinisânî sene 1293
Mustafa»

Muhtar Paşa'nın buna cevâbı

«Makam-ı Celîl-i Seraskerî'ye,

«12 Teşrînisânî sene 1293 tarihli ve şifreli nasihat verici bir kıt'a telgraflarını aldım. Hamd olsun, Allah ve Peygamberi en iyi tanıyanlardan olduğum ve din ve devletimin menfaati uğrunda canımı hiç bir hatar ve tehlikeden esirgemediğim için, dünyada daha korkacak ve fütur getirecek hiç bir şeyim yoktur. Bendenizi korkutan, beş on kişiden gayrisinin zâbitlik sıfat ve hamiyetini hâiz olmaması ve sebatsızların üzücü halleridir ki, Allah korusun, insanı, tashihi imkânsız hatar ve tehlikelere âniden düşürüyorlar. Hâsılı seksen bin mevcutlu bir düşman karşısında, otuz bin mevcutla, bir hayli zaman boğaz boğaza uğraşılarak, çeşitli sebepler yüzünden, kader icâbı vukua gelen mağlûbiyetlerin kederiyle mükedder olan bir kalb-i hâlisi, her gün yersiz nasihatlerle incitmemenizi rica ederim.

«Bihamdillâhi teâlâ, altı aydan beri peşpeşe kazanılan muhârebeler, hiç bir ihtara ihtiyaç göstermemekte idi. Abdurrahman Gâzi ve Kân yaylası, Palandöken ve civar havâlisinin tutulması maksadına gelince, bu mevkilerin tutulması bugünkü günde, elde yüz tabur bulunmasına bağlıdır. Şimdi bu kuvvet elde bulunsa, zâten Erzurum'da durmak câiz değildir. Yâni dağlarda, sahralarda, velhâsıl bir kaleye bir istihkâma kapanılmayıp açık yerlerde bulunulmak lüzumu bellidir. Mâmâfih şimdi oralarda ne bizim ve ne de düşmanın barınması (*) kabil olmadığını arz ederim.

12 Teşrînisânî sene 1293 (126)

Gâzi Ahmet Muhtar»

(*) Yâni kış sebebiyle.

(126) 24 Kasım 1877.

Vazifeye riâyete dâir bir mütâlaa

Şu asırda, askerliğin kuvvet ve intizâmının nümûne ve misâli olan Almanya'da, her zâbit kendi aslî vazifesini icrâda hür ve müstakildir. Herkes muayyen vazıfesinden mesul olduğu için, üstler, astları olan ümerâ ve zâbitana umûmî şekilde emir verirlermiş. «Askeri şöyle kullan, şu taraftan hücum et, şu suretle hareket eyle» diye teferruâta ait bir emir sâdır olursa, bu emri alan zâbit gûyâ askerlik vazifesini bilmiyor da, o sırada öğreniyor gibi bir mânâya verileceğinden, bu emri alan zat, böyle bir şeyin vukuunu kendisini bir tahkir addederek dâvâya kalkışırmış. Zira bundan, o adamın bu kadar zamandan beri mekteplerde, tâlimlerde, manevralarda, vazifesine dikkat etmeyen câhiller sırasına sokulduğu mânâsı çıkarmış.

Umum Almanya'nın erkânıharbiye reisi bulunan meşhur Moltke, ümerâ ve zâbitandan birisini bir işe tâyin ettiği vakit, «Acaba şöyle mi gideyim, böyle mi yapayım» diye izahat isteyen olursa, katiyyen cevap vermiyerek «Biz icraatın teferruâtını bilemeyiz, orası senin bileceğin şeydir ; biz umûmî olarak emri veririz, o emrin tatbik ve icrâsı sana aittir» der imiş. Ve zâbitanı kendi ictihadı ile iş görmeye ve imâl-i fikr ederek idrâkini genişletmeye alıştırırmış.

İşte böyle böyle umum zâbitanca âdet hükmüne giren vazifeperverlik hasleti, bugünkü günde Almanya devletini, Avrupa'nın başına geçirdi. Doğrusu da bu değil midir? Memur olduğu bir işi tatbik ve icra mevkiine koyacak olan adam, şahsen ve münhasıran kendisi, o işin hatâsından doğacak mesûliyeti dahi deruhte edeceğinden, gözünü dört açmaya ve muvaffakiyeti temın için imâl-i fikr etmeye mecbur olur. Ve gitgide

her şeyde etraflıca düşünmek hasleti meleke olarak, dâima ve her işte o zattan mülk ü millete faydalı şeyler beklenir.

Bizde üstler astlarını ezer

Lâkin bizde iş, bunun tamamen aksinedir. Kötü ahlâk neticesi mi, yoksa câhilâne bir sebep icâbı mıdır nedir; bizde bir âmir, âmirliğini, birçok emirler vermekle herkese göstermek ister. Bir ferikin olduğu yerde, küçük büyük hiç bir işte mirlivânın hükmü yok demektir. Livâdan aşağı rütbede bulunanlar da livâya göre öyledir. Tâ yüzbaşı ve mülâzime, ve belki de çavuş ve onbaşıya kadar muâmele bu şekilde cereyan eder. Her vakit ve her yerde üst, astının iktidar ve selâhiyetini yok eder. Aşağı rütbede bulunan da : «Büyüklük ve vazifeperverlik herhalde böyle olurmuş» diye susar; kendisi de bir iktidar mevkiine gelince işi aldığı gibi satar.

Bu hâle fakir «Ahlâk bozukluğunun neticesidir» diyeceğim. Çünkü altını kazırsak, bu huyun altından : «Kimse bir şey bilmiyor, ben biliyorum; kimse bir iş yapamıyor ben yapıyorum ; ben olmazsam iş yürümez; her iyi işin esası benim fikir ve reyimdir» diyen kendini beğenmişlik baş gösteriyor!... Hele bâzı öyle inatçı ve kibirli kumandanlar vardır ki, mülkî ve siyasî işlerde dahi kendisine sorularak emir ve re'yi alınmasını ister. Kendisine sorulmadan yapılan iş, velev ayn-i kerâmet ve menfaat bile olsa, bin türlü kusurunu bularak reddeder. Eğer reddedemiyeceği bir şey ise mecbûren sükût ve tasdik ederse de, onu yapanı, kendi hodperestliğine karşı kendini beğenmişlikl eitham ederek, bundan sonra o adamı öyle tanır ve muâmelesini de ona göre eder.

Yâ İlâhelâlemîn! Bu kadar ahlâk bozukluğuna rağmen, dünyâda Muhammedîlerin isbât-ı vücut etmelerinin, ancak hâtır-ı Muhammediyye hürmetine olduğuna şüphe yoktur. Ya biraz ahlâkımızı düzeltir de, cidden adam olmaya gayret edersek, elde edeceğimiz saadet ve şerefin derecesini hangi kalem tasvire muktedir olacak ?...

Düşmanın, birtakım zayıf ve hasta askerlerimizi Kars'tan salıvermesi

Mevsim, kışın başları ve Teşrinievvel'in onbeşiyle yirmisi arasında iken, kırk elli kadar perakende askerimiz Kars'tan doğru yol ile, yâni Deveboynu'nda bulunan düşman ordugâhından geçerek Erzurum'a geldiler. Bunlara gelişlerinin sebebi sorulunca, düşmanın Kars'ta esir ettiği askerle, Kars hastahanelerinde mevcut olan hasta ve yaralıları muâyene ederek, ihtiyar, zayıf ve hasta olan veya yaralı olup da henüz iyiliğe yüz tutmuş bulunanlardan ikibin beşyüz, üçbin kadar adam ayırarak ve yolda yemeklerini temin için ellerine birer de Ruble vererek, Erzurum'a doğru kapıp salıvermiş olduğunu, ve bu gelenlerin onların hayli canlıca bulunan ilk kafilesi olup, arkasının da peyderpey işleyeceğini söylediler.

Hakikaten arkası işledi durdu. Bunlardan Erzurum'a ikibin nefer kadar geldiyse de, düşmanın bize doğru salıverdiği eşhâsın haddizâtında adedi kaç idi, orası meçhuldür.

Eğer orası bilineydi, Erzurum'a varanlarla Kars'tan çıkarılan efrâdın adedi arasındaki fark, yolda ölen kalanların miktarı olmuş olacaktı. Çünkü bunlar ekseriyetle zayıf ve hasta kısmı olup, zâten elbiselerinin yır-

tık döküklerinden bâzılarının içinden etleri görünüyordu... Dağlarda yollarda birbuçuk arşından fazla kar var; açık, çıplak, zayıf ve halsiz bir alay adama bu hâl ile on, onbeş gün dağınık, perişan ve yaya olarak yol yürütürsek, yol üzerinde hastalık, soğuk, yorgunluk ve açlıktan ne kadarının telef olacağını zihnimizde tasavvur ederek, kendi kendimizde bulabiliriz. İşte bizim bıçâreler de yollarda o miktar zâyiat verdikten sonra Erzurum'a vâsıl olabilmişlerdir.

Rusya'nın bunları salıvermekten maksadı, bizim hastahanelerin mevcudunu çoğaltıp telâşımızı artırmak ve ahlâkı bozulmuş, hayatından usanıp bıkmış birtakım adamları mevcut askerimizin içine sokup, onların da zihnini ve ahlâkını bozmak, erzak ve levâzımat sarfiyâtımızı da çoğaltmak idi. Kendisi de beyhûde yere bu kadar işe yaramaz adamı beslemek külfetinden kurtulmak istediğinden şüphe mi vardır! Ama o kışta o kıyâmette bu kadar âcizi yola salmak, hamiyet ve mürüvvet-i insâniyyeye mugâyir imiş ? Ey, mugâyir olursa ne olurmuş ? Rusya devletinden kim bunun hesabını soracak, hangi devletler mahkemesinde muhâkeme olunacak ki, işin sonundan korksun da, böyle gayri insânî bir şeye cesâret edemesin ?!...

Gerek Hüseyin Hâmi Paşa Kars'tan çıktığı sırada onunla, ve gerek sonradan hal, zaman ve mevkiden istifâde ile bir hayli zâbitanımız Erzurum'a ve Bayburt'a kaçıp geldikleri gibi, neferlerimizden dahi bâzı dinç ve tüvâna olanları da firar sûretiyle Erzurum'a vâsıl oldular. Gerek sağlam olarak firar edenlerden ve gerek hasta gelip iyileşenlerden, iki tabur teşkil edecek kadar asker toplandı. Bu iki taburun Bayburt'ta teşkil olunması emri verildi. Kars döküntüsü olarak birikmiş olan zâbitan dahi hemen hemen dört tabura kumanda edecek miktarda idi.

Ordumuzda tifo hummasının zuhûru

Bu esnâda bizim Erzurum'daki askerimizin hâli içimize düşmüş olan tifüs (karahumma) hastalığıyla pek elîm bir sûrete girdi. Hastahanelerimizin eski mevcûdundan başka, günde hemen üç dört yüz nefer, hekimlerin muâyenesine muhtaç oluyordu. Bunlardan ikiyüz ikiyüz ellisinin hastahaneye yatırılması lüzumu tahakkuk ediyordu.

Ölümler o kadar çoğaldı ki, hastahanelerde gasil ve tekfîne memur olan imamlar, sabahtan akşama kadar hiç durmadan çalışıyorlarsa da, cenâzeler bir taraftan mütemâdiyen gelmekte olduğundan, yetiştirilemeyenler, odun kütüğü gibi birbirinin üzerine yığılarak sıra bekleniyordu. Bir aralık, kefenlik bez tedâriki için dahi haylice zahmet çekildi. Hattâ bâzı cenâzeler, üzerindeki don ve gömleklerle gömüldü. Sonradan, tüccardan bâzıları imdâdımıza yetişti de, veresiye olarak orduya bir haylice kefenlik bez verdiler.

Tabiplerimizin hâli ve gayreti

İşin en ziyâde güçlük veren bir ciheti de şudur ki, sayıları zâten ihtiyacımızın pek altında olan tabiplerimiz de bu hastalığa tutuldular. Hasta olanlar bir yana, sertabip Yusuf Bey'den tut, kaymakam, binbaşı, yüzbaşı olarak bir hayli tabibimiz dahi şu sırada rahmet-i Hakk'a vâsıl oldular. Ordunun işerleri, bir taraftan müdâfaa imkânlarını hazırlayıp ikmâl etmeye çalışırken, bir taraftan da hastahanelerin bu feci hâlini gören herkese ârız olan şaşkınlığı gidermeye uğraşıyorlardı.

Sekiz on bin hastanın muâyene ve tedâvisi, yirmi yirmibeş tabibin boynuna yüklendi kaldı. Doktorlarımı-

zın o sırada gösterdikleri gayret ve fedâkârlık kıyâmete kadar hayırla anılmaya değer derecede mühimdir. Bu adamlar değil uyku uyumaya, ekmek yemeğe bile vakit bulamıyorlardı. Bunların hizmeti harp hattı içinde ve gülle, kurşun karşısında bulunan kahraman gâzilerin sebat ve gayretinden daha yüce ve daha değerlidir. Bu muhterem tabipler hep vatan evlâdı idi. İçlerinde nâdir olarak ecnebi bulunuyordu. Sa'yleri meşkûr olsun, ve Mekteb-i Tıbbiye'miz de bu gibi aziz evlâtlar yetiştirmiş olmakla iftihar etsin!...

Seraskerin yine uzaktan kumandaya kalkışması

Serasker Paşa hazretleri, Erzurum istihkâmlarına askerimizin ta'biye şekline ve istihkâmlar aleyhine vuku bulan itirazlara merakını sardırmış olduğundan, yine uzaktan kumanda etmeye başladı. Ve sûreti aşağıda bulunan telgrafnâmeyi yazdı. Bu gibi telgrafları ve onlara verilen cevapları yazmaktan maksadım, şâyet ileride Erzurum bir daha muhâsara altına düşecek olursa, içinde bulunacak olan gâzilerin fikirlerini tenvire hizmet etmekten ibârettir.

«Gâzi Muhtar Paşa hazretlerine,

«Erzurum etrafındaki muttasıl istihkâmların birtakım yüksek noktaların hâkimiyeti altında kaldığına dâir 9 Teşrinisâni sene 1293 tarihli telgrafnâmelerinde münderiç olan fıkra bahse ve dikkate şâyan görüldü. Çünkü bu istihkâmların inşaâtında bulunmuş olan (*) ve mâlûmatlarına mürâcaat kılınan bâzı ümerâ ve zâbitanın ifadelerine ve o mahallin haritasına nazaran, bütün istih-

(*) Serasker Paşa da onlardan birisidir.

kâmlara hâkim olarak yalnız Topdağı ve Kiremitli istihkâmlarıdır. Bunlar da lehülhamd asâkir-i şâhâne elinde olduğundan, bunlardan başka Aziziye Topdağı'nın sol taraf ilerisindeki üç tepeden icap edenlerle Abdurrahman Gazi ve Ağzıaçık civarlarında lüzumu kadar münâsip noktalar dahi hafif istihkâmlar ile tutulsa, Şark cihetinden düşmanın hareketi tahdit edilmiş olur.

«Şu halde, bu noktalar elde tutuldukça Topdağı ve Kiremitli istihkâmlarına mahkûm nazarıyla bakılamıyacağı anlaşılır. Binâenaleyh işbu telgrafnâmelerinde ittihaz olunduğu beyan buyurulan tedbirlerle beraber, zikr olunan iki istihkâmın dahi techizâtında bir noksanlık var ise hemen ikmâl olunarak, elden çıkarılmamasına itina olunmalıdır. Bu halde bihavlihi teâlâ, düşmanın bulunduğu noktalarda yağmur ve karın çokluğu ve yakacak odun bulamamasından (*) az vakitte tabii ric'ate mecbur olacağı umulmakla, yukarıdaki ifdelere göre iktizâ edenin icrâsı ve istihkâmlara hâkim diğer noktalar var ise, meşhur olan isimleri ile istihkâmlara olan hakikî mesâfelerinin bu tarafa bildirilmesi (**) Harp Müşâvere Hey'eti ifâdesiyle beyan olunur.

21 Teşrinisâni sene 1293 (127)
Mustafa»

(*) Bu telgraftan on gün sonra düşman, Çobandede dağında iki metre derin bulunan karları kürüdüp yol yaparak, Erzurum'u muhâsara etmek için Pasin'deki Kösemehmet ve Hins köylerine top ve asker aşırdı. Bir de, düşman odun bulamaz diyor ki, bu da abestir. Zira bizim köylülerin evleri ne gün için duruyor? Fazlasıyla verdiği akça mukabilinde evleri ahırları söküp söküp yakıyor. Evini vermeye râzı olmayana da bir göz belerttiği gibi değil evini hattâ bütün mâmelekini bile elinden alıyor.

(**) Bilmem ki bildirilirse ne yapacaklar, hangi kuvvetle, nasıl müdâfaa edecekler?!...

(127) 3 Aralık 1877.

Buna verilen cevap

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Erzurum istihkâmları haddizâtında Topdağı'yla Kiremitlik'ten ibâret olup, bunların arasındaki devre ise düşmanın doğrudan doğruya şehre girmesine mâni bir perde demek olduğundan onlardan bahis icap etmez. İşte zikr olunan iki nokta Erzurum'un ruhudur (*). Ve bu iki nokta dahi karşı taraf dağlarına tamâmen mahkûmdur. Şu mahkûmiyeti bertaraf etmek ise Deveboynu ve Kân yaylası ve Palandöken silsileleri zirvelerinin teferruatlarıyla beraber tutulması ve Toy köyüyle Kösemehmet köyü arasındaki gediğin (**) ve Gürcü boğazının dahi ayrıca sed ve bend edilmesiyle olur. Bu icraat ise, hâlen mevcut kuvvetimizin üzerine otuz kırk bin neferin daha zammı ile bile kabil olamaz. Şâyet bu kuvvet mevcut olsa da şu icraata kıyam olunsa, bunlardan birine düşmanın taarruzu hâlinde, diğerleri ona imdat edemez. Binâenaleyh bir hafta içinde mağlûbiyetin göze alınması lâzım gelir. Bu da askerlikte büyük hatâ olduğundan, öyle bir kuvvet elde bulunursa, derhal taarruza kalkılmalıdır. Elhâsıl bu bapta Müşâvere Heyeti'nin reyine iştirâk edemem (***). Mâmâfih mevsim kıştır

---

(*) Ya mâdem böyle ise o muttasıl devredeki koca istihkâmları vücuda getirmek için ne sebebe mebni bu kadar akçalar sarf ettik, ve ne için o kadar amele kullandık? Orasından sual icap etmez!

(**) İşte beş on gün sonra düşman, toplarını bu gedikten aşırdı ve mükemmel yol yaptı.

(***) Bu hususta Muhtar Paşa'dan başka bir kumandan olaydı, aslî terbiyemiz icabı, üstümüzde bulunanlardan çıkan her sadâya «Evet» yâhut «Ayn-ı kerâmettir» diyecek idi. Sonunda emre uya-

o korkulan mahallerde bizim barınamıyacağımız gibi her ne kadar düşmanın rakı kuvveti olsa bile şimdi onun da oralara çıkması ve barınabilmesi pek büyük şüphe altında olup, hemen imkânsız nazarıyla bakılmaktadır. Kış mevsiminde buranın selâmette olacağını ümit ederim. Şâyân-ı dikkat yalnız bir nokta vardır ki, düşman hareket zamanını seçmekte muhtar olup, biz ise her gece ve gündüz düşmanı siperlerde beklemek mecburiyetindeyiz. Ayaz ise buranın tâbirince püskküllenmeye başladı. Şimdiki halde cephelerden günde beşyüz kadar hasta muâyeneye gelip iki üç yüzü yatmaktadır. Hastahânelerden çıkanlar ise girenin dörtte biri kadardır. Şayet soğuk nâkıs yirmisekiz santigrada kadar düşerse, hâlin neye varacağını düşünmek icap eder. Çünkü istihkâmlarda kışla ve zemlik kâfi derecede bulunmadığından, askerimizin çoğu, o soğukda çadırlarda yatıp kalkıyor (*). Düşman ise Pasin kazası köylerine dağılmış ve sahipsiz evleri yıkarak yakmanın yolunu

---

rak, ifâsına memur olduğu vazifeyi berbat ve mülevves etmese bile hâl ve *mevkiin icabıyla, aldığı emrin* tatbikatında müşkilâta düşerek, şaşırıp kalacaktı. İstanbul'daki bir Hey'et-i Müşâvere, Anadolu'da bulunan bir harp ordusunun hareket şeklini nasıl müzâkere edebilir ? Nakil ve rivâyet olunduğuna göre, Rumeli kıtasındaki ordularımızın muvaffakiyetlerine, işte böyle Hey'et-i Müşâvere'lerin reyine istinâden verilen emirlerin, mevki icapları sebebiyle, tatbikinin kabil olmayışı, mâni olmuş imiş!

(*) *Bu tarihten beş on gün sonra, bir iki gece* Topdağı'ndaki Aziziye istihkâmının ön tarafında karakol bekleyen neferlerimizden soğuktan donup ölenler olduğu gibi, yine soğuğun tesiriyle bâzılarının ellerindeki tüfek yarılmıştır. O havâlide bulunan bütün istihkâmların içinde muhâfız kalacak askerin hepsine kâfi gelecek zemliklerin âsûde ve rahat zamanlarda yapılıp yoluna konulması iktiza eder ki, kış geldiği vakit, o askerin kumandanı, askerimi *nasıl* barındıracağım, *telâşından emin olsun!*

bulmuştur. Bizde ise hâlen yiyeceğini pişirmek için nefer başına bir kıyye odun tayını verilebilmektedir (*). 21 Teşrinisâni sene 1293 tarihli emr-i telgrâfîlerine cevâben arz ederim.

22 Teşrinisâni sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

(*) Bizim de depo edilmiş odunumuz yoktur. Bâzı evleri ve bir çok kereste ile yapılmış gayet büyük hanları satın alarak, söküp, odununu askere taksim ediyorduk. Şaka değil, yalnız yemek pişirmek için Erzurum'daki askerimize günde onbeş yirmi bin kıyye odun lâzımdır. Bulundukları yeri ısındırmak ve hastahanelere verilmek için iktiza eden odun da cabat... Zâten Erzurum bahçeli ormanlı bir memleket olmadığından bâzı evlerin bahçe gibi olan açıklıklarında kavak ve söğüt olarak ne kadar ağaç var ise, satın alınarak hepsi kesildi idi.

YİRMİALTINCI KISIM

- ★ BAYBURT VE ERZİNCAN'DAKİ KUVVETLER
- ★ MÜRİTLER ŞEYHİ TEKKEDE SEVER
- ★ VAHŞİ NASTURİLER VE İNGİLİZLER
- ★ DÜŞMAN ERZURUM'U ÇEVİRMEYE BAŞLIYOR
- ★ MUHTAR PAŞA'NIN İSTANBUL'A ÇAĞIRILMASI
- ★ TRABZON KADINLARININ CEHALETİ VE AHLÂKIMIZ
- ★ DENİZ KUVVETLERİMİZİN HALİ
- ★ MUHTAR PAŞA ÇATALCA HATTINA GİDİYOR

Şimdi İstanbul'ca Bayburt'ta ve Erzincan'da teşkil olunacak yeni imdat kuvvetinin sür'atle vücuda getirilmesi meselesi dikkate alınmıştı. Buna dâir birçok muhâberelerin cereyânından sonra, Erzincan'da toplanacak askere kumanda etmek vazifesi, bu iş için Dersaadet'ten bilhassa gönderilecek olan Miralay Hacı Mehmet Bey'e ve Bayburt'un kumandası da irâde-i seniyye ile Ferik Hidâyet Paşa'ya tevcih olundu. Muhtar Paşa ise muâvine askerinin bir işe yaramıyacağı fikrinde israr ediyordu. Bu bapta Seraskerlik makamına yazılmış olan iki telgrafnâmenin buraya nakli, ahlâkımız bahsinde faydadan hâli olmasa gerektir :

«Makam-ı Celîl-i Seraskerî'ye,

«Bayburt'ta ve Erzincan'da toplanacak olan askerî kuvvetin tanzimi hususunda oralara ve buraya terettüp eden vazifelere 22 Teşrinisâni sene 1293 tarihli telgrafnâme-i hidîvîleri ile işâret buyuruluyor. Kars'tan çıkmış olan zâbitandan dört taburluk kadar zâbit bulunabilir. Bunlar ele geçtikçe peyderpey oraya gönderilecektir. Yine Kars'tan Rusyalının işe yaramaz diye ayırıp salıverdiği neferlerin zâten buradaki taburlara verilmesi câiz olmıyacağından (*) onların sağlamcaları da ay-

(*) Çünkü ahlâkları bozulmuş ve bir kere tabiatlerine yılgınlık gelmişti. Böyle hallerin bulaşıcı olduğu ise mâlûm olduğundan, Erzurum'da iken bunlar âdeta karantinaya konmuş gibi, temastan men olunmuşlardı.

rıca tabur şekline sokularak oraya gönderilecektir. Hüseyin Hâmi Paşa zaten hasta olduğundan, tedavi için Trabzon'a gitmek istemişse de, Bayburt'ta kalarak orada toplanacak olan askerin tertip ve tanzimiyle meşgul olması husûsu daha önce kendisine tebliğ olunmuştur. Hidâyet Paşa gelince, birinin Bayburt'ta ve diğerinin Erzincan'da bulundurulması tasavvur olunuyor (*). Bu iki cihette bulunacak olan taburların kifâyetine dâir olan mütâlaa-i âcizânemin diğer telgrafnâmede arz olunduğu cevâben ma'rûzdur.

23 Teşrinisâni sene 1293 (128)
Gâzi Ahmet Muhtar»

Telgrafın diğeri ise şudur

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Bayburt ve Erzincan cihetinde toplanacak olan askerî kuvvet hakkındaki 22 Teşrinisâni sene 1293 tarihli ve şifreli emr-i telgrâfî-i sipehsâlârîleri mütâlaa kılındı. Oralarda ictimâ edecek olan asker, redif ve müstahfaz bakâyâsıyla muâvine gibi birtakım derintiden ibâret olacaktır. Bunların tâlim ve terbiyesine ise hâl ve mevsim gayri müsâittir. Bu gibi derinti askerden muntazam düşman karşısında istifâde olunamıyacağı müteaddit tecrübelerle sâbittir. Lâkin şu kadar var ki

(*) Bayburt'a ve Erzincan'a tâyin olunan bu kumandanların memuriyet yerlerine gelmesine vakit kalmadan Rumeli cihetinde işler fenalaşmış ve düşman İstanbul'a teveccüh eylemiş olduğundan mütâreke ve arkasından da müsâlaha vuku buldu. Acaba mütâreke olmayıp da bu adamlar memuriyet mevkilerine gelmiş olsa idiler, üzerlerinde vazife ifâ edebilecekleri bir asker bulabilecekler miydi ? Heyhat !...

(128) 5 Aralık 1877.

oralarda bu gibi toplulukların yığıntı yapmasında politik bir fayda tasavvur olunduğundan, *işte bunun sevkiyle* şu teşebbüslere giriliyor. Mâmâfih muhtaç olduğumuz askerin vilâyet ve sancaklardan seri olarak gönderilmesine dâir bundan yetmiş gün önce iktizâ edenlere şiddetli irâde-i seniyye gönderildiği ve defalarca te'kit buyurulduğu, ve o zamanda mevsim de oldukça müsâit bulunduğu halde bir netice elde olunamadı. Bütün semere, her beş günde bir takdim olunan telgratların hâvi olduğu miktardan ibârettir. Şimdi mevsim dahi bir kat daha zorluk çıkardığından, bu toplanacakların maksadı temin edecek raddeye varması beklenemez. Bilhassa seferberlik *hâlinin iktizâ edeceği* malzemelerin tedârik olunabileceğinden şüpheliyim. Dünkü telgrafımda Bayburt için Dersaadet'ten beş tabur istenilmesi de bu yüzdendir. Hâsılı bundan maddî bir istifâde tasavvur olunamamakta ise de, öteki maksadı muhâfaza ederek kurulmasını temin için gerekli teşebbüslere mürâcaatin lüzumlu olduğunu arz ederim.

23 Teşrinisani sene 1293
Gâzi Ahmet Muhtar»

Yâni müsâlaha akdi için gözlenen zaman çoktan geçmiş bulunuyordu. *Şimdiki teşebbüslerde* düşmanın taarruzlarına karşı durulamaz. Mâmâfih sulh meclisinde «Devlet mukavemet iktidarından tamamen mahrum kalmıştır» gibi bir zannı uyandırmamak, ve bunun aleyhimizdeki tesirlerinden kaçınmak için aralarda bir asker karaltısı göstermek icap ediyordu.

Bayburt'taki askerin dağılması

Esef olunur ki, iki gün sonra Bayburt'ta bulunan

defterdar Âkif Beyefendi'den gelen bir telgraf bu baptaki ümitleri dahi boşa çıkarmıştır. Hele Erzincan cihetine asker denilecek hiç bir şey konulamamıştır.

Âkif Beyefendi'nin telgrafı budur :

«Gazi Muhtar Paşa hazretlerine,

«Bayburt'ta bin nefere yakın olarak toplanan Trabzon vilâyeti asâkir-i muâvinesi buradaki Gümüşhâne taburu idâresinde bulunduruluyordu (*). Bayburt kasabası da bu tabur vasıtasıyla kordon altına alınarak muhâfaza olunmakta idi (**). Bu taburun Erzurum'a gitmesi hâlinde dahi, muâvinelerin, Kars'tan dönen bâzı zâbitan eliyle idare olunması düşünülmekteydi. Bir taraftan da yirmişer otuzar muâvine toplanmakta idi. Hal böyle iken, geçende Erzurum'a giden beşyüz kadar Rize muâvinesinin bu yoldan ve başka taraflardan doğruca hânelerine geri gelmeleri ve kendilerinin askerliğini temin edecek silâh vesâireden soyunmuş bulunmaları, toplanıp gelmekte olanların zihinlerini bozdu, gelenlerin arkası kesildi. Mâmafih irâde-i aliyyeleri vechile Hüseyin Hâmi Paşa hazretlerinin nezâretleriyle, işi idare etmek üzere birkaç gün de bu şekilde çalışıldıysa da, Paşa hazretlerinin rahatsızlıklarının devamı memuriyetlerini ifâya mâni olmakta idi. Kordonların bulunmaması da muâvine askerinin muhâfazasına imkân vermediğinden, dün ile bugün arasında takım takım dağıldılar. Yalnız ilmiye takımından yüzyedi nefer kaldı (***). Fakat onların da durmayacakları hergün

(*) Batum'dan Erzurum'a gelmekte olan taburlardan ikisinin Bayburt'ta alıkonulmuş olduğu ve sonra Erzurum'a istenildiği unutulmasın! Bu Gümüşhâne taburu o iki tabur redifin birisi idi.

(**) Dikkat buyuruluyor mu ? Asâkir-i muâvineyi firar ettirmemek için tekmil kasaba kordon altına alınıyor!...

(***) Trabzon vilâyetindeki softalardan (medrese talebeleri-not) gönüllü olarak harp etmek üzere toplanıp gelmiş olanlar demektir.

gelip söylemelerinden anlaşılıyor. İfâ-yı muktezâsı menût-u fermân-ı sâmîleridir.

26 Teşrinisânî sene 1293 (129)
Âkif»

Maksadım, sergüzeştimizi kısaca kaleme almaktı. Ama yazı yazmak için işin içine girildiği gibi «İştihâ dişin dibindedir» darb-ı meseli hükmünce, bahsimiz kendiliğinden bir târih şe'klini aldı. Şu halde elde olmayarak bu şekle dökülen işin icâbına riâyet etmek niyetiyle hayli vak'alar hikâye olundu. O vak'alar üzerine bir çok da mütâlaalar beyan edildi. Lâkin buraya kadar sûretleri aynen (130) nakl olunan telgrafnâmeler hem vak'aları, hem de onlar hakkında iktizâ eden mütâlaaları ihtivâ ettiğinden, artık bundan sonraki vak'aların uzun uzadıya hikâyeye değeri yoktur, zira harp sonuna yaklaşmıştır.

Şeyh Ubeydullah Efendi'nin hâli

«Dinimiz uğruna hep ölürüz ve bir kalıncaya kadar kırılırız!» sözü, halk arasında yerleşip kalmış, kuru bir lâftır. Bu sözün, şu zamanda, hakikî mânâsından mahrum bulunduğunu ve ihtiyaç hâlinde işe yaramadığını gördük. Bunu ispat etmek için, yukarıda bir hayli yerlerde ismi geçen Şeyh Ubeydullah Efendi'yle ilgili olarak cereyan eden bâzı resmî ve mühim muhâ-

(129) 8 Aralık 1877.

(130) Bu ifâdenin, kitabın eski harflerimizle olan asıl neşrine ait olduğu izahtan vârestedir. Bu yeni neşrinde, metnin diğer kısımları gibi telgraf vesâir evrak da aynen alınmamış, sâdeleştirilmiştir.

berât evrâkının sûretlerini kayd edeceğim. Zira bu Ubeydullah Efendi hazretleri tarikat-i Nakşibendiyye'nin ileri gelen şeyhlerindendir, seyyitlerdendir, hadis ve tefsir ilimlerinde yed-i tûlâ sahibidir; âbid, zâhid, muttakî bir zat olarak tanınır. Din uğruna bütün varından ve hayatından geçmek ancak bu gibi şeyh efendilere ve fânî dünyadan yüz çevirmiş olan zâhidlere yakışır. Sözde, umum câhil Kürtlerimiz, Şeyh'in bir lâhza teveccühüyle değil bir adam, bir âlemin bir anda mâmur olacağı veya perişanlığa yüz tutacağı inancında idiler. Bakındı Şeyh Efendimiz neler yapıyor...

Serasker'den :

«Gâzi Ahmet Muhtar Paşa hazretlerine,

«Anadolu ordu-yu hümâyûnunun her cihetten takviye olunarak biavnillâhi teâlâ, düşman taarruzunu durdurmak icap eylediği mâlûmdur. Şeyh Ubeydullah Efendi'nin tâ Süleymâniye havâlisinden Bayezid'e kadar mânevî nüfûzu tesirlidir. Az zaman zarfında en az altıbin kadar süvâri muâvine askeri çıkararak sizinle muhâbere edip kararlaştırılacak yere sevk ve himmet etmesine dâir kendisine telgrafnâme-i âcizî keşîde olunmustur. Taraf-ı devletlerinden dahi Şeyh-i müşârünileyhe münasip taltif ve tebligât icrâ olunarak, gerek onun toplayacağı muâvinenin ve gerek diğer yerlerden gelecek olanların haklarında daima mültefit davranarak ve nizâmiye askeri gibi emr ü idârelerine dahi lâyıkıyla itinâ kılınarak istihdam olunmaları ve hizmetlerinden istifâde edilmesine himmet buyurulması bilhassa tavsiye ve temenni olunur efendim.

12 Teşrinisânî sene 1293 (131)
Mustafa»

(131) 24 Kasım 1877.

Müritler, şeyhi tekkede sever

Bu târihten on gün evvel Serasker Paşa hazretlerine cevâben yazılan telgrafnâmede :

«Bunlardan bir semere hâsıl olamaz ; müritleri Şeyh Efendi'yi tekkesinde iken daha ziyâde severler».

Cevâbı verilmişti.

Bu cevâba katiyyen ehemmiyet verilmiyerek, sırf «Kâğıt üstünde emir veriyorum ya! İcra olunup olunmaması bana ait değildir.» gibi, ciğerlerimize işlemiş olan kalpazanlık teferruâtından olarak, neticesiz, vızır vızır telgraflar işleyip duruyor, yazanlar da telgrafhâneler de sabahlara kadar meşgul oluyor. Fesübhânallâh! Bu hallerle üstlerimizi, târihi ve halkı aldatıyor isek de, kendi kendimizi nasıl aldatıyoruz, orası durulacak ve sorulacak bir husustur. Bana kalırsa bu haller «Dostlar alış verişte görsün» darbımeseli gibi, veya idârenin inceliklerine vâkıf büyüklerimizce düstûr edinilmiş olan «Bu devlette cidden iş görmemelidir, yalnız iş görür gibi bulunaraktan kendini göstermelidir» hikmetine (?) uygun hareket edilmesinden nâşidir.

Bu bapta, Serasker'in diğer bir telgrafına cevap olarak vazılan bir telgrafın sûretini aşağıya derc ediyorum ki, buna da şümûlü vardır :

«Makam-ı Seraskerî'ye,

«Asâkir-i muâvine cem'i ve teşvîk ve tergibi 12 Teşrinisânî sene 1293 târihli emr-i telgrâfîleri ile tavsiye buyuruluyor ise de, bu bapta, işin başında bulunanların dûçâr olduğu müşkilât tasavvur buyurulmuyor. Bu adamlar çıplak geliyor. Bâzan elbise, çadır ve yağmurluk, tâ saka meşinine varıncaya kadar bütün levâzımâtın tedârikindeki imkânsızlık ve kış mevsiminin hâli bunların hayatını tehlikeye koymaktadır. Yiyip

içmeleri olsun temin edilmek üzere iki günden beri Trabzon ve Bayburt'tan gelen üçyüz kadar muâvinenin taburlara dağıtılması tasavvur olunduysa da buna kendileri *râzı olmadılar*. Şimdilik evlere dağıtılmaktadır. Bu bapta maksadı kolaylaştıracak bir imkân Dersaadet'çe var ise, gerekenin yapılması ve hastalarının artması münâsebetiyle elbise ve yağmurlukların sür'atle gönderilmesi lüzûmu arz olunur.

13 Teşrinisânî sene 1293
Ahmet Muhtar»

Devlet-i İrâniyye ve Şeyh Efendi

Her ne kadar icrâ mevkiinin, yâni Muhtar Paşa'nın reyine muhâlif ise de, Şeyh Ubeydullah Efendi hakkındaki Dersaadet'in emri ve kararı, *Van vâlisi Hasan* Paşa yoluyla kendisine tebliğ olunmuştu.

Vâli Hasan Paşa'dan gelen cevap telgrafı şudur:

«Gâzi Muhtar Paşa hazretlerine,

«Keyifsizlenerek memleketine dönmüş olan(*) Şeyh Ubeydullah Efendi, 6 Zilka'de sene 94 târihiyle yazdığı bir mektupta, mahdûmuna İran tarafından yirmibeş bin kuruş maaş tahsis olunduğunu ve hânkahına bağlı İran'ın köyleri üzerine yazılarak, İran tâbiyeti kabul ettirilmiş olduğunu; oğlunun İran tarafına hânesini de nakl ettiğini ve köylerin irâdını topladığı halde hânkahın *muattal kaldığını*, bu sebeple kendisinin de gitmesi icap edeceğini ; eğer kendisine İran devletiyle

(*)Kurt İsmail Paşa kumandasıyla ordumuz Bayezid'de iken Şeyh Efendi de mevcut cemaati ile orada idi. Buradan memleketine savuşup gitmiş olmasını bu sebebe bağlayıp, rahatsızlık beyan ediyor!

mahdumuna mürâcaat etmeye lüzum bırakmıyacak bir çâre bulunamaz ise, bittabi kendisinin de İran'a geçeceğini ifâde ediyor. Şeyh'in şu yazdıklarına ve önceleri muâvine asker cem'inde gösterdiği gayretten sonra, memleketine dönüp gitmeyi cihada tercih edişine bakılınca esas maksat ve emelinin, devlet tarafından dolgunca bir maaşa nâiliyet tasavvurundan ibâret olduğu anlaşılmaktadır. Şu sırada kendisinden arzu olunan hizmetin elde edilmesi imkânsız gibidir. Mâmâfih Devlet-i Aliyye'nin, hakkındaki hüsnü teveccühü, ileride kendisini her vechile mükâfata nâil kılacağı ve cihad hizmetinde güzel hizmetler ifâ etmekten geri kalmamasını tavsiye ve teşvik münâsip görülerek o yolda cevap yazılmış ve kendisinin mezkûr yazısı ile ona verilen cevap sûretleri posta ile takdim kılınmıştır, ferman.

16 Teşrinisâni sene 1293
Hasan»

Böyle bir dar vakitte Şeyh Efendi hazretlerinin ne teklif ettiği görülüyor mu ? Hele Devlet-i İrâniyye'nin o sırada gösterdiği acâip tavır ve muâmele nedir, herhalde kendisince bir politik ve siyâsî bir sebebi olmalı! Lâkin Şeyh Efendi buna âlet olmalı mı idi? Fakir, yine Şeyh'in bu hareketini, her ne kadar ilmi olsa bile cehline vereceğim. Zira bu harbin nasıl bir harp olduğunu ve neden çıktığını bilmiyor. Halbuki bu harbin sebep ve maksadının, müslüman devletinin siyâsî hayâtına son vermekten ibâret olduğunu bilseydi; mutlaka bu hareketi, mânevî nüfûzunun cârî olduğu yerlerdeki Kürtlere — tesiri olsun olmasın — anlatmaya ve ciddî bir hareketle Kürdistan'ı canlandırmaya çalışırdı.

Müslümanların parçalanmasına sebep olacak halleri teşvik etmekle sanki İran devleti de bir şey kazanacak mı? Ne gezer!... Rabbim o günleri göstermesin, İslâm dininin temeli ve direği olan Devlet-i Osmâniyye'nin mevcûdiyetine bir halel gelmekle beraber, Avrupalıların entrikalarının kaynaştığı bir yer olan İran diyarı bir gün bile varlığını koruyamaz. Lâkin nefsânî bir gaflet ile gözlere perde inmiş olduğundan hakikat güneşini göremez olduk.

İranlılara karşı şunu söylemek, yerinde bir hasbihâl olacak :

«Sevfe terâ izen celel gubâr
«Eferesün tahteke em himâr» (132)

Vahşi Nasturîler ve İngilizler

Her ne ise, Hazret-i Şeyh'ten gelecek yardım ve muâvenete lüzum yoktur, biz her şeyi Allah'tan bekleriz gibi bir küskünlük gösterilmeden «Acaba Şeyh Efendi'nin hatırı ne kadar şeyle hoş olur, anlayarak bildiriniz» yolunda, Van vâlisine bir cevap yazıldı. Şeyh Efendi'nin devleti böyle bir müşkil mevkide sıkıştırmış olmasından dolayı kendisine ne demek lâzım gelir ise kalben dendi ve sahâyif-i a'mâli de lisân-ı hâl ile okundu.

Şeyh Efendi'nin kalbinin celbe çalışılması, yalnız Rusya'ya karşı asker toplasın diye değildir : İşin içinde bir de Nastûrî belâsı var. Çünkü Hazret-i Şeyh'in ikametgâhı, Van vilâyetine tâbi Hakkâri sancağındaki Şemdinli nâhiyesidir. Bu nâhiye ise Nastûrî denilen ve

---

(132) «Toz duman ortadan kalkınca, altındakinin at mı, eşek mi olduğunu göreceksin.»

Hristiyan dininde bulunan vahşi bir kavmin meskenidir. Orası İngilizlerin nüfuz yeri kesilmiştir, hiç bir gün dırıltı eksik olmaz. İşte bu sebebe mebnî, Kürtlerin kendilerine misal olacak bir merkeze bağlanmaları icap ediyordu.

Hattâ bunun için Sadâret makamına cevâben yazılmış olan bir telgrafın mütâlaası, işleri ölçmeye oldukça kâfi mühim mâlûmat verebilir :

«Makam-ı Celîl-i Sadâret-i Uzmâ'ya,

«Şeyh Ubeydullah Efendi hakkında olan emr-i telgrâfî-i sadâretpenâhîleri mütâlaa kılındı. Kendisinin, o havâlideki kuvvetli nüfûzu sebebiyle, kalbini celp edip öte tarafa olan meylini izâle etmek lâzımdır. Yine tekkesine devletçe itibar olunarak, kalbi ve ahlâkı bozulmuş olan Kürtlerin o havâlideki Nastûrîlere karşı birleşmesini temin edeceği unutulmamalıdır. Elhâsıl Şeyh'i taltif etmenin mülkî ve siyâsî çeşitli faydaları olacağı hatırımda olmakla, bu bapta evvelce Van vilâyetine buradan gerekli tavsiyelerde bulunulmuş idi. Henüz cevâbı alınacak kadar zaman geçmediğinden icrâ-yı icâbı menût-u irâde-i aliyye-i hidîv-i a'zamîleridir.

28 Teşrinisânî sene 1293 (133)
Gâzi Ahmet Muhtar»

Van'dan Şeyh'in ikametgâhına o kış mevsiminde adam gidip gelmesi en az yirmi güne muhtaç olduğundan, cevap gelip de iş neticeye bağlanacağı sırada Rusyalı ile mütâreke ve sonra da müsâlâha vuku buldu. Artık Şeyhimizin minnetinden de devletle beraber cümle müslümanlar kurtuldu!

---

(133) 10 Aralık 1877.

Muhârebeden sonra bu Şeyh Efendi'nin Acemlerle büyük bir kavgası oldu. Devlet, Şeyh'i kuvvet ile memleketinden kaldırıp İstanbul'a getirmeye mecbur kaldı. Sonra Şeyh Efendi, İstanbul'da misâfir kaldığı evde «Erba'îne girmiştir» (134) şâyiası altında gizlenerek memleketine firar etti. Devlet yine bin türlü iltifatlı hileler tertip ederek Şeyh Efendi'yi İstanbul'a getirdi. Sonunda ikamet için Mekke'ye gönderdi de orada iken enfös-ı ma'dûde-i hayâtını ikmâl eyledi...

Düşmanın Erzurum'u çevirmeye kalkışması

Bir aydan yâni Aziziye muhârebesinden beri düşmanın bir hareketi görülmediğinden, kış sebebiyle Deveboynu civârında olduğu yerde kalarak, askerî harekâtını tâtil ettiği zannına düşmüştük. Çünkü Kırım muhârebesi zamanında Anadolu cihetinde kışın askerî harekât tâtil edildiği gibi, evvelleri de Rusya devletiyle vuku bulan muhârebelerde, kış müddetinin, tabiî bir mütâreke hükmünde tutulmuş olduğu târihlerde görülür. Belki bu muhârebenin de kışı öyle olur, mütâlaası zihinlere gelmişti.

«Dost uyur, düşman uyumaz!» mesel-i meşhûru hükmünce meğer bizim düşmanımız da uyumuyormuş. Kars'ın işini bitirdikten sonra oradaki askerini muâyene edip çürüğünü sağlamından ayırmış. Sonra da Soğanlıdağı'nın karlarını kürüdüp yolları açtırarak, Deveboynu'ndaki ordugâhına takım takım haylice asker, top ve levâzımat getirmiş. Bu haberler tahkik edilip anlaşıldığı gibi, bir de Erzurum ovasındaki Kösemeh-

---

(134) Erba'îne girmek : Dervişlerin kırk gün devam etmek üzere bir hücreye kapanarak çile çıkarmaları.

met'le Pasinler'deki Toy köyü arasındaki dağın gediğinden yol yapmakta olduğu şâyiası çıktı. Doğrusu anlaşılmak için tahkik olununca, yaptığı yolu bizim taarruzumuzdan korumak üzere yolun Erzurum ovasına bakan cihetine bir hayli süvârisini bile geçirmiş ve Gürcü boğazından Erzurum'a gelmekte olan yolu da kesmiş olduğu anlaşıldı. Şu halde, Çıldır sancağının merkezi ile Erzurum'un muvâsalası da kesilmiş oluyordu.

Bir ufacık süvâri muhârebesi

Erzurum ovasının bu tarafına inmiş olan düşmanın vaziyetini keşf etmek ve hafif bir şey ise yakalayıp işini bitirmek üzere, Erzurum'da bulunan süvârilerden üç beş yüz güzîde atlı seçilip, süvâri livâsı Edhem Paşa kumandasında Hins ve Tufanç köyleri cihetine çıkarıldı. Yukarıda kahramanlığından bahsettiğimiz Mehrali Ağa ile onun husûsî süvârilerinden bâzıları da bunlarla gönderilmiş idi. Çünkü «Kanbersiz düğün olmaz». Nerede bir tüfek patlasa veya patlamak ihtimâli olsa, Mehrali Ağa oraya gönderilir ve onun varlığından büyük büyük hizmetler beklenirdi. Hattâ bâzı kereler Mehrali Ağa yâverlik hizmetinde kullanılırdı.

Süvârilerimiz giderek Rus süvârisi ile harbe tutuştular. Tüfek sesleri Rus'un bu cihete geçirdiği bütün süvârisini ürküttüğünden hepsi hazırlanarak muhârebeye çıkınca, miktarlarının üç dört alay süvâri kadar olduğu anlaşıldı. Fakat bizimkiler tutulmuş oldukları muhârebeyi bırakıp da çekilemediklerinden, bu süvâri muhârebesi birkaç saat sürmüştür. Nihayet, düşman süvârisi ilerledikçe bizimkiler çekilerek, ikindiden sonra işe son vermişlerdir.

Askerimiz muâyene olununca onbeş yirmi nefer

kadar zâyiatımız olduğu anlaşıldı. Mehrali Ağa da bu muhârebede ayağının tabanından kurşunla yaralanmıştır. Yarasının yeri ve kurşunun tesiri mühimce olduğundan, Kumandan Paşa ordunun en mâhir cerrahlarını Mehrali'nin yarasına bakmaya tâyin etmiş ise de, Mehrali, burada da bizim cerrahlarımıza iltifat etmemiştir. Kavminin âdetlerine uyarak, yarasını kendi arkadaşlarına timar ettiriyordu. Mehrali şimdiye kadar pek çok kurşun yarası aldığı halde, hiç birisinden vücudunda eser kalmamıştı. Ama bu yara iyileştikten sonra da kendisini topal bırakmıştır.

Ordumuzu Erzurum'la beraber muhâsaraya almak üzere düşmanın ova cihetine geçtiği tahakkuk edince, Erzurum'un garbındaki İstanbul yolundan yapılan giriş ve çıkışlara sür'at ve ehemmiyet verildi. Birkaç gün sonra İstanbul cihetinin telgrafı dahi kesileceğinden hiç olmazsa, düşmanın büyük bir kuvveti gelip de telgrafımızı kesinceye kadar, birkaç gün daha olsun muhâberemizi uzatmak için, telgrafımızı tahrip etmeye düşmanın göndereceği bir müfrezeye mâni olmak emeliyle bizim süvârilerden hat boyuna bir iki bölük kadar gönderildi.

Düşmanın yapmakta olduğu yolu tamamlıyarak bâzı toplarını ve piyâdesini ova tarafına geçirdiği ve yavaş yavaş ovaya yayılarak Erzurum'un garbına doğru ilerlemekte olduğu anlaşıldı.

Muhtar Paşa'nın İstanbul'a çağırılması

Bir iki güne kadar Dersaadet yolunun dahi kesileceği hesap edilmekte iken Kumandan Paşa, Serasker Rauf Paşa'dan şifreli bir telgraf aldı. Fosfor Mustafa Paşa seraskerlikten alınarak, birkaç gün evvel İstan-

bul'dan toplanmış olan «Asâkir-i Milliyye» veyahut «Mülkiyye» kumandanlığına, Rauf Paşa ise serasker'iğe tayin olunmuşlardı. Serasker Rauf Paşa'dan gelen telgrafın sureti aşağıdadır :

«Gâzi Ahmet Muhtar Paşa hazretlerine,

«Bâzı müzâkere zımnında zât-ı âlî-yi âsafânelerinin Dersaadet'e gelmesi mukteză-yı irâde-i seniyye-i Cenâb-ı Mülükâne'den olmağla, kumandanlığa orada bulunan İsmail Paşa hazretlerinin tevkîli ve kendisine ta'lîmât ve sâir vesâyâ ve teblîgâtın i'tâsıyla heman bu tarafa azîmet buyurulması.

12 Kânunuevvel 1293 (135)

Rauf»

Bu telgraf öğleden sonra alındı ve saklandı. Çünkü, şâyet iş şâyi olup da, düşmanın memleket içinde casusları var ise, onların kulağına yetişir ve Rus ordusuna haber verilirse çıkılacak yollar tutulurdu.

Derhal İsmâil Paşa celp olundu. Kendisine şifâhî vasiyetlerde bulunulduğu gibi yapılacak işler için yazılı tâlimat dahi verildi. Akşamdan sonraya kadar da her şeyimiz hazır oldu. Şu kadar var ki, Mehrali yaralı olarak muhârebeden döndüğü zaman, şâyet Kumandan Paşa'nın Erzurum'dan çıkması lâzım gelirse, kendisinin de beraberce çıkarılmasını rica etmişti. Çünkü hem düşmanlarının gürültü ve şamatasını işitmek istemiyor, hem de diri olarak ellerine düşmekten çekiniyordu. Muhârebeden evvel ve sonra Moskof'a ettiklerinin cezasının pek ağır olacağını biliyordu.

Mehrali için bir kızak yaptırıldı; yatsıdan evvel,

---

(135) 24 Aralık 1877.

kendisi yatağıyla beraber kızağa yatırılarak yola çıkarıldı.

Erzurum'dan çıkış

Akşamdan üç saat sonra Kumandan Paşa, icap eden bâzı erkân ve ümerâyı celp ederek vasiyetlerini tamamlayıp tekrarladı ve yirmi otuz kadar süvâri ile Allah'a tevekkül ile memleketi terk etti. Zira yolda Rus süvârileriyle çatışmak ihtimâli vardı. Kumandan Paşa, evvelce fakiri beraber almak niyetinde değildi; sonra benim gösterdiğim arzu üzerine beraber bulunmaklığımı emr etti.

Erzurum'da bulunan hânemizdeki cemâati daha önce Trabzon'a aşırmış olduğumdan, yalnız eve giderek bâzı lüzumlu şeyleri alıp, evde kalan akrabamızdan, yukarıda adı geçmiş olan Hilmi Efendi'ye vedâ ettim. Şaban Ağa ile beraber geceleyin Ilıca yolunu tuttuk. Gece yarısından sonra Karabıyık hanına vardık. Muhtar Paşa hazretleri de hayvanlarını dinlendirmek için o hana inmişler ve ateş yaktırıp ısınmakta idiler.

Karabıyık hanına varıncaya kadar kardan, soğuktan ve düşman süvârisiyle karşılaşma korkusundan neler çektiğimi ben bilirim. Kardan bir umman içinde yuvarlanıyorduk. Gecenin dehşeti ve arada bir yolun kayp edilmesinden duyulan helecanın târifi imkânsızdır. Şaban Ağa benim öncüm idi. Ben de Şaban Ağa'nın artçısı! Elhâsıl ikimiz de birbirimizin gamküsârı idik.

Yarım saat sonra hep birden binerek, sabaha karşı Aşkale'ye ve güneş çıkarken Purnekapan köyüne vardık.

Yukarıda ismi ve zikri geçen İngilizli General

Kembil, biz ordu ile Erzurum'a geldikten sonra, kendisi Erzurum'da kapanmamak için bu köyde kalıyor idi. Muhtar Paşa hazretleriyle buluştular. Bu köyde telgraf vardı; Plevne'nin düşmüş olduğunu bize orada bu General haber verdi. Yukarıda zikri geçtiği üzere, Şıpka'daki askerin derhal geri alınmasını Muhtar Paşa orada beyan eyledi idi.

O gün o köyden hareket olunarak, akşamı Bayburt'a varıldı. Defterdar Hacı Âkif Efendi ile görüşülerek, bir rahatça uyku uyundu. Ertesi gün Gümüşhâne'ye, velhâsıl beşinci gün Trabzon'a yetişildi. Muhtar Paşa hükûmet erkânı ve askerî memurlar tarafından karşılanarak Âkif Efendi'nin o sırada Trabzon'da bulunan hânesine misâfir oldu. Fakir de bizim çoluk çocuğun kiraladığı hâneye indim.

Trabzon kadınlarının Muhtar Paşa hakkındaki itikatları

Trabzon'da öğrendiğime göre, gûyâ Muhtar Paşa Kars'ı, Erzurum'u ve bütün orduları Moskof'a satmış olduğundan, Trabzon'a gireceği gün karılar tarafından taşa tutulacak imiş. Her nasılsa, aklı başında birkaç kişinin araya girmesiyle iş önlenebilmiş. (136)

Kendi kendime hiddet ederek, dedim ki :

---

(136) Gâzi Ahmet Muhtar Paşa «Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sânîsi» adlı eserinin 312. sayfasında bu hususa temas ederek «kadınların böyle bir şeyi kendiliklerinden akl edemiyeceklerini, bunun bir tertip olduğunu» yazıyor : «... ben Trabzon'a girer iken *kadınların çıkıp memleketleri Ruslara vermişim, diyerek beni taşa* tutup tahkir edeceklerini (...) Demek ki böyle bir şey de mürettep imiş, çünkü kendi aileleriyle meşgul bulunan kadınların böyle bir şeyi derhâtır etmeleri neden lâzım gelsin?»

«— Yâhu! Biz nasıl ateşlerin ve ne ihtiyaçların içinden çıktık! Gerçi Devlet-i Aliyye ordularına altı ay kadar düşman karşısında zafer ve gâlibiyet şânını lûtf eden Cenâb-ı Hak'tır. Lâkin bunun zâhirdeki sebebi de Muhtar Paşa'dır. Bu zat gece uykularını nefsine haram etti, çalıştı, çabaladı. Bütün muhârebelerde, işinin icabı, en tehlikeli ateş hatlarında dolaştı durdu. Şimdi halkın ağzında, adının böyle insafsızca bir hezeyan ile yâd olunması, mutlaka cehâletten, doğruyu yanlışı ayırt edememekten ve ahlâk fesâdından dolayıdır.

Umûmî ahlâka dâir bir mütâlaa

«Efkârıumûmiyesi bu gibi bâtıl sözleri derhal ve sür'atle kabûle hazır olan böyle bir milletin içinde, mevki sahibi olup da çekinmeden iş görmek gerçekten pek güç bir şey imiş» diye, kendi kendime teessüfler ettim durdum. Gerçekten de âlemin işlerinde tecrübe sâhibi olan geçmiş büyüklerimiz, âlimler ve akıllı zevât : «İtikaad-ül avâmi ke-zübb-il himâri, tekuumu sâaten ve teskutu sâaten» (137) demişlerse de, bu netice umum şarklıların ahlâkı neticesi midir, yoksa Garp ve Şark'ın hepsine birden şâmil midir ? Bir çok zaman bunu düşündüm, Garp ve Şark'daki tarihî vak'alardan bâzı parçaları da hatırıma getirdim. Gördüm ki bu hastalık, insanoğlunun, tab'en ve hilkaten müptelâ olduğu eski ve müzmin bir derttir.

Meydana gelen bir iyilikten, bir milletin en ehemmiyetsiz bir çobanı bile iftihar hissesi alarak, kendisi-

---

(137) «Avâmın itikadı (fikri, kanaatı, inancı), şimdi böyle, şimdi şöyle olur, her saat değişir» mânâsında bir sözdür. Arapçası aynı şeyi biraz farklı olarak söylemektedir.

ni o güzel işin en mühim icrâatçılarından sayıyor da koskoslanıyor. Ama umûmî olarak gelen bir fenâlıktan ise herkes teberrî eyleyerek ; o fenâlık, velev mevhum olsun muayyen bir şahsa isnat edilmek ve derlenip toplanıp bir adamın kucağına konmak isteniyor.

Şu kadar ki, garplıların idâredeki intizamları umûmî efkârın öyle münâsebetsiz yere heyecanlanmasına mâni oluyor. İş erlerinden dâima milletin menfaatına uygun semereler alınıyor, ve o zatların da umum nazarındaki kadr ü şerefi artıyor. Lâkin bizim idâremiz, intizam ve kaideden çok, baht ve tâlihin hevesine mahkûm olduğundan, zarûrî olarak milletin yüzünü ekşitecek ve hatırını kıracak vukuat peşpeşe olup duruyor. Bu ise, iş başındakilerin ihânet ve hiyânetle tanınmasına sebep oluyor.

Geçmişteki vak'alar da bir kere göz önüne alınsın. Devlet-i Aliyye her ne zaman bir muhârebeyi kayp etmiş ise, bu sırada işin başında bulunanlar iftirâya uğramışlardır. Bunlar için, ya «Karşı taraftan rüşvet almıştır» veyahut «Babası, ecdâdı veya kendisi müslüman olmadığı için bu belâyı devletin başına kasten ve hiyâneten getirmiştir; yoksa umûmun hiç bir kusur ve hatâsı yoktur. Her şeyimiz her levâzımımız lüzûmundan bile fazla iken, sırf bu adamın hiyâneti sebebiyle bu musîbete düşülmüştür» şâyiası çıkarılmıştır. Efkârıumûmiyyenin hırsı bu sûretle bir veya birkaç muayyen şahıs üzerinde teskin olunmuştur. Devlet dahi mecbûren o şâyiaların akıntısına uyup giderek nice günahsızların kanına girmiştir.

Kurt İsmail Paşa'nın Anadolu Ordusu kumandanlığına tâyin kılındığı

«Şimdi Muhtar Paşa da bu havâdisi işitmişse mağmum ve mahzun olmuştur, kendisini göreyim de bi-

raz teselli edeyim» düşüncesiyle misâfir olduğu hâneye gittiğimde, Anadolu Harp Ordusu kumandanlığından infisâl etmiş olduğunu ve kumandanlığın İsmail Paşa'ya tevcih olunduğunu haber verdi. Bu tevcihâtın telgraf emri, biz Erzurum'dan çıktığımızın ertesi günü oraya gelmiş.

«— Hayır bunun aslı yoktur. Zira size gelen telgrafta : *İsmail Paşa'yı vekil ediniz ve tâlimat veriniz,* denmişti. Siz yine el'ân Anadolu kumandanısınız. Eğer böyle olmayıp da, infisâliniz lâzım geleydi, devletin zât-ı âlînizden bir korkusu yoktu ya! İnfisâl ettiniz, yerinize İsmail Paşa tâyin olundu ; buyurun İstanbul'a geliniz, derlerdi.»

Dedimse de,

«— Yok doğrudur. Hattâ buradaki sevk memuru Hüsrev Paşa'ya, İsmail Paşa'nın o yolda bir telgraf emri *gelmiş ve iş resmî surette tahakkuk etmiştir.* Binâenaleyh tereddüde mahal yoktur.»

Diye cevap verdi. (138)

İşin vukuu şekline herkesle beraber ben de şaştım. Artık beriki işittiğim şeyi, işitmemiş olduğunu anladığımdan ben de kendisine bir şey demedim.

---

(138) Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bu hususa şöyle temas ediyor : «Nihayet Trabzon'a vüsûlümde öğrendim ki : Ben Erzurum'dan çıkınca İsmail Paşa'ya gayet parlak mufassal bir telgrafnâme gelip kendisinin güzel güzel harekât-ı askeriyye icrâ etmiş olmasından ve hakkında hüsn-ü enzâr-ı pâdişâhînin pek ziyâde terakki etmesinden ve ba'demâ dahi kendisinden güzel güzel harekât-ı askeriyyenin müntazar bulunmasından bahisle müşârünileyh Anadolu Harp Ordusu'na kumanda etmek üzere dördüncü ordu müşirliğine tâyin olunmuş imiş... Bazen suyu getiren ile destiyi kıran müsâvi tutulur derler, ama bu defa destiyi kıran daha makbul oldu. Şu halde İstanbul'a celbimizin rengi anlaşıldı...» (*Tarihçe-i Hayatımın Cild-i Sânîsi, s. 312.*)

Deniz kuvvetlerimize dâir birkaç söz

Biz Trabzon'da iken, Devlet-i Aliyye'nin posta vapurlarından Mersin adındaki vapurun, Ereğli ile Sinop arasında Rusya donanması tarafından tutulmuş olduğu haberi duyulmuştu. Muhtar Paşa'nın Trabzon'a geldiği ve Karadeniz yoluyla İstanbul'a gideceği veya gitmekte olduğu Rusya donanması tarafından işitilirse, hangi ecnebi vapurunda olursa olsun, düşman tarafından o vapurun aranılmak ve Muhtar Paşa'nın tutulmak ihtimâli vardı. Bu sebeple, Paşa da beraber olmak üzere hepimiz, iki gün sonra Trabzon'dan hareket edecek olan Nemse'nin (139) Loyid kumpanyası vapuruna binmek kararını verdik ve etrâfa böyle duyurduk. Bütün eşyâmız o vapura yüklendi. Fakat Paşa'nın kendisi yalnız olarak, bir gün önce kalkan bir Fransız vapuruna binerek açıldı. Yâverler ve diğer alâkalılar da benimle beraber Nemse vapuruna kaldı. Her ne ise, günü geldi, biz de Nemse vapuruyla Trabzon'dan hareket ettik

Bir gece Sinop ile Ereğli arasındaki Kerempe burnu hizâlarında giderken, ansızın bir top atıldı, vapurumuz durdu. Uykuya varmış olan bütün kamara ve güverte yolcuları, acaba nasıl bir kazâya uğradık, ne oldu da vapur durdu, telâşıyla uykularından ve yerlerinden fırladılar.

Baktığımızda, üst tarafımızda allı yeşilli fenerlere müstağrak iki vapurun durmakta olduğunu gördük. Fenerlerin biri iner öteki çıkarak bizim vapura ve birbirlerine işâret vermekte idiler. Fakirle beraber hep yolcular hükm ettik ki, bunlar Rus vapurudur. Muhtar Paşa vapurumuzda var mıdır, diye onu arayacaklar.

---

(139) Nemse : Avusturya.

Başında kıçında iki feneri olan bir sandal öteki vapurlardan ayrıldı, bize doğru geliyor. Biz de, acaba ne göreceğiz, başımıza neler gelecek, diye o sandalın gelmesini bekliyorduk. Çünkü harp hâli sebebiyle devletler arası usül ve kâideler işlemez hâle gelmiş, öyle toz ve toprakta ferman okunmaz, sözü cârî olmuştu.

Donanmamız kuvvetli iken Rusya'nın mahkûmu olduk

Sandal geldi. Bizim vapur da iskelesini indirdi. Bir de merdivenden Moskof şapkası yerine, hiç umulmazken birkaç tane kırmızı fesin çıkmakta olduğu görülmesin mi!

Bunun üzerine vapurdaki müslüman yolcular memnuniyetlerini, Frenkler de hiddetlerini açığa vurdular. Müslümanların memnuniyetlerinin sebebi «Elhamdülillâh üzerimize gelen vapur Rus vapuru değilmiş, Rus vapuru olaydı, kim bilir ne olurdu, belki de bâzılarımızı esir alırdı, selâmetle yakayı kurtardık» düşüncesi idi. Frenklerin hayret ve hiddeti ise «Toydan (*) sonra nâra, hoş geldin Bayram Ağa» sözü hükmünce, Mersin vapuru gittikten sonra Devlet-i Aliyye donanmasının dikkat ve intibâhının açılmış olması ve böyle dikkatlerin vaktiyle edilmemiş olmasına mebni idi.

Gerçekten de hiddet edilecek şeydir. Çünkü o sırada Devlet-i Aliyye'nin deniz kuvvetleri, adet, kuvvet ve sağlamlıkça Rusya donanmasından üstün idi. Karadeniz'in bizim donanmanın bir mânevra havuzu hükmünde olması, ve hele zırhlı vapurlarımızın Karadeniz-deki bütün Rusya sâhillerini tehdit etmesi lâzım gelir-

(*) Toy, Türkçe «düğün» demektir.

ken, aksine biz tehdit olunduk. Ondan fazla olarak da Moskof'un iki çürük ahşap vapuru, bizim koskocaman bir posta vapurumuzu yakalayıp götürdü. Buna insanın nasıl canı yanmaz, Osmanlı ve İslâm hamiyeti olan bir göz, bu hâle karşı nasıl kan ağlamaz...

Donanmamızın öyle kuvvetli bir zamanında Karadeniz'de Rusya'nın mahkûmu olmuş idik. Rabbim göstermesin şimdi Ruslarla bir muhârebe çıksa, ondört yıl sonra ne yaparız; bütün sâhillerimizle beraber İstanbul'u nasıl muhâfaza ederiz ?

Çünkü o muhârebeden sonra Moskof, Karadeniz'deki donanmasını en yüksek dereceye çıkardı! El'ân da gece gündüz demeyip çalışıyor. Bizim donanmamızın ise aksine o zamanki kuvveti dahi kalmadı! Geçen muhârebe esnâsındaki deniz kuvvetimizin derecesi yüz farz olunursa, bu sûzişnâmeyi yazdığım sırada mevcut olan donanmamızın derecesi yirmibeş bile değildir!

Hey gidi Türk donanması hey! Bundan ikiyüz ve yüzelli sene evveline gelinceye dek, bir ufacık çektirme'nizin sancağına karşı, en kuvvetli bahriyesi olan, en büyük devlet ve milletlerin donanması, tâzim ve ihtirâm ile baş eğiyordu. Şimdi ise âdi balıkçı kayıklarından dahi ürkecek bir dereke-i izmihlâlde çalkanıp duruyorsunuz! Sebebi, ahlâk bozukluğumuzun neticesi olan kötü idâredir. Mes'ûlü de biziz!

«Ey halleri değiştiren Allahım, şu hâlimizi düzelt» diye dua ederek ve «Tilkel eyyâmu nüdâvilühâ beynennâs» (140) âyet-i kerîmesini yâd ile müteselli olarak susalım.

---

(140) Âl-i İmran sûresi 41. âyete işaret olup, meâli : «Biz bu günleri insanlar arasında bâzan lehe, bâzan aleyhe döndürür dururuz» demektir.

Frenklerin alaylı gülüşleri

Her ne ise, fesli olarak vapurumuza çıkanlar, bizim birkaç bahriye zâbitimiz idi. Vapurumuzun nereden gelip nereye gittiğini, süvârisinin ismini, ne vapuru olduğunu sordular. Bir de ellerindeki fenerlerle ayaklanmış olan bütün yolcuların bir kısmını şöylece bir gözden geçirdikten sonra savuşup gittiler. Biz de vapurumuza yol verdik.

Artık bir Türk için orada bulunup da, Frenklerin alaylı gülüşlerini işitmekten büyük musîbet tasavvur olunamaz. Frenklerin sözleriyle kaçmış olan uykumu getirmek için kamarada haylice uğraştımsa da mümkün olmadı. Kalbim pek acıklı ve rahatsız edici hayal ve tasavvurlarla dolu olarak vapurun kıçı üstündeki gezinti yerine çıktım, sabaha kadar taban teptim.

Ertesi gün İstanbul'a varıldı. Artık yılanlaşmış olan Frenk arkadaşlarımın yüzünü görmez oldum. İstanbul'da Muhtar Paşa'nın Mollagürânî'deki konağına gittim. Bir de baktım ki herkes deryâ-yı hüzn ü esefe gark olmuş... Meğer Moskof Edirne'ye gelmiş ve Muhtar Paşa da Çatalca istihkâmlarının hâline bakmak üzere vazife ile oraya gitmiş imiş...

Benim İstanbul'a geldiğim sırada Meclis-i Mebusan açık idi. Mersin vapurunun Rus donanması tarafından zapt olunması sebebi, vapur gittiği sırada Bahriye Nâzırı olup İngiliz lâkabıyla mâruf olan Fethi Paşa dâmâdı Said Paşa, Meclis'e celp olunarak suâl edilmiş. Paşa hazretleri ise «Kaybedilen vapurun mühim ve kıymetli bir şey olmayıp, beş altı bin liralık âdi ve eski bir vapur olduğu, ve sâye-i şâhânede! ondan daha âlâlarının mevcut bulunduğu, cevabını vermiş. Paşa'nın Hey'et-i Mebusân'a karşı gösterdiği bu tecâhül veya

cehlin tenkit olunduğunu işitmiştim. Fesübhânallâh! De bakındı hâle ki, Meclis işi hangi bakımdan soruyor, Paşa hazretleri nasıl cevap veriyor!...

Muhtar Paşa'nın infisâl sebebi

İki gün sonra Muhtar Paşa hazretleri Çatalca'dan geldiler. Kendisiyle görüştüğümde, araştırıp öğrenmiş bulunduğu, İstanbul'a celp sebebini hikâye eyledi.

Meğerse, bir çavuş mu, bir mülâzım mı; elhâsıl Anadolu'da bulunmuş olanlardan birisine, feryâd ü figanlar ettirilerek, bir Cuma günü, Selâmlık yerinde, Muhtar Paşa aleyhinde, Şevketmeâb Efendimiz'e bir arzuhal verdirilmiş... «Muhtar Paşa şöyle hâindir, böyle cânidir, orduyu mahv etti, batırdı; devleti bitirdi» gibi feryatların içine şahsî garazlar sıkıştırılmış.

Ordunun da zâten bozulmuş olması, o adamın mârûzâtını tasdik eylediğinden, Muhtar Paşa muhâkemeye çekilmek ve cezâlara dûçar edilmek emeliyle Anadolu'dan getirtilmiş. Ama Paşa'nın Erzurum'dan İstanbul'a gelmek üzere yolda bulunduğu müddet zarfında Rumeli cihetinin hâli fenâlaşmış, düşman, İstanbul'u hedef alarak, Edirne'ye yaklaşmış. Süleyman Paşa, muvâsala hattı kesilerek Gümülcine dağlarına düşmüş... Elhâsıl Rumeli'deki askerin güvenilecek tarafı kalmamış ve İstanbul'un muhâfazası için bütün bütün tedbirler şaşmış imiş... (141)

---

(141) Gazi Ahmet Muhtar Paşa bu hâdiseyi şöyle anlatıyor: «O zaman Kanun-u Esâsî modası olarak İstanbul'da her nasılsa ahâlinin gençlerinden mürekkep milis taburları teşekkül etmiş. Ve güyâ Payitaht'ın müdafaasına hazırlanmış olduklarından bunlar mazhar-ı iltifat edilmek üzere 11 Teşrinisânî'de Cuma selâmlığı Bayezid camiine tertip olunmuş, ve Zât-ı Şâhâne'yi selâmlamış-

Muhtar Paşa'nın İstanbul muhâfazası memuriyetiyle Çatalca'ya gitmesi

Muhtar Paşa, İstanbul'a vardığı günün gecesi, toplanmış bulunan Vekiller Heyeti'ne celp olunarak, devletin bulunduğu tehlikeli hâl karşısında ne yapmak lâzım geleceği hakkında reyi sorulmuş. «Çatalca istinkâmlarının hâlini bizzat görmedikçe o hususta bir fikir söyliyemiyeceğini» beyan eylemiş. Ertesi gün istihkâmlara giderek tamamını teftiş ve muâyene etmiş. Şimdi de gelerek tasarladığı tedbirleri Vekiller Heyeti'ne arz etmiştir. Bunun üzerine de, istihkâmların noksan olan bâzı yerlerini ıslah ettirip müdafaa hâline koymak ve orada toplanacak askere kumanda eylemek vazifesiyle ve irâde-i seniyye ile tekrar Çatalca'ya memur edilmiş, şu anda da oraya hareket etmek üzeredir.

---

lar ; o sırada herifin biri elinde bir arzuhal ile ortaya atılıp : Pâdişâhım arzuhâlime bak, Mıkdar (Muhtar olacak) Paşa Kars ve Anadolu'yu Ruslara sattı!... Diye feryada başlaması üzerine herif celp olunmuş (...) Saray-ı Hümâyun'a kadar beraber götürülmüş, ve vükelânın bâzılarından mürekkep bir meclis-i mahsusta takriri dahi aldırılmış imiş. Herifin her üç beş sözünün biri : «Mıkdar Paşa'yı köprünün başına ve Tophane Müşiri Mahmud Celâleddin Paşa'yı diğer başına asmalı... Mıkdar Paşa beni mülâzım da ettiydi ama, hâlâ buyruldumu alamadım.» dan ibaret (imiş...) Onun üzerine bana (...) celp telgrafı yazılmış, ve herif mülâzım edilerek yâverân-ı Şehriyârî silkine idhâl edilmiş, ve kendisine harem-i hümâyundan nikâh ile bir hâtun verilmiş imiş. Meğer herif, beşinci ordudan Kars ovasına harbe gelen, beşinci ordunun ikinci süvâri alayında bedel olarak mukayyed, İstanbul'un tulumbacı gürûhundan bir onbaşı imiş. (......Kaçarak İstanbul'a gelmiş ve) bu entrikaya âlet edilmiştir. (Bir hafta sonra) Seryâver-i Şehriyârî Ferik Mehmet Paşa'yı döğmeye kalkışıp (...alaya verilmiş... sonra da çarşıda sarhoş olup kılıç çektiğinden tevkif edilmişse de) daha sonra ne oldu nerede kaldı işitilememiştir.» (S. 312 - 13)

Muhtar Paşa irâde-i seniyye hükmüne uyarak Çatalca'ya gitti. Bir iki gün sonra da, olduğu yere fakiri istedi. İstanbul'a Rumeli muhâcirlerinin döküldüğü ve yollarda muhâcir cenâzelerinin serilip kaldığı ve hattâ şimendifer katarlarının dahi ne yapacaklarını şaşırdıkları bir sırada, Sirkeci'den hareket olan vagonsuz yalnız bir lokomotife binerek Hadımköyü'ne gittim. Orada sevk memuru Tayyar Paşa'nın gösterdiği kolaylık sâyesinde Çatalca ordusuna merkez ittihaz olunan Örcünlü köyünde Paşa hazretlerine mülâki oldum. Artık burada Rumeli cihetinden İstanbul'un müdâfaası imkânlarını ikmâl etmekle meşgul olup kaldık.

Bundan sonra olanlarla, harp ahvâli üzerine kaleme alınacak kısa bir mütâlaanın yazılmasını, ileride elime geçecek diğer bir fırsata bırakıyorum. (*)

Şimdilik son.

15 Ramazan sene 1307
ve
22 Nisan sene 1306 (142)

(*) Eserin sâhibi bu hususta bir şey yazamadan vefat etmiştir. (Nâşirlerin notu)

(142) 4 Mayıs 1890. Yazarın önsözünün tarihi 11 Eylûl 1888 olduğuna göre, eserini yirmi ayda kaleme almış demektir.

Merhum Mehmed Arif Bey

Anadolu Ordu—yu Hümayunu Başkumandanı Müşir Ahmed Muhtar Paşa hazretleri

Anadolu Ordu—yu Hümâyunu Mühimme Başkâtibi Mehmed Arif Bey

Grandük Mihail Nikolayevic

Anadolu Ordu—yu Hümâyunu fırka kumandanlarından Ferik Hacı Reşid Paşa

Rus Ordusu kumandanlarından

General Himen

Mısır Fevkalâde Komiseri, müşirân-ı izâmdan devletlü Gazi Ahmed Muhtar Paşa hazretleri

93 HARBİ SIRASINDAKİ
OSMANLI ORDUSU
HAKKINDA KISA BİLGİ

Rütbeler ve bugünkü karşılıkları :

Müşir : Mareşal
Ferik, birinci : Korgeneral
Ferik, ikinci : Tümgeneral
Mirliva : Tuğgeneral
Miralay : Albay
Kaymakam : Yarbay
Binbaşı : Binbaşı
Sağkolağası : Kıdemli yüzbaşı
Solkolağası : Kıdemli yüzbaşı
Yüzbaşı : Yüzbaşı
Mülâzım-ı evvel : Üsteğmen
Mülâzım-ı sânî : Teğmen
Çavuş : Çavuş
Onbaşı : Onbaşı

Bazı birlikler ve kumandanları :

KOLORDU (Müşir) : 2 fırka, 4 süvari alayı, 1 topçu alayı, 1 istihkâm bölüğü.
FIRKA (Ferik) : 2 livâ.
LİVÂ (Mirliva) : 2 alay.
ALAY (Miralay) : 3 tabur, 1 nişancı taburu (talia)
TABUR (Binbaşı) : 8 bölük.
BÖLÜK (Yüzbaşı) : 100 nefer.

Halkın askerlik hizmet devreleri :

MUVAZZAF, NİZAMİYE : 4 sene
İHTİYAT : 2 sene
REDİF (mukaddem, sâni, sâlis) : 6 sene
MÜSTAHFAZ : (mukaddem, sânî, sâlis) : 8 - 6 sene

Birliklerin seferî mevcutları :

Nizâmiye taburu : 774 nefer
Redif taburu : 800 nefer
Redif-i sâlis taburu : 1000 nefer
Nişancı taburu : 88 nefer

Harp sırasında orduyu teşkil eden kur'alar :

1. MUVAZZAFLAR, nizamiye.
2. Birinci sınıf (mukaddem) REDİFLER.
3. İkinci sınıf (sânî) REDİFLER : Karadağ ve Sırp harbinde bulunmuş ve tecrübeli.
4. İkinci sınıf (sânî) REDİFLER : Harp sırasında yeniden silâh altına alınanlar.
5. Üçüncü sınıf (sâlis) REDİFLER.
6. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıf MÜSTAHFAZLAR
7. MUÂVİNELER : Harp sırasında halktan gönüllü toplanarak nizamiye askerine yardıma gönderilen (yardımcı) asker.
8. ÇERKES GÖNÜLLÜLERİ : Anadolu ve Rumeli'den toplanmış.
9. BAŞIBOZUKLAR : Çeşitli yerlerden gelen gönüllüler.

DİĞER NOTLAR

Ahlâf : Torunlar, gelecek nesiller.

Arabî Aylar : Muharrem, Safer, Rebiyülevvel, Rebiyülâhır, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhır, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade, Zilhicce.

Dersaadet : İstanbul.
Devlet-i Aliyye : Osmanlı Devleti.
Ecdâd : Dedeler, geçmiş nesiller.
Erkân : Mirlivadan yukarı rütbedeki subaylar (Paşa).
Erkânıharp : Kurmay.
İstihkâm : Sağlam yapılmış siperler.
Livana : Ardahan.
Mekkâre : Nakliye hayvanı.
Mîrî : Devlete ait, devlet malı.
Mutasarrıf : Eski idârî taksimata göre, vilâyet ile kazâ arasında bulunan «mutasarrıflık»ın başında bulunan idareci.
Muvazzaf askerlik : Silâh altında 4 sene devamlı bulunularak yapılan askerlik hizmeti, Nizamiye. Bu devreden sonra, gerektiği zaman silâh altına çağırılmak üzere, İhtiyat, Redif ve Müstahfaz yedek askerlik devreleri vardı.
Müsâlâha : Sulh anlaşması.
Müstahfaz (Müstahfız) : Rediflikten sonraki yedek askerlik devresi.
Müşavere : Danışma.
Mütâlaa : Fikir ve düşünceler. Mütâlaa beyan etmek; Kendi düşüncelerini söylemek.
Nizamiye : Bk. Muvazzaf.
Panislâvizm : Rusların «İslâv birliği» siyaseti.
Redif : Muvazzaf askerlikten sonraki 6 yıllık yedek askerlik müddeti. 26-32 yaşlar arasında idi.
Saded : Asıl mevzu, yazılan konu.
Serasker : Harbiye Nâzırı, Savunma Bakanı.
Ta'biye : Askeri icap eden şekilde araziye yerleştirmek.
Tabya : Bir istihkâmın siperlerinden dışarı doğru taşan ve top bataryaları için yapılmış olan yer. Tek başına da olabilir.
Ümerâ : Kaymakam ve miralay (Bey).
Zâbitan : Mülâzım ile binbaşı arası (Efendi).

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I İ

K

L

M

N

O Ö

P

R

S

Ş

U

Ü

V

Y

BAŞIMIZA GELENLER

Mehmet Arif

3. Cilt

Tercüman 1001 TEMEL ESER